

**„Harczосai a vitézkeđő anyaszentegyháznak” –
Az Abaúji Református Egyházmegye az I. világháborúban**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz tudományágban

Írta: P. Kusnyír Éva okleveles néprajz mesterszakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Történeti és Néprajzi doktori iskolája
(Néprajz programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200...

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200...

Doktorjelölti nyilatkozat

Én, P. Kusnyír Éva teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

2022.08.29. Debrecen

.....

Készítette: P. Kusnyír Éva
Konzulens: Dr. Csíki Tamás

„Harczosai a vitézkedő anyaszentegyháznak” -
Az Abaúji Református Egyházmegye az I. világháborúban
Doktori értekezés

DEBRECENI EGYETEM
TÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI DOKTORI ISKOLA

Debrecen, 2022.

Tartalom

I. Előszó.....	7
II. A kutatás céljai és módszerei	8
II.1. Célkitűzések, módszerek	8
II.2. Források.....	10
II.3. Historiográfia	13
III. Abaúj-Torna vármegye és az Abaúji Református Egyházmegye történeti áttekintése	17
III. 1. A Tiszáninneni Református Egyházkerület és az Abaúji Református Egyházmegye történetének áttekintése	19
III. 2. A Magyar Református Egyház szervezeti felépítése.....	21
III. 3. Abaúj vármegye története a 18. századig	24
III. 4. Abaúj-Torna vármegye a 19-20. század fordulóján	27
III. 4. Amerikai kivándorlás Abaúj-Torna vármegyéből a 19. század végétől	29
III. 5. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek állapota az I. világháború előestéjén .	35
IV. „Az első ágyúszó már Istent is eszökbe juttatá...” – Az Abaúji Református Egyházmegye lelkészei és gyülekezetei az I. világháborúban	40
IV.1. Megélni kívánt vallási élet és megélhetési nehézségek 1914-ben	42
IV.2. Átalakuló gyülekezeti stratégiák és háborús karitatív kérdések 1915-ben.....	51
IV.3. Belmissziós törekvések és belső gyülekezeti konfliktusok 1916-ban	60
IV.4. A vallásos buzgóság hanyatlása és a reformáció 400. évfordulója 1917-ben.....	65
IV.5. A lelkészek és gyülekezetek megélhetési nehézségei 1918-ban	69
IV.6. Összegzés	73
V. „Egyetlen tanító a községben” – Tanítók mozgósítása az Abaúji Református Egyházmegyében.....	75
V. 1. Az abaúji felekezeti népiskolák helyzete	76
V. 2. A mozgósítás és következményei.....	78
V. 3. A felekezeti népiskolai tanítók mozgósítása 1914-ben	81
V. 4. Kísérletek a hadba vonult tanítók felmentésére 1915-ben.....	83
V. 5. Kísérletek a tanítók helyettesítésére 1916-ban	87
V. 6. A felekezeti népiskolai oktatás stagnálása 1917-ben.....	89
V. 7. A tanítók helyettesítési rendszerének összeomlása 1918-ban	92
V. 8. A felekezeti népiskolák átalakulása 1919 és 1923 között	93
V. 9. A Mérai Református Egyházközség példája	96
V. 10. Összegzés	98
VI. „Volt-e esőtök? Hogy mutat a vetés? Requiráltak-e már nálatok?” - I. világháborús harangrekvirálások az Abaúji Református Egyházmegyében.....	100

VI. 1. A harangrekvirálás történeti előzményei	100
VI. 2. A háborús rekvirálás előkészítése 1915-ben	102
VI. 3. „Harangokból ágyúk” – A rekvirálási akciók megindulása 1916-ban.....	107
VI. 4. A rekvirálás, mint szervezett hadianyagpótlás 1917-ben	113
VI. 5. A rekvirált harangok pótlása 1918-tól.....	119
VI.6. Összegzés	123
VII. „A ládafiába zárt vagy a harisnyaszárba dugott pénz holt tőke”- Hadikölcsön-kötvények jegyzése az Abaúji Református Egyházmegyében 1914-1918 között.....	125
VII. 1. Az I. hadikölcsön sikere 1914-ben.....	128
VII. 2. A kölcsönt jegyzők körének bővítése 1915-ben.....	131
VII. 3. A hadikölcsönjegyzés 1916-ban	134
VII. 4. A hadikölcsönjegyzés gazdasági következményei 1917-1925 között	141
VII. 5. Összegzés	148
VIII. „Hősöket nevel az erős hit!” - Az I. világháborús katonai lelkesítő tevékenység az Abaúji Református Egyházmegyében.....	149
VIII. 1. A tábori lelkesítők alacsony számaránya 1914-ben	150
VIII. 2. Kísérletek a református tábori lelkesítők számának növelésére 1915-ben.....	156
VIII. 3. A vallásos iratok szerepe a katonai lelkigondozásban 1916-ban	166
VIII. 4. Új református tábori lelkesítők kinevezése 1917-ben	170
VIII. 5. A felmentett katonai lelkesítők pótlása 1918-ban.....	176
VIII. 6. Összegzés	179
IX. „Az emlékezet életre költi a holtakat is...” - Az I. világháború emlékezete az Abaúji Református Egyházmegyében.....	181
IX. 1. A hőskultusz megteremtése és a Nagy Háború emlékeinek megőrzése.....	183
IX. 2. A Református Egyház háborús emlékéllátása: a mezőlaborci református templom	189
IX. 3. Az I. világháború emlékjelei az Abaúji Református Egyházmegyében	193
IX. 4. A világháború emlékezet mintái a 21. századi Abaúji Református Egyházmegyében	206
IX. 5. Összegzés.....	209
X. Összegzés.....	210
XI. Forrás- és irodalomjegyzék.....	214
XI. 1. Szakirodalom	221
XI. 2. Forrásirodalom	233
XI.3. Képek jegyzéke	237

I. Előszó

Egy abaúji református parókián, régi anyakönyvek és jegyzőkönyvek, klenódiumok között felnőni, illetve egy középkori templom körül játszani sajátos irányba terelte érdeklődésemet már gyermekkoromban. Mindig kíváncsian figyeltem a hozzánk betérő családfakutatók, történészek, régészek és restaurátorok munkáját. Mikor elég idős lettem hozzá, néhány, koromnak megfelelő feladatba is bevontak, például anyakönyvi adatok kikeresésébe.

Érdeklődésem a gyülekezetek évszázadokkal ezelőtti élete iránt megmaradt, néprajzi tanulmányaim során pedig elmélyült. Tudtam, hogy foglalkozni szeretnék a parókiákon gyakran csak kallódó iratanyaggal. 2016-ban disszertációm témaválasztása terelte a 20. század felé érdeklődésemet. Az Abaúji Református Egyházmegye modernkori történelme meglepően elhanyagolt témája az egyháztörténeti kutatásoknak. Az I. világháborúhoz sem szívesen nyúlunk az egyháztörténészek, mert zavaros időszaka ez az egyháztörténetnek. Ugyanakkor éppen ez az időszak alapozott meg számos, mára már bevett egyházi szokást vagy törölt el évszázados gyakorlatokat. Éppen ezek miatt tekinthetjük az I. világháború éveit és az azt követő éveket egy, az élet minden szegmensére kiterjedő, nagy átalakulás időszakának. Az írott források tárháza kimeríthetetlen, mikor az I. világháború és a református egyház kapcsolatát vizsgáljuk. Ebből adódóan a kutatható témakörök is változatosak és szerteágazók. A lokális, mikrotörténeti kutatásoknak ezért kiváló forrásai mind a gyülekezeti, mind a magas-egyházi iratok.

A gyülekezeti közösségek belső életének és viszonyrendszerének vizsgálata nem új keletű témája a néprajzi kutatásoknak. Az I. világháború azonban a lokális közösségek életét is átalakította. A gazdasági és társadalmi kényszerhelyzetek átformálták a hívek vallásos buzgóságát is. Az I. világháború korabeli Abaúji Református Egyházmegye a trianoni döntést követően megszűnt. A Magyarországi Református Egyház ezért a két világháború közötti időszakban igyekezett újraszervezni sorait. Az Abaúji Református Egyházmegye modernkori történetének egy izgalmas szelete az I. világháború időszaka. Emiatt dolgozatomban a tudományos igényű feltárás mellett egyfajta emlékéllátás is azoknak, akik gyakran névtelenül lettek harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak.

II. A kutatás céljai és módszerei

II.1. Célkitűzések, módszerek

Az I. világháború centenáriuma új lendületet adott a téma néprajzi és történeti kutatásának. A háború makro-összefüggései mellett előtérbe kerülnek a mikrotörténeti elemek, azon belül is a hátország szerepének feltárása. Az időbeli távolság és az orális források elérhetetlensége miatt az írott, tárgyi és képi források váltak a Nagy Háború elsődleges forrásaivá. Vizsgált témám az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek, lelkészeinek élete a hátorszáiban a világháború alatt.

A téma újdonságát adja, hogy az egyháztörténeti kutatások nem tértek ki a 20. század első évtizedeire, sokkal inkább koncentráltak a két világháború közötti, majd a második világháború utáni időszakra. Az Abaúji Református Egyházmegye történetéről sem született eddig összefoglaló munka. Az egyházmegye történetének feltárása a trianoni döntés következményei miatt is érdekes – hiszen a határhúzással megfelezték az egyházmegye területét, melynek hatása az emlékezetkultúrában is megfigyelhető. A hátország-jelenség vizsgálatára megfelelőnek bizonyult mind a kutatott régió, mind a téma. Ez leginkább az állam és az egyház kapcsolati dinamikájában mutatkozik meg: a hátország – és azon belül az egyház mintegy kiszolgálója az állam hadi igényeinek. Az állam és a hadvezetés elképzeléseit azonban gyakran felülírták a gyülekezeti közösségek lokális döntései. Az egyházmegye szervezeti egységként közvetítő szerepet töltött be az egyházkerület és a gyülekezetek között, ahogyan az egyházkerület az állami vezetéssel állt folyamatos kapcsolatban.

Az I. világháború évei alatt az Abaúji Református Egyházmegyében lezajlott eseményeket elsősorban levéltári források alapján rekonstruálok. Az ehhez felhasznált forráscsoportok a következők: a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöki iratai és közgyűlési jegyzőkönyvei; az Abaúji Református Egyházmegye gyűléseinek jegyzőkönyvei; az egyházmegye gyülekezeteinek presbiteri jegyzőkönyvei és egyéb szálas iratanyagai, valamint a Sárospataki Református Lapok, illetve a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap háború alatti számai. A források fellelhetőségének egyik helye a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára.¹ Az Abaúji Egyházmegye presbiteri jegyzőkönyveinek fellelhetősége esetleges. Az *esetleges* kifejezést használom, mivel az 1960-

¹ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárában fellelhető iratok jelzetét lábjegyzetben tüntetem fel.

as évektől folyamatosan kerülnek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárába a korábban a parókiákon őrzött gyülekezeti anyagok. Ugyanakkor a jegyzőkönyvek jelentős hányada még mindig az egyes gyülekezetek parokiális állományában található, ami kutatómódszertani szempontból kihívást jelentett és terepmunkát igényelt. Az anyagok a gyülekezetek körzetesítése miatt rendszerint annak a településnek a parókiáján találhatóak, ahol a körzet lelkésze lakik. Tovább árnyalja a képet, hogy az első világháborút és a trianoni döntést követően 102 abaúji gyülekezetből körülbelül harminc határon túlra került.² A ma Szlovákiához tartozó egykori abaúji gyülekezetek magyar nyelvű iratanyagát szisztematikusan számolták fel a II. világháborút követően, így levéltárakban csak elvétve találkozhatunk azokkal. A parókiákon fennmaradt gyülekezeti anyagokról a *Magyar Református Egyház Javainak Tára* sorozat Abaúj-Tornai Egyházmegyére vonatkozó köteteiből juthatunk információkhoz.³

Elemzési módszerem alapvetően kronológiai megközelítés, ami az egyes forrástípusok egymás mellé rendezésére épül. Egy fentről lefelé haladó, háromszintű elemzést végeztem el, a következő módon: évek szerinti lebontásban áttekintettem elsőként a püspöki iratanyagot, hiszen az egyházkerület vezetőjeként a mindenkori püspök kapta kézhez a különféle állami és minisztériumi rendeleteket, körleveket, melyek gyakran szigorúan bizalmasak voltak. Ezt követően a Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveit társítottam ugyanolyan éves lebontásban a püspöki iratok mellé. Ez az első, legfelső szint: az egyházkerület szintje. A középső, második szint az Abaúji Református Egyházmegye gyűléseinek jegyzőkönyveiből származó adatok egyházkerületi szinttel történő összevetése volt. Harmadik, legalsó szintként az egyházmegye gyülekezeteinek presbitéri jegyzőkönyveit, valamint iratanyagát vetettem össze a magas-egyházi döntésekkel. Ez a módszer megfelelőnek bizonyult annak kimutatására, hogyan befolyásolták egyrészt az állami döntések az egyházkerület és a püspök döntéseit, mindez hogyan került közvetítésre az egyházmegyék felé és milyen hatást váltott ki az abaúji gyülekezetekben.

Hipotézisem értelmében a háború érzékelése nem országos szinten történik, hanem mindig a konkrét, lokális kényszerhelyzetek által válik értelmezhetővé egy közösség, esetünkben az egyházközségek számára. A háború generálta lokális kényszerhelyzetek legfőbb adatokkal szolgáló forráscsoportját a gyülekezeti presbitériumi jegyzőkönyvek

² VÁRADY 1989: 9.

³ P. SZALAY Emőke (szerk.): *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház IV. XVIII. Abaúj-Tornai Református Egyházmegye I-II-III.*, Debrecen, Komárom, 2010, 2011, 2012.

alkotják. Jellegükből adódó sajátosságuk, hogy a magas-egyházi iratokkal és jegyzőkönyvekkel szemben kevésbé stilizáltak vagy cenzúrázottak. Ugyanakkor a gyülekezeti jegyzőkönyvek bejegyzéseit is letisztázták, amiről a jegyzőkönyvekben elhelyezett piszkozati lapokból értesülhetünk. Ennek ellenére presbiteri jegyzőkönyvek a háborús események olyan szegmenseinek feltárására is alkalmasak, melyek a nyomtatott egyházkerületi vagy egyházmegyei iratanyagba nem kerülhettek bele. A forráscsoport a hétköznapi, mindennapi események feltárására is alkalmas, mindezt annak a tükrében, ahogyan a helyi közösségek és egyének megélték azokat.

II.2. Források

Kutatásom során elsődleges forrásaim az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek presbiteri jegyzőkönyvei voltak. Ahogyan egy abaúji lelkész megfogalmazta 1916-ban: „*Aranylapok lesznek azok, évről-évre becsesebbek, századok múlva kultúr- s vallástörténeti adatok sok esetben.*”⁴ Ahhoz, hogy a presbiteri jegyzőkönyvek forrásként értelmezhetőek és megfelelő kontextusba helyezhetőek legyenek, célszerű áttekinteni a presbitériumok történeti és fogalmi háttérét. Az alapvetően történeti forrásnak tekinthető gyülekezeti iratanyag vizsgálatához, illetve az egyes forrástípusok kutatási lehetőségeihez a Fülemlé Ágnes és Kiss Réka szerkesztésében megjelent *Történeti forrás – Néprajzi olvasat* tanulmányai adnak támpontot.⁵

A reformáció előtti időszak egyházi anyagai a közép- és koraújkori kultúrtörténeti kutatások elsődleges forrásait képezik, amit az írásbeliség főként egyházi privilégiuma segített elő.⁶ A római katolikus egyházközségek *Historia Domusai* a „háztörténet” sokszínű, változó színvonalú és adatgazdagságú forrásai. A *Historia Domusok* egységesítésére 1913-ban a pécsi egyházmegyeében Zichy Gyula püspök tett kísérletet, mikor körlevélben szólította fel a plébánosokat a háztörténetek rendszeres vezetésére.⁷ A katolikus *Historia Domusok* és egyéb

⁴ *Falusi lelkész működése a mostani válságos időben. (Felolvastatott a kassai lelk. ért. gyűlésén 1916.)* SRL, 12. évf. 34. sz., Sárospatak. 1916. augusztus 20. 263-265.

⁵ FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi elemzésének lehetőségei.* L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2008.

⁶ BARTH Dániel: Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In: FÜLEMILE Ágnes-KISS Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi elemzésének lehetőségei.* L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2008. 290-300. 290.

⁷ VÉRTESI Lázár: A plébánosok szerepvállalása az I. világháború háttérországának társadalomszervezésében. In: GLÄSSER Norbert – MÓD László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 271-285. 272.

szálas iratanyagok a református presbiteri jegyzőkönyvek analógiáiként tűnnek fel az egyes gyülekezetek történetének feltárásakor.

A *presbitérium*⁸ a protestáns egyházakban az egyházközség tagjai által választott kormányzó, intéző, fegyelmező, ügyvezető testület.⁹ A presbitérium eredeti funkciója az egyházfegyelmezés volt, melynek célja az úrvacsorai közösség tisztaságának megőrzése.¹⁰ Az *egyházközség* a református egyház fegyelmezési, közigazgatási szervezetének legkisebb egysége, tehát maga a község.¹¹ A presbitérium egyházi elnöke a mindenkori lelkész, világi elnöktársa pedig a *gondnok* vagy *kurátor*.¹² A presbitérium tagjai az egyházközségből választott *presbiter*ek, akik gyakran halálukig viselték tisztségüket.¹³ A presbitériumokban helyet kaptak különböző világi hivatalt és tisztséget viselő személyek is. Magyar viszonylatban egyetlen kritériuma volt a világi és egyházi tisztségek egyeztetésének: egyidejűleg senki sem lehetett bíró és gondnok.¹⁴ Ugyanakkor egyes területeken, például a Tiszántúlon, különösen a hajdúvárosokban még a 18.-19. században is ugyanazok a személyek voltak a gyülekezet és a város vezetőtestületének tagjai.¹⁵ Ez a jelenség, különösen a hajdúvárosokban a felekezeti homogenitásra vezethető vissza, melynek eredményeként egy teljesen református településen voltak átfedések az egyházi és világi testületek tagjai között.

Magyar nyelvterületen az első presbitérium 1617-ben jött létre Pápán, Kanizsai Pálfi János, akkori pápai lelkész kezdeményezésére.¹⁶ A presbitérium felállításával, illetve annak fegyelmezési jogának megállapításával Kanizsai Pálfi célja volt megakadályozni, hogy esetlegesen papuralom fejlődhessen ki az egyházban.¹⁷ A Tiszanineni Református Egyházkerület területén már 1735-től jöttek létre presbitériumok.¹⁸ A presbitériumok megalakulása országosan azonban csak az 1760-as években indult meg nagyobb mértékben.¹⁹

A *presbiteri jegyzőkönyv* a mindenkori lelkész által vezetett presbiteri gyűlések pontról-pontra történő írásbeli dokumentációja. A konzisztórium az úrvacsora előtt, évente hat

⁸ Lásd még: *egyháztanács, konzisztórium, kirk session, Kirchenrat*

⁹ KOZMA 2005:123.

¹⁰ KISS 2009:16.

¹¹ JÁVOR 1971: 73.

¹² KOZMA 2005: 92.

¹³ JÁVOR 1971: 80.

¹⁴ B. KOVÁCS 1986: 102.

¹⁵ MOLNÁR 1996: 167.

¹⁶ KÓSA 1993: 23.

¹⁷ BÍRÓ – SZILÁGYI (szerk.): 1995: 135.

¹⁸ DIENES 1998: 16.

¹⁹ ILLYÉS 1941: 124.

alkalommal, illetve szükség szerint többször ült össze,²⁰ ezt nevezzük *presbiteri gyűlésnek*.²¹ A presbitérium részére Kanizsai Pálfi János készített egy szabályzatot, ez azonban túlnyomó részben nem a presbiterek munkáját, hanem az egyházközségek belső életét, az egyházi szolgáltatások mikéntjét írta elő.²² Ez többek között a házasságkötési eljárásra, az istentisztelet rendjére, a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjére és a temetések rendjére vonatkozott.²³ A presbiterek feladata volt a lelkész, a tanító és az iskola, valamint a gyülekezeti tagok jó hírnevének megőrzése is – ez a gyülekezetek belső életének fegyelmét volt hivatott biztosítani.²⁴

A néprajzi kutatások a kezdetektől figyelték a presbiteri jegyzőkönyvek gazdag anyagára, különösen az *egyházfegyelem* jelentőségére,²⁵ melynek gazdag szakirodalma ismert.²⁶ A 19. századtól azonban a fegyelmezési esetek helyét egyre inkább az egyházszerkezeti ügyek foglalták el.²⁷ Ezért a 19-20. századi jegyzőkönyvekben az egyházat elsősorban, mint intézményt szemlélhetjük, melynek igazgatási, anyagi és személyi állományi vonatkozású kérdéseivel foglalkoznak a presbiteri gyűlések. Álljon itt példaként a felső-mérai presbiteri jegyzőkönyvből egy, az egyházfegyelemre vonatkozó, gyűlésről-gyűlésre megjelenő, stilizált bejegyzés, mely jól mutatja, mire korlátozódott a jegyzőkönyvekben az egyházfegyelem kérdése a 20. századra: „*Botrányos életű egyének egyházunkban nincsenek. Örömmel vétetik tudomásul.*”²⁸

Annak ellenére, hogy a református presbiteri jegyzőkönyvek rendkívül adatgazdag forráscsoportot alkotnak, célszerű mellettük más típusú forrásokat is használni, melyek más megismerési módot és ismereteket kínálnak. Ilyen forrásaim voltak az Abaúji Református Egyházmegye és a Tiszáninneni Református Egyházkerület írott és nyomtatott levéltári iratanyaga. Ezek közül ki kell emelnünk a különféle gyűlések nyomtatott jegyzőkönyveit és az egyházmegyei és püspöki körleveleket. Az *egyházmegyei és püspöki körlevelek* egyirányú

²⁰ B. KOVÁCS 1986: 102.

²¹ A *leányegyházak*, vagyis *filiák* gyakran együtt tartották konzisztoriális gyűléseiket az *anyaegyházközséggel*, erre a „*közös presbiteri gyűlés*” kifejezést használták a jegyzőkönyvekben.

²² SZATHMÁRY 2020: 149.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ KISS 2009: 19.

²⁶ A teljesség igénye nélkül: BARABÁS 1997.; BARLA 1909.; B. KOVÁCS 1986.; CSÁKY 2008.; ILLYÉS 1931., 1941.; KISS 2009.; KÓSA 1979.; MOLNÁR 1996.; NAGY 1985.; NAGY 1994.; NÉMETH 2001.; PÉTERFY 1974.; POCSAINÉ EPERJESI 2007.; SZÁSZFALVI 2007.

²⁷ JÁVOR 1971: 73.

²⁸ *Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve, 1909-1930, Felsőméra*. Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

kommunikációs csatornaként funkcionálnak, melyek a központi intézkedések, feladatok ismertetését, illetve az állam kormányzati rendelkezéseinek közlését célozzák.²⁹

Az I. világháború alatt vezetett abaúji presbiteri jegyzőkönyvek vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy a háborúval járó kényszerhelyzetek gyülekezeti megoldásait felvázolhassuk. Több gyülekezet jegyzőkönyvét kutatva és az adatokat egymás mellé rendezve kirajzolódik a *háború íve*. Az abaúji gyülekezetek az I. világháború során ugyanazokkal a problémákkal szembesültek. A gyülekezeti közösségek háború alatti élete egységes képet mutat, az eltérés csak a kényszerhelyzetekre adott lokális válaszokban mutatkozik meg. Így kerülhetnek a vizsgálat középpontjába a harangrekvirálások, az általános mozgósítás, a hadikölcsönök, a szociális és kulturális változások által generált belső gyülekezeti konfliktusok, a különféle védekező és tiltakozó stratégiák, valamint a jegyzőkönyvekbe bekerült állami és egyházi háborús propaganda retorikai elemei is. A mikro-szintű megközelítés nem csak kiegészíti a makroszintű ismereteket, hanem a néprajzi szemlélettel összekapcsolva új tudást hoz létre.

II.3. Historiográfia

A Nagy Háború centenáriuma új lendületet adott az I. világháború történeti és néprajzi kutatásának. Számtalan konferenciát rendeztek a témában, kiállítások nyíltak és kötetek jelentek meg magyar és európai viszonylatban egyaránt. Az elmúlt évek kutatásai magukkal hozták a Nagy Háború magyarországi és európai történetének újrafogalmazását is.

Az I. világháború legújabb historiográfiájával többen foglalkoztak a magyar kutatók közül. Balázs Eszter 2010-es tanulmánya, *A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig*³⁰ elsősorban Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker 2006-os, *1914-1918, az újrairt háború*³¹ című munkája alapján veszi végig a háború jelenségével kapcsolatos régi és új elméleti kérdéseket. Pollmann Ferenc 2015-ben megjelent, *A Nagy Háború magyarországi historiográfiája* Jay Winter felosztása alapján mutatja be a világháborútól napjainkig megjelent munkákat.³² Pók Attila *Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után* című, a *Múltunkban* megjelent tanulmánya szintén Winter felosztása alapján rendszerezi a centenárium kapcsán kiadott, elsősorban

²⁹ VÉRTESI 2018: 273.

³⁰ BALÁZS 2010: 109-131.

³¹ AUDOIN – BECKER 2006.

³² POLLMANN 2015: 93-103.

angol, német és francia munkákat.³³ 2015-ben jelent meg Gyarmati Enikő Alan Kramer: *Az első világháború legújabb historiográfiája (Recent Historiography of the First World War)* kötetéről szóló, elméleti kérdéseket is taglaló cikke.³⁴ Szóts Zoltán Oszkár 2016-ban készült szemléje a nemzetközi szakirodalom (például Lucian Boia: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*³⁵ és Christopher Clark: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*)³⁶ részletes bemutatása mellett kitér a hazai munkákra, konferenciakötetekre is.³⁷

Ha az I. világháború kutatástörténetét kívánjuk felvázolni, a korábban említett Jay Winter, amerikai történész tevékenysége megkerülhetetlen. Winter az I. világháborúval foglalkozó kutatók négy generációját különbözteti meg. Ez a felosztás azért jelentős, mert az egyes, háborúval foglalkozó kutatók és munkásságuk kontextusba helyezését nagyban megkönnyíti. Az első generáció a két világháború közötti „Nagy Háború generáció”; a második az ötvenes évek generációja; a harmadik a „Vietnam generáció”; a negyedik pedig a „transznacionális generáció”.³⁸ Felosztását azonban lehetetlen átültetni magyar viszonylatba, hiszen az 1945 utáni Magyarországon „a tudományok művelői másfajta feltételek között tevékenykedtek, mint euro-atlanti térségbeli kollégáik.”³⁹ Az 1945 előtti magyar tudományos közeletben is jelen volt a Nagy Háború generációja, akik egykori magas rangú katonatisztek, állami hivatalnokok, az események közvetlen résztvevői voltak és a háborút *felülnézetből* ábrázolták. Magyar viszonylatban a Horthy-korszakban számos munka jelent meg, ezeket azonban érdemes szakmai kritikával kezelni.⁴⁰ Ezek közül Pollmann Ferenc kiemeli a Magyar Királyi Hadilevéltár 1928 és 1942 között, tíz kötetben kiadott *A világháború 1914-1918. Különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére* című munkát. A sorozat vállalása – az egykori Osztrák-Magyar Monarchia haderejében harcoló magyar csapatok szereplésére koncentrálni megírni egy nemzeti világháború-történetet – lehetetlen volt, ahogyan lehetetlen a magyar alakulatok részvételét külön tárgyalni.⁴¹ A főként tudományos ismeretterjesztésre szánt kötetek közül a Pilch Jenő szerkesztésében megjelent *A világháború története* jelentős.⁴² Ehhez hasonló színvonalú kiadványok voltak a korszakban

³³ PÓK 2015: 22-41.

³⁴ GYARMATI 2015: 81-94.

³⁵ BOIA 2015.

³⁶ CLARK 2015.

³⁷ SZÓTS 2016: 120-146.

³⁸ WINTER, 2009: 1-17.

³⁹ POLLMANN 2015: 94.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 95.

⁴² PILCH (szerk.): 1928.

Julier Ferenc: *1914-1918. A világháború magyar szemmel*⁴³, illetve Aggházy Kamil és Stefán Valér szerzőpáros munkája, *A világháború 1914-1918.*címmel.⁴⁴

1945 után a háborús veszteséget követő antimilitarizmus nem kedvezett a hadtörténetnek.⁴⁵ Az 1950-es évekre jellemző marxista történetírás új kutatási témái 1919 és a Tanácsköztársaság, valamint az oroszországi magyar hadifoglyok voltak, a világháború lehetséges egyéb tematizációját szinte teljesen figyelmen kívül hagyták.⁴⁶

1964, az I. világháború kitörésének 50. évfordulója fokozott érdeklődést eredményezett a téma vizsgálata iránt. Galántai József 1964-ben publikálta először *Magyarország az I. világháborúban* című kötetét.⁴⁷ 1969-ben jelent meg Farkas Márton *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban: a hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában* című kandidátusi disszertációja, melyben a szerző elsősorban levéltári forrásokat használt.⁴⁸

1980-ban jelent meg Galántai József kézikönyve, *Az első világháború*,⁴⁹ melyet 2000-ben újra kiadtak. Az 1989-1990-es rendszerváltás óta egyre többen foglalkoznak a haza kutatók közül a Nagy Háborúval. A rendszerváltás után a könyvpiac állami ellenőrzésének fokozatos megszűnése egyaránt járt pozitív és negatív következményekkel. Pozitívumként értékelhető, hogy számos új fordítás jelent meg, negatívumként pedig, hogy szakmai lektorálás nélkül is adtak ki köteteket.⁵⁰ A 2000-es évek elejétől néhány kézikönyv látott napvilágot, például Balla Tibor és Hajdu Tibor munkái,⁵¹ valamint a Szijj Jolán főszerkesztésében megjelent I. világháborús lexikon.⁵² A tanulmánykötetek közül a Romsics Ignác szerkesztette *Magyarország az első világháborúban*,⁵³ a forráskiadványok közül pedig a Szabó Dániel által szerkesztett *Az első világháború*⁵⁴ jelentős munkák. Az első világháború társadalomtörténeti vonatkozású kötetei közül Bihari Péter *Lövészárkok a hátszágban* című kötetét kell kiemelnünk.⁵⁵

⁴³ JULIER 1933.

⁴⁴ AGGHÁZY–STEFÁN 1934.

⁴⁵ POLLMANN 2015: 97.

⁴⁶ Uo. 98.

⁴⁷ GALÁNTAI 1964.

⁴⁸ FARKAS 1969.

⁴⁹ GALÁNTAI 1980.

⁵⁰ SZÖTS 2016: 125.

⁵¹ BALLA 2010.; HAJDU 1999.

⁵² SZIJJ (szerk.): 2000.

⁵³ ROMSICS (szerk.): 2010.

⁵⁴ SZABÓ (szerk.): 2009.

⁵⁵ BIHARI 2008.

A 2014 óta megjelent magyar szakirodalomnak egyik, Magyarország világháborús szerepét tárgyaló monográfiája Hajdu Tibor és Pollmann Ferenc munkája, amely *A régi Magyarország utolsó háborúja* címet viseli.⁵⁶ 2014-ben jelent meg Gerő András szerkesztésében a *Merénylettől a hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon* című, sajtóanyagokból válogatott szöveggyűjtemény.⁵⁷ A konferenciakötetek közül az ELTE 2014 májusában tartott konferenciájának tanulmánykötete 2015-ben jelent meg *Sorsok, frontok, eszmék* címmel.⁵⁸ A kötetben szereplő tanulmányok változatos témákkal foglalkoznak, mint a háború emlékezete, a háború és a társadalmi nemek kérdése, illetve nemzetközi kitekintések. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete két konferenciakötetet adott közre a világháború évfordulóján. Az egyik a 2014-ben, Debrecenben megrendezett, a háború emlékezetével foglalkozó konferencia előadásaiból készült.⁵⁹ A másik konferenciát Hajdúnánáson rendezték *Az I. világháború és a magyar vidék* címmel, melynek tematikája a hátszág, elsősorban a Hajdúság világháborús szerepvállalására koncentrált.⁶⁰ A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén jelent meg 2020-ban, a Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára sorozatban a *Háború és Katonasors* címet viselő tanulmánykötet.⁶¹ A kötetben a DE BTK Néprajzi Tanszékének hallgatói mutatták be a Nagy Háborúval kapcsolatos kutatásaikat és gyűjtéseiket, levéltári források, naplók vagy képes levelezőlapok elemzésével.

Az egyház és a világháború kapcsolata iránt is megnőtt a történetírói érdeklődés. Az elsők között jelent meg a témában a Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2014-es tanulmánykötete, *Az I. világháború református tábori lelkeszeire, tanáraitra, diákjaira emlékezve*.⁶² Szintén 2014-ben jelent meg Baráth Béla Levente Baltazár Dezső püspök tevékenységéről szóló kötete, melyben kitér a világháború időszakára is.⁶³ A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciójában 2019 augusztusában elhangzott előadások között is találkozhatunk az egyház és a háború kapcsolatát vizsgáló tanulmányokkal, közülük Szigeti Jenő írását emelem ki, aki a kisebb protestáns egyházak I. világháború alatti népi vallásosságával foglalkozott.⁶⁴ Csíki Tamás a Gestában publikálta *Catholic Church Propaganda and Mobilization in the First World War* című tanulmányát, ami a katolikus egyház állami propagandában vállalt szerepét mutatja

⁵⁶ HAJDU – POLLMANN 2014.

⁵⁷ GERŐ (szerk.): 2014.

⁵⁸ MAJOROS – ANTAL – HEVŐ – M. MADARÁSZ (szerk.): 2015.

⁵⁹ PÜSKI – KEREPESZKI (szerk.): 2015.

⁶⁰ BARTA – CSISZÁR (szerk.): 2015.

⁶¹ MARINKA (szerk.): 2020.

⁶² BARÁTH (szerk.): 2014.

⁶³ BARÁTH 2014.

⁶⁴ BIHARI NAGY – SÁPY (szerk.): 2019.

be.⁶⁵ 2018-ban az Egyháztörténeti Szemlében jelent meg az *Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései* című munkája.⁶⁶ A cikkben egyház és állam kapcsolatát elemzi, az állami háborús propaganda és az egyházak reakciói mentén. 2020-ban jelent meg az Ethnographiában *A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása az I. világháború idején* című cikke, melyben a világháború miatt átalakuló paraszti gazdasági stratégiákat vizsgálja.⁶⁷

A centenárium óta egyre többen foglalkoznak a hazai kutatók közül a Nagy Háborúval, melyben „az első világháborús Magyarország történéseinek mindenoldalú vizsgálata volna a cél.”⁶⁸ Ebbe az elképzelésbe illeszkedik a 2018-ban Szegeden megjelent, *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására* című tanulmánykötet.⁶⁹ A kötet témánk szempontjából különösen jelentős, ugyanis számos, az egyházak és a világháború kapcsolatát feltáró tanulmányt tartalmaz. Ilyenek Frauhammer Krisztina, Kovács Kálmán Árpád, Miklós Péter, Tengely Adrienn, Orbán Imre Mihály és Vértesi Lázár munkái. A felsorolt szerzők levéltári források elemzésével tárják fel lokális közösségek – gyülekezetek – I. világháború alatti helyzetét.

III. Abaúj-Torna vármegye és az Abaúji Református Egyházmegye történeti áttekintése

Annak érdekében, hogy az I. világháború korabeli Abaúj-Torna vármegye, illetve az Abaúji Református Egyházmegye gazdasági, etnikai és vallási dimenzióit megértsük, célszerű azok történeti háttérét áttekintenünk. Az áttekintéshez a 19. századi összefoglalások szolgálnak alapul, elsősorban a Borovszky Samu és Sziklay János szerkesztésében megjelent *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat *Abaúj-Torna vármegye és Kassa* című, 1896-os kötete. Néhány évtizeddel korábbi, hasonló célkitűzésű kötetek a témában Korponay János *Abaújvármegye monográfiájának* két kötete, melyek 1866-ban és 1870-ben jelentek meg Kassán. 1897-ben, szintén Kassán jelent meg Csoma József *Abaúj-Torna egyesült vármegyék monográfiája* című munkája, melynek első kötete az *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai* címet viseli, és elsősorban genealógiai és heraldikai leírást ad. A két világháború

⁶⁵ Csíki 2017: 53-59.

⁶⁶ Csíki 2018: 70-82.

⁶⁷ Csíki, 2020: 85-105.

⁶⁸ Pollmann 2015: 103.

⁶⁹ Glässer –Mód (szerk.): 2018.

közötti abaúji állapotról az 1932-ben Szikszón megjelent, Vermes Ernő és Földes Lajos által összeállított *Abauj vármegye és társadalma – Abauj-Torna vármegye Trianon utáni tíz esztendejének emlékalbuma* számol be. Paládi-Kovács Attila 2017-ben megjelent *Abaúj felekezeti és etnikai térszerkezetének változása (16-20. század eleje)* című tanulmánya, a korábbi nagy monográfiák adatainak szintézisét adja.

Az Abaúji Református Egyházmegye történetéről mindeddig nem született önálló monográfia, így csak egyháztörténeti kötetek és tanulmányok alapján tájékozódhatunk a témában. Dienes Dénes 1998-ban Sárospatakon megjelent *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből* című kötete több addigi tanulmányát foglalja magában és előzménye a 2017-ben kiadott, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története* többkötetes munkának. Az eddig elkészült két kötet *A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, illetve *A türelmi pátenstől a protestáns pátensig* címet viseli. A második kötet szerzőjének, Ugrai Jánosnak fő kutatási területe protestáns szellemi elit műveltségi és társadalmi helyzete a 18-19. században, A Ratio-tól az Entwurfig, közép-európai kontextusban. Abaúji vonatkozású írásai közé tartozik a 2014-ben a Korallban publikált *Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája* című tanulmánya. Az egyháztörténeti klasszikusok szintén fontos adatokat szolgáltatnak egyrészt a Tiszáninneni Református Egyházkerület, másrészt az Abaúji Református Egyházmegye történetéről. Az eredetileg 1949-ben kiadott, majd 1995-ben Sárospatakon újranyomott *A Magyar Református Egyház története* a református egyháztörténeti kutatások kézikönyve, ahogyan Zoványi Jenő *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikonja* is. A Dienes Dénes szerkesztette *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához* elsősorban az egyetemes egyháztörténet kutatásához nyújt segítséget. Szintén 2020-ban jelent meg Szathmáry Béla *Református egyházjog – A Magyarországi Református Egyház szervezete és működése* című kötete.

A szlovák-magyar etnikai és felekezeti kapcsolatokról Kónya Annamária és Kónya Péter *Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században* kötete szolgáltat információkat, sok abaúji vonatkozással. A trianoni döntés által kettévágott Abaúji Református Egyházmegye Csehszlovákiához került részéről Csomár Zoltán 1940-ben megjelent *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztyén Egyház húszéves története (1918-1938)* ad összefoglalást.

III. 1. A Tiszáninnen Református Egyházkerület és az Abaúji Református Egyházmegye történetének áttekintése

A Tiszán inneni református egyházközségeket összefogó egyházmegyék részben a középkori egri püspöki egyházmegye, részben pedig az esztergomi érsekség területén alakultak meg. Ez a református egyházvidék magában foglalta Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna, Ung és Zemplén vármegyék jelentős részét, valamint több községre kiterjedt Bereg, Heves, Sáros és Szabolcs vármegyékben. A református egyházmegyék (vagy korabeli nevükön: *tractus*, *senioratus*, *dioecesis*) a helvét reformáció térhódítása után szerveződtek meg véglegesen, területi beosztásuk az 1799. évi átszervezésig lényegében nem változott.⁷⁰

A Tiszán inneni egyházmegyék a vármegyék elnevezését vették át és alkalmazták magukra, annak ellenére, hogy határaik és területük nem esett egybe azokkal. Az *abaúji tractus* délen egészen a Tiszáig nyúlt, Zemplén vármegyéből számos helységet bekebelezve. „*Tállya, Mád, Tokaj vonala képezte a keleti határt, s e helységek mellett idetartozott Szerencs, Megyaszó és környéke is. Néhány falut Szabolcs Tisza jobb parti részéből szintén bírt (Báj, Tiszaladány, Prügy). Ugyancsak ezen egyházmegye része volt Torna vármegye keleti sávjának néhány községe, úgymint Torna, Körtvélyes, Bódvaszilas, Nádaska, Komjáti, Bódvalenke, stb., valamint Sárosból is két kis sziget, Asgut és Somos néhány filiával.*”⁷¹

Az Abaúji Református Egyházmegye a 16. században még a *Kassavölgyi Egyházmegye* nevet viselte.⁷² Határai Abaúj, Torna, Zemplén és Szabolcs megyékre terjedtek ki. A 17. század derekán már az *Abaújvár-Tornai Egyházmegye* nevet viseli, majd a század felétől Sáros vármegye református egyházait hozzácsatolták, ezért a század végéig *Abaújvár-Torna-Sárosi Egyházmegye* volt a neve.⁷³ A 18. század elején 108 anyaegyházat foglalt magába, de az egyházkerület új beosztása alapján nagymértékben csökkent az egyházközségek száma.⁷⁴

1903-ban 71 anyaegyház tartozott az Abaúji Református Egyházmegyéhez, melyekben 69 lelkész és 4 segédlelkész szolgált. A legnagyobb lélekszámú gyülekezet Kassa volt, 2016 fővel. A Kassai Református Egyházközséget követte Szikszó 1708 fővel és Gönc 1572 fővel. A legkisebb gyülekezet ekkor az 58 fős Bárca volt.⁷⁵ Vizsgált korszakunkban 72 anyaegyház

⁷⁰ DIENES 2001: 431.

⁷¹ Uo.

⁷² ZOVÁNYI 1977: 300.

⁷³ Uo. 12.

⁷⁴ DIENES 2009.

⁷⁵ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1903. évre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos Kiadványa, 1903.

volt az egyházmegyében, 69 lelkésszel és 4 segédlelkésszel. Megmaradt legnagyobb gyülekezetnek Kassa, majd Szikszó és Gönc következett, Bárca pedig továbbra is a legkisebb gyülekezet volt.⁷⁶

A trianoni döntés nagy károkat okozott: a területi veszteségekkel együtt járt a gyülekezetek jelentős részének elcsatolása is. 1923-ra az abaúji anyagyülekezetek száma 51-re csökkent, erről a Tiszáninneri Református Egyházkerület 1923-as évkönyvében így fogalmaznak: „*Volt az egyházmegyének megszállás előtt 72 anyaegyháza, jelenleg van 51.*”⁷⁷ Az 51 gyülekezetben 48 lelkész szolgált. Kassa elvesztésével a legnagyobb gyülekezetek Szikszó 1877 fővel, Gönc 1403 fővel és Alsóvadász 1244 fővel lettek. A legkisebb gyülekezet a 89 fős Felsőnovaj lett. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek összlélekszáma a trianoni döntés után 25.066 fő volt.⁷⁸

Az egyházmegye 1935. évi határain belül 84.000 ember élt - ebből közel 34.000 volt a református vallású. 1956 után tizenkilenc gyülekezet átkerült Abaújba a Borsodi Egyházmegyéből, ugyanakkor nyolc gyülekezete a Zempléni Egyházmegyét gazdagította tovább. A 21. század elejére 21.000 abaúji egyháztag maradt. Ez a 21.000 egyháztag összesen 98 anya- és leányegyházközségben oszlik meg, amelyben 52 lekipásztor végzi a szolgálatokat.⁷⁹

A trianoni döntést követően a határon túlra került református gyülekezetek és lelkészek igyekeztek megteremteni az egyházszerkezet új kereteit, mindezt állami támogatás nélkül. A lelkészeket hűségeskü letételére kényszerítették, az 1938-as visszacsatolásig az állam nem ismerte el hivatalosan tevékenységüket. Az I. világháborút követően sürgőssé vált a szervezeti rendszer újrakepítése. Révész Kálmán, aki ekkor a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke volt, 1919 őszén Kassáról Miskolcra költözött.⁸⁰ A jelenség nem volt egyedülálló, az 1930-as évekig több lelkész Magyarországra menekült az állami hatóságok zaklatásai miatt – így tett 1929-ben Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkész is, aki a Csehszlovákia területén alakított tiszáninneri egyházkerület első püspöke volt.⁸¹

A zaklatások ellenére 1920 végétől három egyházkerületet szerveztek meg a területen: a dunáninnerit, a tiszáninnerit és a kárpátaljai, 492 gyülekezettel és 223168 egyháztaggal.⁸²

⁷⁶ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-1915. évekre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos Kiadványa, 1915.

⁷⁷ ILLYÉS (szerk.): 1923: 8.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ DIENES 2009.

⁸⁰ SZABÓ 1990: 1.

⁸¹ Uo.

⁸² *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház rövid története.* <http://reformata.sk/mutat/379/> (letöltés: 2021.01.06.)

1925-ben a lelkészhiány orvoslására Losoncon Teológiai Szemináriumot hoztak létre, Komáromban pedig 1935-től református tanítóképző működött. Jelenleg a *Szlovákiai Református Keresztény Egyháznak* egy egyházkerülete van, kilenc egyházmegyével, melyek közül kettő szlovák egyházmegye. A kilenc egyházmegyéhez 204 anya-, 103 leányegyházközség és 59 szórványgyülekezet tartozik. A hívek között 235 lelkész végzi a szolgálatokat, akik közül 200 magyar. A rendszerváltás előtt komoly lelkészhiány jellemezte az egyházat, ezt napjainkra sikerült felszámolni: minden életképes gyülekezetnek van lelkésze.⁸³

Az egykori Abaúj, Torna és részben Gömör történelmi vármegyék területén jött létre az Abaúj-tornai Református Egyházmegye. Területe Magyarbótdtól Gicéig terjed, 22 anyaegyház, 21 leányegyház és 25 szórványgyülekezet alkotja.⁸⁴

III. 2. A Magyar Református Egyház szervezeti felépítése

A Magyarországi Református Egyház alkotmánya szerint Jézus Krisztus Egyetemes Anyaszentegyházának része, mely a Magyarország területén található református egyházközségekből épül fel.⁸⁵ Az egyházi szervezéstan elismert alapelve, hogy egy hatékonyan működő, feladatai által meghatározott szervezetet annak követelményei alapján, a létszámához és területi tagozódásához mérten kell felépíteni.⁸⁶ Az egyház feladatai a sákramentumok (keresztség és úrvacsora) kiszolgáltatása, az ige hirdetése, a tanítás, a diakónia, az egyházfegyelem fenntartása, melyek alapvetően gyülekezeti feladatok.⁸⁷ Ennek értelmében a gyülekezetek feletti kormányzati munka összehangolása szükséges.⁸⁸ Az elmúlt évszázadokban a református egyházat ért üldöztetések is jól mutatják, hogy az egymástól független vagy csak laza szövetségben lévő gyülekezetekre épülő egyházszervezet nem tudná fenntartani magát.⁸⁹ Az egyház szervezeti felépítésében sokkal nagyobb szerep jut a hagyományoknak, mint a világi igazgatás különböző területein.⁹⁰

Az egyház szervezeti felépítésének legkisebb egysége az *egyházközség*. Az egyházalkotmány szövege alapján az egyházközség az egyház tagjainak egy meghatározott

⁸³ Uo.

⁸⁴ Az Abaúj-Tornai Református Egyházmegye hivatalos Facebook-oldala.
https://www.facebook.com/refabaujtorna/about/?ref=page_internal (letöltés: 2021.12.06.)

⁸⁵ SZATHMÁRY 2020: 216.

⁸⁶ Uo. 217.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

területen élő és az egyházi törvény szerint szervezett gyülekezete.⁹¹ Az egyházközségnek feladatai ellátásához teljes önkormányzati jogosultsággal kell rendelkeznie.⁹² Az egyházközség területe általában egybeesik a közigazgatási alapegységgel, a helység területével. Kivételt képeznek ez alól például a nagyvárosok, melyekben nagyobb számú reformátusság él. Az egyházközségek nevükben a „Református Egyházközség” megjelölés mellett a település nevét viselik, például Abaújszántói Református Egyházközség. Az azonos településen létrejött egyházközségek esetében a megkülönböztetésre egyéb jelzöt kell használniuk, például Alsómérai Református Egyházközség és Felsőmérai Református Egyházközség. Az egyes egyházközségek az egyháztagok eltérő létszámától függően eltérően tudják az egyház feladatait teljesíteni, emiatt négy különféle típusú egyházközségről beszélhetünk: anyaegyházközségről, társegyházközségről, leányegyházközségről és missziói egyházközségről.⁹³ Az *anyaegyházközség* feladatait egy vagy több lelkipásztori állás fenntartásával önállóan teljesíti, presbitériuma, önálló anyakönyvezése és pénzgazdálkodása van. A *társegyházközség* kettő vagy több, egymáshoz földrajzi közelségben lévő helység által alkotott egyházközség, melyek külön presbitériummal rendelkeznek, de a lelkeszi állást

1. kép: Révész Kálmán, abaúji esperes 1898-1918 között

közösen tartják fent. A *leányegyházközség* vagy filia nem önálló egyházközség, nincs önálló lelkipásztora, ezért igazgatását illetően valamelyik anyaegyházközséghez tartozik. A *missziói egyházközség* lelkeszi és egyházi feladatait nem a településen élők biztosítják, hanem az arra szolgáló forrásokat az egyházkerület vagy az egyházmegye adja. Ötödik típusként meg kell említenünk a *szórványokat*, melyek több település kis létszámú református egyháztagjait fogják össze az egyházközség szervezeti egysége nélkül.⁹⁴

Az egyes egyházközségek belső kormányzati szervei az egyházközségi közgyűlés, a presbitérium, a presbitérium speciális bizottságai, az egyházközség elnöksége, az egyházközség tisztségviselői és az egyházközség alkalmazottai.⁹⁵ Az egyházközségek tisztségviselői a lelkész, a

⁹¹ Uo. 228.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo. 229.

⁹⁵ Uo. 231.

gondnok és a presbiterek, az egyházközségek alkalmazottai pedig a kántor, az egyházközség pénztárosa, az egyházfi és a harangozó, tanítók és tanárok.⁹⁶

Az alulról felépülő egyházkormányzat második szintje az *egyházmegye*, ami több egyházközséget foglal magában az egyházi kormányzás és igazgatás céljából.⁹⁷ Az egyházmegye feladata szervezeti egységként a felügyelet, az ellenőrzés, az egyházközségek egymás közötti viszonyainak rendezése.⁹⁸ A törvény nem határozza meg, hogy egy egyházmegyéhez hány gyülekezet tartozhat.⁹⁹ Az egyházmegye tisztségviselői az esperes, az egyházmegyei gondnok, a lelkészek és világiak közül egyenlő számban választott egyházmegyei tanácsosok, a lelkészi és világi főjegyző, a lelkészek és a világiak közül egyenlő számban választott jegyzők, a jogtanácsos, a pénztáros, a számvevő és a levéltáros.¹⁰⁰ Az egyházmegyei igazgatás vezetője az esperes.¹⁰¹ Vizsgált korszakunkban az Abaúji Református Egyházmegye esperese Révész Kálmán (1860-1931) volt. 1892 és 1920 között a Kassai Református Egyház lelkésze volt, ezzel párhuzamosan 1898-tól 1918-ig pedig az Abaúji Református Egyházmegye esperese. 1919-ben Kassán összeütközésbe került az új csehszlovák államhatalommal, és mivel nem volt hajlandó hűségesküt tenni, el kellett hagynia az újonnan alakított ország területét. A menekülés után 1920-tól haláláig a miskolci gyülekezet lelkipásztora volt. 1918-tól haláláig a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke volt. Egyházi tevékenysége mellett 1927 és 1931 között a Felsőház tagja, alapító tagja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak és a Magyar Történelmi Társulat tagja, a debreceni Tisza István Tudományegyetem díszdoktora, a Dunántúli Protestáns Lap alapító szerkesztője és a Magyar Protestáns Egyházi Történeti Monográfiák munkatársa volt.¹⁰²

A református egyház szervezeti felépítésében az *egyházkerület* az egyházmegyék kormányzás és igazgatás céljából felsőbb hatósággá való egyesülése. Az egyházkerület elsősorban kormányzati feladatokat lát el és felügyeletet gyakorol a hozzá tartozó egyházközségek törvény szerinti működése érdekében.¹⁰³ Az egyházkerület kormányzati szervei az egyházkerületi közgyűlés, az egyházkerületi tanács, az egyházkerület elnöksége, az

⁹⁶ Uo. 241-243.

⁹⁷ Uo. 245.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo. 250.

¹⁰¹ Uo. 251.

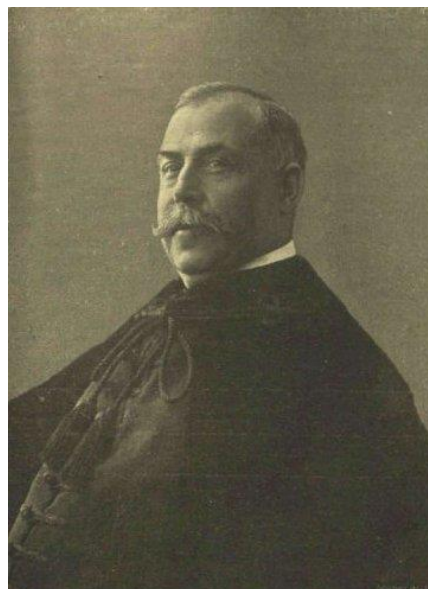
¹⁰² Források: <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/miskolc/deszka-temeto/revesz-kalman/>

(letöltés: 2021.12.02.) és <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2372> (letöltés: 2021.12.02.)

¹⁰³ SZATHMÁRY 2020: 253.

egyházkerület tisztségviselői és alkalmazottai.¹⁰⁴ Az egyházkerület főbb tisztségviselői közé tartozik a püspök, az egyházkerületi főgondnok, a lelkeszi főjegyző, a világi főjegyző, az egyházkerületi tanácsosok, a lelkeszek és világiak közül egyenlő számban választott jegyzők és az egyházkerületi jogtanácsos.¹⁰⁵

Ahogy az egyházmegyei igazgatás vezetője az esperes, úgy az egyházkerületi igazgatásé a püspök. Az I. világháború idején a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke Tüdös István (1866-1918) volt. Tüdös tanulmányait Sárospatakon végezte, ahol 1891-ben teológiai magántanári képesítést szerzett, 1892-ben pedig bölcsészettudórrá avatták. 1892-től Miskolcon szolgált 1895 őszéig, amikor az elméleti teológiai tanszék oktatója lett Sárospatakon. 1905-ben tért vissza Miskolcra, ahol 1910-ben az alsóborsodi egyházmegye esperesének választotta. 1904 és 1910 között a tiszáninneni egyházkerület tanácsbírája volt. 1914-ben lett a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke egészen az 1918 októberében bekövetkezett haláláig.¹⁰⁶

2. kép: Tüdös István, tiszáninneni püspök 1914-1918 között

A Zsinat a Magyarországi Református Egyház törvényhozó testülete, amely jogosult az egyház tanainak megállapítására és felülvizsgálatára.¹⁰⁷ Az egyház alkotmánya a Zsinatot törvényhozó szerepe mellett végrehajtói szereppel is felruházza.¹⁰⁸ A *Generális Konvent* pedig a magyar református egyházi vezetők testülete. A Generális Konvent évente tanácskozik, alkotó tagjai a Kárpát-medencei református egyházkerületek püspökei és főgondnokai, valamint az egyházmegyék esperesei és gondnokai.¹⁰⁹

III. 3. Abaúj vármegye története a 18. századig

A Hernád völgye és a szomszédos tájak az Árpád-kor óta magyarlakta területek voltak. Erre a korai dúlő- és víznevek alapján következtethetünk, melyek többsége magyar eredetű

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Uo. 258.

¹⁰⁶ Forrás: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=3097> (letöltés: 2021.12.02.)

¹⁰⁷ SZATHMÁRY 2020: 259.

¹⁰⁸ Uo. 260.

¹⁰⁹ Forrás: <https://www.parokia.hu/v/a-regi-tetok-helyett/> (letöltés: 2021.12.02.)

kifejezés.¹¹⁰ A 15. századi összeírások szintén a megyében élő magyarság többségét igazolják. Abaúj területe északon a Jósza – Kisida – Kassa vonalig volt lakott a 12. században, míg az északi erdőség és a Zempléni-hegység, a Ronyva és a Bózsza mente, illetve néhány kisebb medence kivételével a tatárjárást megelőzően lakatlan terület volt.¹¹¹ Az 1263-ban létrejött nemesi vármegye határai kisebb-nagyobb változtatásokkal 1881-ig, Abaúj és Torna vármegyék egyesítéséig fennmaradtak.¹¹² A városi fejlődés a tatárjárás után hospes-telepítések révén indult meg. Kassa városát - amely egy korábban elpusztult kisnemesi falu helyére épült - német telepesek hozták létre. Kassa a 13. század végére már a céhes kézműipar és a kereskedelem központjává vált a régióban.¹¹³ Hasonló minta szerint népesült be szintén német telepesek által Szepsi is. Kassa és Szepsi mellett fontos vásárhely volt Jászó, Gönc és Szina, amelyek gazdasági és egyházi viszonylatban is fontos települések voltak a 14. században.¹¹⁴ Abaúj korabeli etnikai arculatáról elmondható, hogy a Hernád síksága és a dombvidék túlnyomóan magyarlakta volt; a hegységek szláv telepesekkel való benépesülése a 13-14. század fordulójától számítható.¹¹⁵ A 15-16. században Abaúj és Kassa népessége is jelentősen gyarapodott, etnikai összetétele azonban nem sokat változott. Például Kassa lakosainak 1650-es összeírása alapján a városban a magyarok voltak többségben.¹¹⁶

A 17. század közepén Abaúj és Kassa lakosságát súlyos csapások érték, 1640-ben az egri törökök több települést is kifosztottak, a falvak, mezővárosok lakosságát megtizedelték.¹¹⁷ 1647-re már a Cserehát számos települését is elpusztították a török támadások, mely területek többsége a 18. századig lakatlan maradt.¹¹⁸ Feltehetően a török becsapások is közrejátszottak abban, hogy a vármegye székhelyét Kassára helyezték át.¹¹⁹ A folytonos háborúskodás, illetve a régióban 1679-ben megjelenő pestis szintén hozzájárultak a vármegye elnéptelenedéséhez.¹²⁰ A gyakran erőszakos ellenreformációs törekvések is nehezítették a régió lakosainak életét: „*Forrai templom elvételése után az ott lévő protestánsok vallások elhagyására annyira erőltettek, hogy mint Kassa városának emberei, kassai tömlöcözést is szenvedtek. Némely gyengék elhajtottak, akik állhatatosabbak voltak, elhagyván házaikat s minden hajlékjaikat harmadik s negyedik vármegyékbe elszegényedve*

¹¹⁰ KNIEZSA 1941: 39-40.

¹¹¹ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 255.

¹¹² Uo. 256.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo. 257.

¹¹⁷ SZABÓ 1941: 90.

¹¹⁸ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 258.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 259.

elvonultak.”¹²¹ Emiatt alakult ki az a nézet, hogy Abaújból az ellenreformáció idején „sok református elvándorolt, midőn I. Lipót kormánya alatt üldözni kezdték őket. Az üres telkekre Sárosból és más vidékekről tótokat telepítettek a földbirtokosok, különösen a Kassa körül fekvő falvakba, melyek lassacskán úgyszólván teljesen eltótosodtak.”¹²² Ehhez társult a spontán jobbágyvándorlás is. A szökött jobbágyokról a szomszédos vármegyék listáiból értesülhetünk, azonban a jobbágyok elsősorban az Alföldre próbáltak eljutni.¹²³

Mindezek következtében az egykori Abaúj vármegye számos települése elnéptelenedett és teljesen elpusztult a Rákóczi-szabadságharc utáni időszakra, melyhez hozzájárult az 1710-es pestisjárvány is. Míg a Hunyadiak korában 318 község volt Abaúj vármegyében, addig a 18. század elejére ezek közül 47 eltűnt.¹²⁴ Ezért „mind Kassa, mind a földesurak kénytelenek voltak ismét idegen telepeseket behozni.”¹²⁵ A pusztává lett települések benépesítését az 1723-as országgyűlés három törvénycikkben próbálta rendezni. A törvénycikkek hatévi község-mentességet biztosítottak a betelepülőknek és főleg a kereskedők és kézművesek letelepedését célozták, melynek hatására sok német bevándorló telepedett meg a területen.¹²⁶ Abaúj 17-18. századi felekezeti és etnikai térszerkezetében változást hozott a görögkatolikus vallású ruszinok megjelenése a térségben. A Rákóczi-szabadságharc után új ruszin betelepítések indultak, elsősorban a Cserehát elnéptelenedett területeire.¹²⁷ Szintén a szabadságharc bukása után, az 1730-as években kerültek Abaúj egyéb területeire rutén jobbágyok, például Abaújszolnok, Felsőgagy, Baktakék, Arka és Füzeradvány településekre.¹²⁸

1785-ben II. József rendelete értelmében az országot több kerületre osztották: Abaúj vármegye a kassai kerülethez került, ahogyan Zemplén, Sáros és Szepes vármegyék is. Ötödikként lépett a sorba Torna vármegye, melyet a császári rendelet megszüntetett és Abaújba olvasztott, annak ötödik járásaként. Az 1785-ös dátumot tévesen szokták Abaúj és Torna vármegyék egyesítésének dátumaként feltüntetni, hiszen ez egy közigazgatási átrendezés volt, mely elsősorban a központosítást próbálta elősegíteni.

¹²¹ SRKL K. cs. III. 6/12. *Némely abaúji és tornai eklézsiára vonatkozó legrégibb adatok az üldöztetési korszakból.*

¹²² BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896. 371.

¹²³ SZABÓ 1941: 131.

¹²⁴ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896: 514 – 515.

¹²⁵ Uo. 514.

¹²⁶ Uo. 516 – 517.

¹²⁷ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 260.

¹²⁸ Uo.

III. 4. Abaúj-Torna vármegye a 19-20. század fordulóján

„Abaúj-Torna vármegye Magyarország északkeleti hegyvidékéhez tartozik és az északi szélesség $48^{\circ} 51'$ s a keleti hosszúság $38^{\circ} 19'$ között terül el, Ferrótól számítva. Legszelebb határpontjai: északfelé Kassa-Hámor, délfelé Onga, keletre Kis-Bányácska határa, nyugatra pedig a Józsaftól északnyugatra fekvő Méznatető. A vármegye területének nagyságát a legújabb s legszabatosabb kiszámítások 3260.70 négyzetkilométerre teszik. Magyarország összes területének 1.20%-át foglalja el. Nagysága az összes (63) megyék közt 44-dik, az északkeleti felföld megyéi között pedig 5-dik helyen áll. Abaúj-Torna vármegyét észak felől Szepes és Sáros, kelet felől Zemplén, dél felől Borsod, nyugat felől Gömör-Kishont megyék határolják. (...).¹²⁹ Legjelentékenyebb sikkja a Hernád folyó mentén terül el, mintegy 70 kilométernyi hosszúságban a megyén végig, északról délre. (...) Abaúj-Torna vármegye legtermékenyebb síkságát képezi.”¹³⁰ – olvashatjuk a millenniumi megyetörténetben Abaúj-Torna vármegyeről, mely 1881 és 1945 között létezett fenti formájában; központjai Kassa, majd Szikszó voltak.

1860-ban 231 falu volt a vármegye területén, Kassa, mint egyetlen szabad királyi város, illetve három bánya- és nyolc mezőváros. Az összesen 243 településnek 153.776 lakosa volt. Kassa lakosságát is beleszámítva a vármegye lakosságának több mint fele magyar anyanyelvű volt: 78.192 fő. Ehhez társult a jelentékeny számú szlovák és ruszin népesség 47.857 fővel. Kassán és a bányavárosokban élő németek összesen 10.948-an voltak. Számottevőnek mondható a zsidók 12.822 fős száma, valamint a 3950 fős cigányságé is.¹³¹ Abaúj vármegye határait az 1881. évi LXIV. törvénycikk rendezte, melynek értelmében egyesült Abaúj és Torna vármegye.¹³² A 20. század elején a megye hat járásra oszlott: a Csereháti járás Szepesi székhellyel; a Füzeri járás Hernádszádány székhellyel; a Gönci járás Abaújszántó székhellyel; Kassai járás Kassa székhellyel; Szikszói járás Szikszó székhellyel és a Tornai járás Torna székhellyel.¹³³

A lakosság száma 1880-ban 180.344 volt, a következő megoszlásban: 109.176 magyar (60,54%), 51.247 szlovák (28,42%), 11.891 német (6,59%), 547 ruszin (0,3%) anyanyelvű

¹²⁹ BOROVSKY–SZIKLAY (szerk.): 1896: 263.

¹³⁰ Uo. 264.

¹³¹ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 264.

¹³² 1881. évi LXIV. törvénycikk (Abaúj és Torna megyék egyesítéséről) <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6021> (letöltés: 2012.02.17.) Továbbá: 1881. évi LXIII. törvénycikk (néhány törvényhatóságok határának egyes községek és puszták átsatolása által való kiigazításáról, s az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6020> (letöltés: 2021.12.07.)

¹³³ Lásd: <http://72varmegye.eu/?oldal=varmegye&varmegye=Abaúj-Torna> (letöltés: 2021.12.07.)

volt.¹³⁴ 1891-ben a vármegye 179.884 lakosa közül 119.526 magyar, 10.010 német, 48.240 tót, illetve 249 rutén volt.¹³⁵ Az I. világháború előtt, 1910-ben a vármegyének összesen 202.282 lakosa volt. Ebből 156.668 magyar (77,45%), 36.067 szlovák (17,83%), 6520 német (3,22%), 387 ruszin (0,19%) és 2444 egyéb (1,20%) anyanyelvű volt.¹³⁶ Abaúj-Torna vármegye vallásilag hasonlóan sokszínű volt. 1891-ben 102.018 római katolikus, 17.538 görögkatolikus, 6630 evangélikus, 40.0511 református és 12.550 zsidó.¹³⁷ Ezek az arányok 1910-re így változtak: 118.179 római katolikus, 42.728 református, 20.089 görög katolikus, 14.251 zsidó, és 6832 evangélikus lakott a vármegye területén.¹³⁸

A millenniumi megyetörténeti kötet a lakosság foglalkozására vonatkozóan az alábbi adatokat tárja elénk: „*A lakosság legnagyobb része földművelésből él; de az ipar és bányászat is jelentékeny munkaerőt foglalkoztat, kivált, ha tudjuk, hogy a napszámosok legnagyobb része az ipar szolgálatában áll. A megyében (szintén Kassán kívül) értelmiségi keresetből élt 1003 (Kassán 772), ezek eltartottjainak száma 2421, szolgák az értelmiségnél 221, eltartottjuk 497, őstermelő 32,196, eltartottjaik száma 54,862, bányászattal, iparral, kereskedelemmel foglalkozók 8562, eltartottjuk 14,814, járadékos 866 (Kassán 889), eltartottjuk 529, napszámos 17,312, eltartottjuk 15,618.*”¹³⁹ Gazdasági tekintetben a vármegye legtermékenyebb területe a Hernád völgye, illetve az ezzel összefüggő Bódva és Ida folyók völgye volt. A vármegye két másik völgye, a Szárazvölgy és a Cserehát szegényebb vidék volt, azonban a legtöbb fát ez a két terület szolgáltatta. A Hernád völgyét szegélyező hegyek főként szőlőben és gyümölcsben voltak gazdagok. Abaúj-Torna vármegye legfőbb termékei a búza, melyet főleg a szikszói, kassai és cserehádi járásban termeltek; a rozs, árpa, őszi repce (a cserehádi járásban), zab és kukorica (a szikszói és tornai járásban) voltak. A megye adottságait tekintve érthető, hogy jelentős volt a bortermelés is: Aszalón, Arkán, Boldogkőújfalun, Boldogkőváralján illetve Erdőhorvátiban jellemzően aszú és szamorodni bort termeltek. Híres bortermelő települések, illetve a vásárok helyszínei voltak továbbá Hejce, Abaújszántó, Abaúj-Szikszó, Forró, Torna, Devecser és Fancsal. A régió bortermelését az 1875-ös filoxeravész erőteljesen visszavetette. A gyümölcstermesztés azonban jövedelmező bevételi forrás maradt: a legjelentősebb a gönci cseresznye és kajszibarack volt, továbbá Fony, Hejce, Erdő-Horváti, Mogyoróska, Regécke, Jablonca, Körtvélyes, Telkibánya, Füzér és a Cserehát

¹³⁴ *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Budapest, 1882.

¹³⁵ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896: 367.

¹³⁶ Lásd bővebben: *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából.* Kassa, 1910–1918.

¹³⁷ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896: 371.

¹³⁸ Lásd bővebben: *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából.* Kassa, 1910–1918.

¹³⁹ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896: 371.

számos községének nemesített gyümölcse jelentékeny kiviteli cikket képezett.¹⁴⁰ „Az állattenyésztés terén Abauj-Torna vármegye ezideig jelentékenyebb pozíciót nem vívott ki magának, s csupán ló- és szarvasmarhatenyésztése az, amely újabb időben lendületnek indult.”¹⁴¹ – értesülünk az 1896-os állapotról.

A 19. század végén az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozó települések alapvetően rurális közösségek voltak. A többségi lakosság megélhetési forrását a fakitermelés, zöldség- és gyümölcstermesztés, illetve a földművelés jelentette. Eltérő mintát mutat a mezővárosokba betelepített iparosok tevékenysége, valamint az egyházmegye északi területein a bányászathoz kapcsolódó iparágak. A szűkös megélhetési lehetőségek és a bányászat regionális hanyatlása miatt a 19. század végén a lokális közösségek munkabíró tagjai új megélhetési stratégiához fordultak: kivándoroltak Amerikába.

III. 4. Amerikai kivándorlás Abaúj-Torna vármegyéből a 19. század végétől

Az Amerikába történő kivándorlással kapcsolatban két, egymással ellentétes kép él a magyar köztudatban az 1867 és 1938 közötti időszakról. Az 1867-es kiegyezés utáni időszakot sokan a polgári fejlődés korának tekintették, melyben a magyar gazdaság sikeresen kapcsolódott az európai gazdasági vérkeringésbe. A másik nézet szerint ez az időszak a társadalmi és területi egyenlőtlenségek gyors növekedését eredményezte, melynek legfontosabb mutatójaként tekintettek az amerikai kivándorlásra. Kulcsár László értelmezésében a kivándorlás az általa *megegyezésnek* nevezett kiegyezés utáni gazdasági és polgári átalakulás következtében élesebbé váló társadalmi, regionális, gazdasági egyenlőtlenségekre adott válasz.¹⁴² Értelmezése szerint a kiegyezés több okból sem lehetett sikertörténet, hiszen felszínre hozta a regionális társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket. Ahogyan fogalmaz: *meredekebbé vált a nyugat-keleti lejtő* – az ország északi és keleti részéről vándoroltak ki a legtöbben. Ez arra vezethető vissza, hogy a kiegyezést követő társadalmi és gazdasági átalakulás erősen megkésve érkezett meg az észak-keleti vármegyékbe, így Abaúj-Torna vármegyébe is.¹⁴³

¹⁴⁰ Uo. 403-407.

¹⁴¹ Uo. 407.

¹⁴² KULCSÁR – KULCSÁR J. 2019: 86.

¹⁴³ Uo. 86.

A kivándorlás vizsgálata során figyelembe kell vennünk, hogy a statisztikai adatok megkérdőjelezhetők, így csak jellemző tendenciák feltárása alkalmasak.¹⁴⁴ A vándorlás, kivándorlás értelmezéseiben három dimenziót különíthetünk el: a regionális sajátosságokat, a kulturális jellemzőket és a gazdasági fejlődés kivándorlást erősítő dimenzióját.¹⁴⁵ A migráció elméleti keretei a vonzó- és taszítóerők mentén fogalmazódnak meg. Az Egyesült Államok vonzó célterület volt, viszont meg kellett oldani a fizikai odajutást, legyőzni olyan köztes akadályokat, mint a hajójegy és az útlevél megszerzése, megbirkózni a társadalmi kötelek megbontásának lélektani nehézségeivel, illetve előteremteni a kivándorláshoz szükséges erőforrásokat: pénzt, információs hálózatokat, szellemi tőkét (például nyelvtudás, szakmai végzettség). Mindezeket figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a vándorlás szelektív, és nem a legszegényebb rétegekre jellemző.¹⁴⁶ Fontos megjegyeznünk, hogy a vándorlási döntések nem egyének, hanem családok, háztartások döntései, illetve, hogy a vándorlás mindig az első számára a legkockázatosabb. Viszont az első kivándorlóktól már információkat lehet szerezni a kinti életről, mely a társadalmi tőkén keresztül valósulhat meg. A társadalmi tőke és a kivándorlással kapcsolatos információáramlás eredményeként gócpontok alakultak ki a kivándorlásban.¹⁴⁷ A kivándorlás kétféle lehet: egyrészt állandó kivándorlás, másrészt ideiglenes kivándorlás tőkefelhalmozás céljából.¹⁴⁸ Magyar viszonylatban az I. világháború előtti gazdasági kivándorlás jellegzetessége volt, hogy a kivándorlók nem a végleges letelepedés szándékával indultak el.¹⁴⁹ A vándorlás alapvetően a mobilizáció meglétével van összefüggésben, mivel egyes csoportok mozgékonyabbak, például az idénymunkások, házalók, drótos tótok, kubikusok. Ez alapján az ideiglenes kivándorlás tekinthető egyfajta idénymunkának, melyben a kivándorlók főleg a bányászat, az ipar és a mezőgazdaság területén dolgoznak. A hazatérők között sokkal több férfi volt, mint nő, ami arra utal, hogy családjaikat csak ideiglenesen hagyták hátra.¹⁵⁰

A kivándorlásról való vélemények már a 19. század végén és a 20. század elején is megoszlottak. A korabeli politikusok és politikai közírók a népességfogyás veszélyére, a kivándorlás gazdasági következményeire és a véderő gyengülésére hívták fel a figyelmet – elsősorban negatív véleményekkel.¹⁵¹ Magyar viszonylatban az amerikai kivándorlás volt

¹⁴⁴ Uo. 85.

¹⁴⁵ Uo. 87-88.

¹⁴⁶ Uo. 87.

¹⁴⁷ Uo. 98-90.

¹⁴⁸ Uo. 88.

¹⁴⁹ PUSKÁS 1974: 34.

¹⁵⁰ KULCSÁR – KULCSÁR J. 2019: 94.

¹⁵¹ Uo. 86.

leginkább a köztudatban, a nagyságrendje miatt. 1821 és 1903 között Ausztria és Magyarország területéről 1,5 millió fő vándorolt ki, ez azonban az összes amerikai bevándorlónak mindössze 7,1%-a volt.¹⁵² Magyarországról a tengerentúlra történő tömeges kivándorlás az 1880-as évekkel kezdődött.¹⁵³ A kivándorlók növekvő számát ugyanakkor egy visszavándorlási folyamat is kísérte: Magyarországra 1899 és 1913 között a kivándorlóknak több mint negyede, 295.145 személy tért vissza.¹⁵⁴ A visszavándoroltak számaránya azokon a vidékeken volt magasabb, amelyek korábban a kivándorlás gócpontjaiként működtek, így például Sáros vármegyében is.¹⁵⁵ Az I. világháború hatására azonban a ki- és visszavándorlás szinte teljesen megszűnt. Ez egyrészt a mobilizáció nehézségeire vezethető vissza, másrészt a háborús ellenségkép miatt, melynek hatására a kivándorolt amerikai magyarok nem beszéltek magyarul a világháború éveiben, hogy elkerülhessék a különféle atrocitásokat.¹⁵⁶ Újabb lendületet csak az 1919-es diktatúra után, illetve a békekötések okozta bizonytalanság és jogsértések hatására vett az tengerentúlra történő kivándorlás.¹⁵⁷

A kivándorlás azért jelenik meg az I. világháború alatt az egyházi forrásokban, mert a kivándorlók száma jóval meghaladta a természetes szaporulatot. Ez a folyamat a kis lélekszámú abaúji református gyülekezetek elnéptelenedésével fenyegetett. Ha a természetes szaporulatot 100-nak vesszük, akkor az 1899 és 1913 között kivándoroltak aránya Szepes vármegyében 159,2%, Sáros vármegyében 135,3 %, Gömör-Kishont vármegyében 132,2%, Ung vármegyében 132,8%, Zemplén vármegyében 118,9%, Árva vármegyében 116,1% volt. Abaúj-Torna vármegye esetében ez a számarány 157,7% volt, mellyel a vármegye a kivándorlási statisztikában Szepes vármegye után a második helyet foglalja el.¹⁵⁸

Abaúji viszonylatban már az 1896-os megyetörténeti monográfia is említi az amerikai kivándorlást. Példaként álljon itt Felső-Meczenzéf esete, melynek lakosai 1848 után főként a hámoriparból és szögművelésből tartották fenn magukat. A két iparág regionális hanyatlása után „*az Amerikába való kivándorlás tömegesen folyt, annyira, hogy a város lakossága szemlátomás kezdett fogyni.*”¹⁵⁹ Paládi-Kovács Attila is említést tesz Stósz, Alsó- és Felső-Meczenzéf települések német iparos, illetve szlovák földműves kivándorlóiról.¹⁶⁰ Azért érdekes

¹⁵² Uo.

¹⁵³ PUSKÁS 1974: 32.

¹⁵⁴ Uo. 34.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ KULCSÁR – KULCSÁR J. 2019: 87.

¹⁵⁷ Uo. 100-101.

¹⁵⁸ Uo. 93-94.

¹⁵⁹ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896: 329.

¹⁶⁰ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 264.

Felső-Meczenzéf példája, mert „*a földmunkások, mint> Ungageha<k (Magyar földre járók) bejárták az egész országot, messze be Erdélybe. Szanaszét az országban hol csatornákat, árkokat, vermeket ástak, hol folyókat szabályoztak, parkokban tavakat létesítettek, mocsarakat csapoltak, a Hegyalja magaslatait terrasszolták.*”¹⁶¹ A település lakosságának munkaképes tagjai távolságot leküzdve vállaltak különféle idénymunkákat az ország számos pontján, ami azt mutatja, hogy a munkavállalás kapcsán mobilis rétegről van szó. Ez összefüggésbe hozható a korábban leírtakkal, miszerint az idénymunkák miatti mobilizáció hatással lehetett a tőkeszerzés céljából ideiglenesen Amerikába vándorlók stratégiáira. A kivándorlás hatására megritkult lakosság helyére „*Szepességből Helmanóczról sokan beköltöztek, miáltal Felső-Meczenzéf mostani lakosságának közel egy negyede tót ajkúvá lett.*”¹⁶² A leírt jelenség a szlovák-magyar nyelvhatár elmozdulását jelzi, amely Abaúj-Torna vármegye északi területein érezhető volt a 19. század végén. A kivándorlás hatással volt a bérezésre és a munkavállalásra is: „*A munkás-viszonyok Abaúj-Torna vármegye területén még ma is elég kedvezőek, dacára annak, hogy az Amerikába való kivándorlás a megye területéről igen jelentékeny volt, sőt ma is az, bár csökkenőben van.*”¹⁶³ Felső-Meczenzéf esete jellegzetes példája annak a migrációs tendenciának, melynek során az 1870-es évektől német polgárok, Észak-Magyarországról pedig elsősorban bányamunkások vándoroltak ki Amerikába.¹⁶⁴

Az Abaúji Református Egyházmegye 1905-1914 közötti közgyűlési jegyzőkönyveiben is megjelenik az amerikai kivándorlás. A kivándorlás egyrészről az éves felekezeti és népmozgalmi statisztikákban szerepel a jegyzőkönyvekben, másrészt Meczner József¹⁶⁵ egyházmegyei gondnok beszédeiben. Ez utóbbi azért érdekes, mert 1910-ben a gondnok betegség miatt nem volt jelen az egyházmegye tavaszi közgyűlésén, és beszédét sem olvasták fel helyette – így az adott jegyzőkönyvben nem szerepelt a kivándorlással kapcsolatos információ. Ez arra enged következtetni, hogy Meczner József különösen fontosnak tartotta, hogy a témáról szóljon beszédeiben. Mivel Meczner volt az egyetlen, aki a kivándorlásról beszélt, emiatt csak egy személy kivándorlással kapcsolatos nézeteit ismerhetjük meg az egyházmegyei jegyzőkönyvek alapján. Meczner József retorikai stílusát így írták le kortársai: „*Majd a kiváló és szeretett világi vezér, a lelkes gondnok, Meczner József emelkedett szólásra, s az alább olvasható, nagyszabású, református*

¹⁶¹ BOROVSKY – SZIKLAY (szerk.): 1896. 329.

¹⁶² Uo.

¹⁶³ Uo. 411.

¹⁶⁴ PUSKÁS 1974: 35.

¹⁶⁵ Az Abaúji Református Egyházmegye közgyűlésein Meczner József a Korláti Református Egyházközség világi küldöttje is volt.

anyaszentegyházunk meleg szeretetétől buzgó és lángoló, a mai idők nehéz és örvendetes voltát híven feltüntető beszéddel nyitja meg a gyűlést.”¹⁶⁶

Az 1905 májusában tartott közgyűlésen az egyházmegyei gondnok teljesen eltérő képet festett a kivándorlásról beszédében, mint ahogyan arról az 1896-os millenniumi leírásban olvashatunk: *„Az amerikai kivándorlás nem szűnt, sőt fokozódott, úgy, hogy ha ez év első hónapjaiban némi apadás észleltetett is, (...) azért apadt a kivándorlás száma, mert a munkabíró férfiak nagy része már kint van Amerikában.*”¹⁶⁷ Az Amerikába történő kivándorlás legnagyobb veszélyeként a hazai népességfogyást, és az azzal együtt járó gyülekezeti nehézségeket emelte ki Meczner: *„Hogy ily viszonyok közt az úgy is csekély számmal bíró egyházközségek híveire a kor kívánalmainak megfelelő építkezések mily nyomasztó terhet rónak, azt könnyű elképzelni.*”¹⁶⁸ A kor kívánalmainak megfelelő építkezések egyrészt a sok helyen leromlott állapotban lévő egyházi épületek, iskolák, paplakok felújítását jelentették, másrészt a 19. század utolsó évtizedeiben látványos templomépítés vette kezdetét az Abaúji Református Egyházmegyében – az Alsó-Mérai Református Gyülekezet 1893-ban épített templomához például I. Ferenc József küldött tőkesegélyt. A 19. század végére a 18. századi fatemplomok gyakran életveszélyes állapotúvá váltak, illetve a gyakori tüzesetek is hozzájárulhattak a templomok állami tisztségviselők általi bezárásához. A templom nélkül maradt, csökkenő lélekszámú gyülekezeteket rendszerint filiaként egy anyaegyházhoz csatolták. Az önálló templom építése a gyülekezetek sajátos autonóm törekvése a korban.¹⁶⁹ Erről Hallgató János¹⁷⁰ mérai református lelkipásztor így írt 1894-ben: *„(...) a katolikusok közé beékelte kisded református gyülekezet, amelyet az utóbbi években az Amerikába való kivándorlás is nagyon megapasztott, templom nélkül, istentisztelet nélkül, néhány év leforgása alatt teljesen elzüllik, megsemmisül.*”¹⁷¹ Meczner József szerint *„némi vigaszul szolgálhat, hogy a hívek vallásbuzgalma nem apadt, nem hanyatlott: még a túltengerről is kegyeletes érzülettel küldik el adományait az egyház oltárára.*”¹⁷² Erre az alsó-mérai templom építéstörténetéből hozunk példát: 1893-ban három Amerikában élő alsó-mérai egyháztag ottani gyűjtése nyomán 253, 91 és 207 forintot küldtek haza a templom építési

¹⁶⁶ KOVÁCS (szerk.): 1909: 5.

¹⁶⁷ UJJ (szerk.): 1905: 7.

¹⁶⁸ Uo. 7-8.

¹⁶⁹ KUSNYÍR 2017: 47-59.

¹⁷⁰ Hallgató János, mérai lelkipásztor 1887 és 1935 között.

¹⁷¹ *A.Méra Protocula Consistorialia 1856-1910.* A Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

¹⁷² UJJ (szerk.): 1905a: 8.

költségeihez.¹⁷³ Az egyházmegyei gondnok negatív jelenséggként tekintett 1905-ben a kivándorlásra, melyet értelmezésében csak a hit eszközével lehet áthidalni, és elkerülni az alföldi egyházközségek sorsát: „Hiszem, hogy míg e vallásos buzgóság tüze élénken lobog, addig a még nehéz idők is szerencsésen fogjuk átélhetni és elkerülhetjük azon elszomorító jelenségeket, azon nagyfokú veszélyeket, melyek az alföldi nagy egyházközségek egyházi s közéletében krónikus betegség képében mindinkább kifejlődnek.”¹⁷⁴ Meczner kivándorlással kapcsolatos ellenséges érzéseit nyíltan kifejtette 1905-ös beszédében, és szerinte a kivándorlásra csak a múlthoz és annak hagyományaihoz való feltétlen ragaszkodással lehet felelni: „Ez ellenséges áramlattal szemben csak hivatása iránti lelkesedéssel, erős akarattal, szívós kitartással, a múlt hagyományaihoz tántoríthatatlan ragaszkodással küzdhetünk, s úgy vállalhatjuk, hogy egyházunk sokszor hányatott hajóját biztos révpartra juttathatjuk.”¹⁷⁵

Az 1906 áprilisában tartott egyházmegyei közgyűlésen Meczner József nyitóbeszédében a kivándorlás okait és annak következményeit fejtette ki: „A közgazdasági helyzet, fájdalom, nem javult, hanem rosszabbodott, az amerikai kivándorlás oly arányokat öltött, hogy mindinkább tapasztaljuk egyházközségeink elnéptelenedését, örökösen tartós hullámvázát, a legjobb munkaerők hiányát, a családi kötelék és a nép erkölcsi életének meglazulását.”¹⁷⁶ A szövegben olyan jellegzetes, a kivándorlással kapcsolatos toposzok jelennek meg, mint az elnéptelenedés, a munkaerőhiány és a morális értékek. Az 1908-as egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvben már számadattal is találkozunk, milyen mértékben csökkent az Abaúji Református Egyházmegye lélekszáma a kivándorlás hatására. Az egyházmegyében 1908-ban 35.659 egyháztag volt, „a tavalyinál 364-el kevesebb. Tekintetbe véve, hogy a születések általi szaporodás a kitérések általi veszteségek levonásával 286, ha az összes adatok pontosak, a múlt egyházi év folyamán 600-nál több hívünk vándorolt ki Amerikába! Vajon mikor fog ez az aggasztó vérvesztés csökkenni, sőt, megszűnni?!“¹⁷⁷ 1912-ben sem változott a helyzet: „Ha az amerikai kivándorlás a kis egyházak híveinek számát nagyon megapasztotta, a hívek hitbuzgalma és ebből fakadó áldozatkészsége lankadhatatlan igyekezettel pótolta a hiányokat.”¹⁷⁸ A gyülekezetek lélekszáma folyamatosan csökkent a kivándorlás hatására, ezáltal a megmaradt gyülekezeti tagokra komolyabb terhek hárultak, a fizikai munkák elvégzése és az anyagi hozzájárulások terén. Az 1913-as év különösen

¹⁷³ A. Méra *Protocula Consistorialia 1856-1910*. A Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

¹⁷⁴ UJJ (szerk.): 1905a: 8.

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ UJJ (szerk.): 1906a: 7.

¹⁷⁷ PUKY (szerk.): 1908a: 13.

¹⁷⁸ KOVÁCS (szerk.): 1912a: 7.

mostoha időjárása, amely a termést is elpusztította, újabb kivándorlási hullámot eredményezett. Ehhez társult, hogy „a balkáni hosszan tartó háború egész Európában súlyos pénzválságot idézvén elő, hazánk pénzintézeteinél a kamatlábat oly magasra hajtotta fel, hogy ez sokaknak anyagi romlását idézte elő.”¹⁷⁹ Az első, 1912 és 1913 közötti, a Balkán-félszigeten az Oszmán Birodalom ellen zajló bolgár felkelés Európában inflációt generált, amely Abaúj-Torna vármegyében is érezhető volt.

Az abaúji gyülekezetek elnéptelenedésével fenyegető hol erősebb, hol gyengébb kivándorlási hullámok során a gyülekezetek módosabb, munkabíró tagjai vándoroltak Amerikába. Ez a folyamat a gyülekezetek és a települések belső társadalmi struktúráját alakította át. A módosabb és munkabíró gyülekezeti tagok kiesésével az itthon maradt hívekre egyre több fizikai és anyagi teher hárult, melyeket főként a kisebb gyülekezetek nehezen tudtak kezelni vagy önerőből megoldani. Tovább árnyalta a képet, hogy a gyülekezet férfi tagjai vándoroltak ki, akik a gyülekezeti tisztségeket viselték, ezáltal a gyülekezeti élet szervezésében is aktívabb szerepük volt a korban, mint a nőknek.

III. 5. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek állapota az I. világháború előestéjén

Arra vonatkozóan, hogy mi jellemezte az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteit az amerikai kivándorlás, természeti csapások és infláció hatására az I. világháború előestéjén, számos adatok találunk az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben. Az egyházmegye vezetőségéhez benyújtott kérvényekből kirajzolódik, milyen elképzelései és törekvései voltak a gyülekezeteknek az I. világháború előtt. Az 1914. augusztus 27-én, Kassán, nem sokkal a háború kitörése után tartott őszi egyházmegyei közgyűlés egyik fő tárgypontja volt a Konvent által meghirdetett tőkekamatsegély gyülekezetek közötti szétosztása. Az alábbiakban néhány jellegzetes példát hozok a kérvényt benyújtó gyülekezetek helyzetéről.

Az Abaújnádasdi Református Egyház 20.000 korona tőkeösszegnek megfelelő 1000 korona tőkekamatsegélyt kért új parókia és tanítói lakás építésére: „A 124 lelket számláló kis egyháznak a templomon kívül semmiféle lakható és használható épülete nincs. Egészen új lelkész- és tanítólakást kell építenie, megfelelő melléképületekkel együtt. A nehéz felekezeti

¹⁷⁹ KOVÁCS (szerk.): 1914a: 7.

viszonyokkal küzdő, de buzgó és áldozatkész gyülekezetet első sorban ajánlja a közgyűlés.”¹⁸⁰ Az Alsóhutkai Református Egyház templomépítéshez kérvényezett 3000 korona tőkesegélynek megfelelő 150 korona tőkekamatsegélyt: „A csekély népességű s nehéz anyagi helyzetben lévő kis egyház az idegen felekezetek és nemzetiségek között missziót teljesít. Jövedelme nincs, a hívek áldozatkészsége erősen igénybe van véve.”¹⁸¹ A Bistei Református Egyháznak adósságtörlesztéshez és építkezési költségekhez volt szüksége 10.000 korona tőkesegélyre: „A 87 lelket számláló, nehezen megközelíthető helyen fekvő, sok bajjal küzdő egyházat első sorban ajánlja a közgyűlés.”¹⁸² A Csenyétei Református Egyház templomfelújításhoz igényelt 5000 korona tőkeösszegnek megfelelő 250 korona tőkekamatsegélyt: „Régi vágyát, hogy tudniillik düledező templomát újraépíthesse, csak úgy teljesítheti az egyház, ha ez az összeg is birtokában lesz. A hívek áldozatkészségére már nem lehet számítani, mert az teljesen ki van merítve.”¹⁸³ A Felsődobszai Református Egyház templomának, tanítói és harangozói lakásának valamint iskolaépületének felújításához kérvényezett 1250 korona tőkekamatsegélyt: „Az egyház tetemes javítások és építkezések előtt áll, amelyeket a legközelebbi időkben teljesíteni kell. Igaz, hogy vannak tehetős tagjai is a gyülekezetnek, de a nagy rész szegény s a rendkívüli terhek viselésére képtelen.”¹⁸⁴ A Felsőkázsmárki Református Egyház a templom és lelkészlak felújításához, illetve adósságtörlesztéshez kért anyagi segítséget: „Az egyház az árvíz miatt épületeiben sok kárt szenvedett, temploma és lelkészlakása is sürgős javítást igényel, a hívek szegények, s jórészen Amerikában vannak.”¹⁸⁵ A Felsőmérői Református Egyház, amely „jórészen vagyontalan zsellérekéből álló, földbirtokkal nem rendelkező és sok építkezés előtt álló egyház”¹⁸⁶ volt, a lelkész- és tanítólakás, illetve azok melléképületeinek felújításához kérvényezett 750 korona tőkekamatsegélyt. A Fulókércsi Református Egyház a lelkészlak javításához igényelt segélyt, mivel „az egyházi melléképületek az árvíz alkalmával csaknem teljesen elpusztultak, azoknak helyreállítása és a paplak javítása elkerülhetetlen”¹⁸⁷ volt. A Füzérradványi Református Egyház egy megváltandó földterülethez kért anyagi támogatást: „Az erős katolikus fészekben levő kis egyház jövődjéje, az adósság és a szükséglet eredete és neve hathatós és jelentékeny segítséget kíván.”¹⁸⁸ A Hernádcsányi Református Egyház

¹⁸⁰ KOVÁCS (szerk.): 1914b: 8-9.

¹⁸¹ Uo. 9.

¹⁸² Uo. 9-10.

¹⁸³ Uo. 10.

¹⁸⁴ Uo. 10-11.

¹⁸⁵ Uo. 11.

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo. 12.

templomfelújítása is anyagi nehézségekbe ütközött, mivel „a jobbára szegény és eladósodott egyháztagek saját erejükből képtelenek az elavult templomnak újjáépítésére.”¹⁸⁹ Még az Abaúji Református Egyházmegye székhelye, a Kassai Református Egyház is segítségre szorult új templomának építésekor: „Kassa nem csak egyházmegyénknek, hanem egyházkerületünknek is dísz, dicsekedése, nagy erőssége, melyet mindnyájunknak teljes erővel és odaadással kell támogatnunk és oltalmaznunk. Ott, abban a hatalmas római katolikus püspöki városban nagy harcot kell vívnia a felekezetek között s e harcban a küzdő egyházat a védelemnek minden fegyverével el kell látnunk.”¹⁹⁰ A Nagyidai Református Egyház templom- és parókia-felújítási ügye „a sokkal nagyobb és erősebb katolikus egyházzal szemben versenyre hívott, de hitében buzgó gyülekezet az egyház külső építésében segítséget várhat.”¹⁹¹ A pamlényi „csekély népességű, nehéz felekezeti viszonyok között lévő, mindennemű közlekedéstől elzárt egyház”¹⁹² szintén adósságtörlesztéshez és a paplak felújításához kérvényezett tőkekamatsegélyt. A Pányi Református Egyház, mely „96 lelket számlál, akik szegények, a világtól elzártak, sok adósság alatt roskadozók, minél előbbi hathatós segítséget kérnek”¹⁹³ adósságtörlesztéshez, tanítói lakás és iskola építéséhez. A Selyebi Református Egyház „nehéz anyagi viszonyok között él, hívei az anyagi pusztulás szélén állanak, a más felekezetűek pedig mindig nagyobb erővel lépnek fel, úgy, hogy az egyházi hatóságnak örökös szemeit felé kell irányítani.”¹⁹⁴ A Szentistvánbaksai Református Egyház „épületei a legszánandóbb állapotban vannak, a többnyire napszámosokból álló kis egyház pedig önerejéből képtelen ezeket rendbehozni.”¹⁹⁵ A Szepsi Református Egyház, amely „kulturális és nemzeti missziót teljesítő egyház, erős próbának van kitéve a többi nagy egyházak között. A hívek a szükségeshez képest lelkesen járulnak a jótékonyosság oltárához. Most többrendbeli építkezés előtt állanak és támogatást kérnek”¹⁹⁶ adósságtörlesztésre és a melléképületek javítására. A Zsujtai Református Egyház „népessége igen csekély, melynek túlnyomó része cselédekből és napszámosokból áll, a templomot a legközelebbi időben építeni kell.”¹⁹⁷

A kérvényt benyújtó gyülekezetekből hat kérvényét utasította el az egyházmegyei közgyűlés, mivel azok kedvező anyagi állapotban lévő egyházak voltak. A hat, módosabbnak ítélt

¹⁸⁹ Uo. 12-13.

¹⁹⁰ Uo. 13.

¹⁹¹ Uo. 14.

¹⁹² Uo. 15.

¹⁹³ Uo.

¹⁹⁴ Uo. 16.

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Uo. 17.

¹⁹⁷ Uo. 18.

gyülekezet Alsószend, Beszter, Csécs, Kiskinizs, Hernádszurdok és Hernádszentandrás voltak. Alsószend „villámtól megrongált temploma, tornya, iskolaterme javítására”¹⁹⁸ nem kapott egyházmegyei támogatást, mivel a közgyűlés véleménye szerint „az egyház maga erejétől is képes eszközölni a felmerült javításokat.”¹⁹⁹ A Beszteri Református Egyházat, „mint jó anyagi viszonyok között lévő egyházat, a valóban segélyre szorultak mellett nem ajánlja a közgyűlés.”²⁰⁰ A Csécsi Református Egyház, mint „elégge tehetős egyház, a kimutatott szükségletet a saját erejéből is fedezheti, s mint ilyen, segélyre nem ajánlható.”²⁰¹ A Hernádszentandrás Református Egyháznak „tetemes földbirtoka van, amelynek helyes kihasználásával mindennemű kötelezettségének eleget tehet.”²⁰² A Hernádszurdoki Református Egyház templomépítésre kérvényezett tőkekamatsegélyt, melyet elutasítottak, mivel „a jó vagyoni helyzetben lévő hívekre az építés összegéből semmi sincs felvéve, s őket semminemű egyházi adósság nem terheli.”²⁰³ A Kiskinizsi Református Egyház „kedvező anyagi állapotban lévő egyház, a feltüntetett adósságot külső segítség nélkül is kifizetheti.”²⁰⁴

Rendes közalapi tőkesegélyre az egyházmegye közgyűlése ugyanazon a gyűlésen kilenc gyülekezetet javasolt: Eszkáros, Gönc, Hernádpetri, Hidasnémeti, Onga, Abaújszántó, Felsőnovaj, Szászfá és Szikszó gyülekezeteit. Abaújszántón, mely a korszakban nagy gyülekezetnek számított, „a többi, erősebb felekezetek között az egyház folytonos versenyre van hivatva.”²⁰⁵ Hidasnémeti szintén „az idegen felekezetek között sok nehézséggel és bajokkal küzdő, csekély népességű leányegyház”²⁰⁶ volt. Az egyháztörténet szempontjából is jelentős Szikszó „nehéz felekezetközi helyzetben lévő, szép múlttal dicsekedhető, nagy építkezések előtt álló, de súlyos adóssággal terhelt egyház”²⁰⁷ volt 1914-ben. Az egykor szintén nagyjelentőségű Gönci Református Egyház „az ottani katolikus egyház mellett tevékenységre s erős versenyre van hivatva. Az ezzel járó anyagi áldozatot pedig a nagy egyházi és 130% községi pótdátot viselő egyháztagok képtelenek meghozni, s mint ilyenek, segítségre vannak szorulva.”²⁰⁸ Eszkáros, „az igen csekély népességű, szegény, vagyontalan emberekből álló egyház igazán rászorult a segélyezésre.”²⁰⁹ Szintén segélyezésre szorult

¹⁹⁸ Uo. 9.

¹⁹⁹ Uo.

²⁰⁰ Uo. 10.

²⁰¹ Uo.

²⁰² Uo. 13.

²⁰³ Uo.

²⁰⁴ Uo.

²⁰⁵ Uo. 19.

²⁰⁶ Uo. 20.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ Uo. 19.

²⁰⁹ Uo.

Hernádpetri, „a magas egyházi adót fizető, félreeső helyen fekvő kis leányegyház.”²¹⁰ Az Ongai Református Egyház „még soha semminemű segélyben nem részesült és külső segítség nélkül is, tíz év alatt körülbelül 40.000 koronát fordított építkezésre. Ez idő alatt templomát megújította, tornyot épített, teljesen új paplakot, mindennemű új melléképületekkel. Az adózó hívek most teljesen kimerültek, az árvíz szegénységbe döntötte őket, ha segélyt nem kap az egyház, kénytelen eladni bérházát, mely egyik jövedelmi forrását képezi.”²¹¹

A különféle segélyösszegek elosztásának vizsgálata nem csupán a gyülekezetek gazdasági helyzetéről szolgál információkkal. Feltárulnak a településeken jellemző felekezeti és nemzetiségi viszonyok, a gyülekezeti tagok társadalmi és vagyoni állapota, illetve a gyülekezeti ingatlanok állapota is. Az egyházi ingatlanok, templomok és iskolák a legtöbb gyülekezetben felújításra szorultak, melyeknek költségeit a gyülekezetek önállóan nem tudták előteremteni. Az 1913-as év kedvezőtlen időjárása és a forrásokban többször említett árvíz egyrészt az egyházi ingatlanokban okozott kárt, másrészt a termés elpusztulása a gyülekezet és a hívek bevételkiesését eredményezte. Ennek következtében a szegényebb eklézsiák nem számíthattak a gyülekezeti tagok adakozására az épületek felújításakor. A jobb módú gyülekezetek kérvényeiből azok gazdasági stratégiáiról kapunk adatokat. Értesülünk róla, hogy a hernádszentandrásai gyülekezetnek jelentős földterületek álltak rendelkezésére, illetve az ongai gyülekezet bérházat birtokolt, amely jövedelmi forrása volt az egyházközségnek.

A nagyobb lélekszámú, történelmi hagyományokkal rendelkező gyülekezetek, mint Kassa, Abaújszántó, Szepsi, Szikszó és Gönc mellett a kisebb, elzártabb gyülekezetek is „versenyre voltak hivatva”²¹² a helyi katolikus egyházzal szemben. Ehhez társult a szlovák-magyar nyelvhatár déli irányú elmozdulása is, ami Szepsi esetében volt leginkább érezhető. A nyelvhatár elmozdulásával felekezeti és etnikai változások is jártak. Az egyházmegye északi területén fekvő Alsóhutka 1900-ra erősen elszlovákosodott.²¹³ A rutén telepítésű Füzérradvány református közössége szórványként ékelődött a többségi görögkatolikus telepek közé. 1880 és 1916 között 16 abaúji, elsősorban Kassa környékbeli elszlovákosodott település magyarosodott vissza, majd a trianoni döntés után ismét szlovák többségűvé vált.²¹⁴ Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek többsége az I. világháború kitörésekor a korábbi építkezések és felújítások adósságait törlesztette, vagy a felújításokra kérvényezett segélyeket

²¹⁰ Uo.

²¹¹ Uo. 20.

²¹² Uo. 19.

²¹³ PALÁDI-KOVÁCS 2017: 262.

²¹⁴ Uo.: 263.

– tehát gazdasági szempontból kimerült volt. A gyülekezeti tagok a legtöbb helyen szegény, vagyontalan emberek voltak, cselédek, napszámosok és néhány hold földdel rendelkező földművesek, akik az egyházi adóterhek mellett állami adót is fizettek. A hívek gazdasági állapotához társult a gyakran 100 fő alatti gyülekezeti lélekszám, melyet az amerikai kivándorlás is gyengített. Ilyen körülmények között érte az I. világháború sokféle kényszerhelyzete az Abaúji Református Egyházmegyét.

IV. „Az első ágyúszó már Istent is eszökbe juttatá...”²¹⁵– Az Abaúji Református Egyházmegye lelkészei és gyülekezetei az I. világháborúban

*„Megcsendesedik a falu is egy kicsit.
Megismeri sok ember annak értékét, ami nincs,
aki nincs és szerényebb lesz önzésében. Ámbár az is igaz,
hogy a kutyából sohasem lesz szalonna...”²¹⁶*

A fejezetben az I. világháború abaúji gyülekezetekre és lelkészekre gyakorolt kényszereit vizsgálom, melyek a háborús évek hétköznapi problémái voltak a hátsószágban. A református lelkészek – és általában véve a falusi papság – világháborús tevékenysége szerteágazó volt. Közvetítő szerepet töltöttekbe az egyházi és állami vezetés és a gyülekezetek között, irányították az egyházközségek hitéleti, gazdasági és szervezeti életét, a települések klérusához tartozó személyként az oktatásban és hivatali ügyintézésben is közreműködtek, valamint a hétköznapiakban jelentkező különféle személyes problémák megoldásában is segítettek.²¹⁷

²¹⁵ *Falusi levelek.* In: SRL, 10. évfolyam 46-47. szám. 1914. november 15-22. 386.

²¹⁶ Uo.

²¹⁷ Kiválóan összegzi a protestáns lelkészek 20. század eleji tevékenységét Czipott Géza szentgotthárdi evangélikus lelkész naplójában:

„Lelkeszi naplóm tanúsága szerint – írja – az elmúlt hónapban két napon belül a következő ügyes-bajos dolgaikban fordultak hozzám a hívek, „mint lelkészükhöz”: a, kéri bizalommal járjak közre egy italmérési jog gyors engedélyezésében; b, fél órával később három korcsmáros hívem felkeres és megkér, mozgassak meg mindent, hogy az italmérési jogot ne engedélyezzék; c, bukófélnben levő fiút mentsem meg a szekundától; d, könyörög, az ügyvéd számláját szállíttassam le vele legalább felényire, mert még így is sok; e, hívemet kitették a kaszagyárból, legyek szíves őt az óragyárba betenni; f, leánya letette a kereskedelmi női tanfolyamot, szerezzek neki állást; g, nem tud tovább utazni, könyörüljek egy vasúti jegy erejéig; h, vegyes házasságban élő katolikus fiakkeros felkeres bizalommal, írjak alá neki egy 600 koronás váltót, hogy új lovakat vehessen, az öregekkel nem képes felvenni a konkurencziát, mert azt mondja, jóllehet a felesége evangélikus vallású, mindazonáltal békés

A falusi papság I. világháború alatti tevékenysége az egyház és állam egymásra utaltsága mentén bontakozott ki. Állami elvárás volt, hogy a gyülekezetek hadikölcsönt jegyezzenek vagy harangjaikat adják át a háború sikere érdekében, mindezt a lelkész vagy plébános koordinálásával, ugyanakkor karitatív tevékenységet is végezzenek, gyűjtéseket indítsanak. Az I. világháború idején a vidéki Magyarország lakossága nem a sajtó alapján tájékozódott, így a társadalomformáló intézmények közvetítők segítségével érték el a lokális közösségek lakóit.²¹⁸ A lelkészek hivatásukból adódóan alkalmasnak mutatkoztak a közvetítő szerepre állam és egyház, vagy egyházmegye és gyülekezetek között.

Az I. világháború alatt az abaúji lelkészek és gyülekezetek helyzetét két témakör határozta meg: a lelkészek fizetése és az egyházmegye belmissziós törekvései. A lelkészi fizetésnél megkerülhetetlen a gyülekezetek anyagi helyzetének figyelembevétele is. A jómódú alföldi gyülekezetekben, például Hódmezővásárhelyen már a háború kitörése előtt is egyre kevésbé folytak be az egyházi adók.²¹⁹ Az Abaúji Református Egyházmegye nagy kiterjedésű volt, anyaegyházai többségét falvak alkották, melyeknek lakossága a háború folyamán megélhetési gondokkal küzdött. Az Amerikába történő kivándorlás elsősorban az egyházmegye gyülekezeteinek képzetebb, tőkével rendelkező tagjait érintette, ami a világháború alatt problémaként jelentkezett, például a rendkívüli egyházi adók kivetésénél. A kivándorlás miatt létszámukban megfogyatkozott gyülekezeteket az abaúji egyházmegye és a tiszáninneni egyházkerület a háború alatti belmissziós tevékenységgel próbálta újraéleszteni. A háború alatt a legnehezebb helyzetbe a férfiak nélkül maradt falusi gazdaságok asszonyai jutottak.²²⁰ Az iskoláskorú gyermekek a felekezeti népiskolai tanítók mozgósítása miatt oktatás nélkül maradtak. A kialakult helyzet miatt gyakori témája a korabeli szövegeknek, hogy az elhúzódó háború kikezdte az ország erkölcsi rendjét.²²¹ Az egyház szerepe a morális zavarok visszaállításában adott volt, melyre elsősorban a különféle vallási alkalmak, istentiszteletek, felolvasások, énekkari vagy egyleti tevékenységek nyújtottak lehetőséget. A háború előrehaladtával azonban ezek az alkalmak is rendszertelenné váltak vagy elmaradtak, kivéve az istentiszteleteket. A lelkészek megélhetési nehézségei miatt egyre gyakoribbá váltak a nézeteltérések a lelkészek és gyülekezeteik, presbitériumaik között. A háborús körülmények

egyvetértésben él vele; i, elverték saját réjtjén, mert nem akarta engedélyezni a gyalogjárót, legyen szíves megtudakolni, ki volt az ismeretlen támadó, mert a csendőrség nem volt képes kipuhatolni; k, cseresznyét árult a piacon, nem tiszta mértékkel mért, felfelentették, menjek el vele a rendőrségre...”

Mennyi baja van egy papnak? In: PEIL, 57. évf. 39. sz., 1914. szeptember 27. 568-569.

²¹⁸ VÉRTESI 2018: 276.

²¹⁹ KOVÁCS 2018: 378-379.

²²⁰ BÖDÖK 2018: 414.

²²¹ Uo. 415.

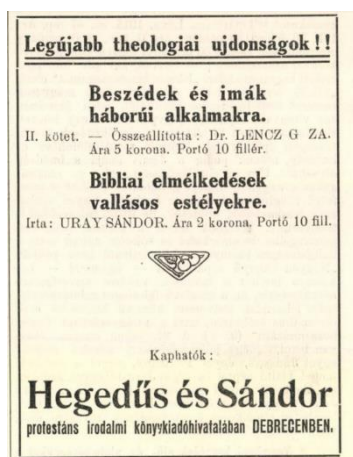
között a gyülekezetek presbitériumai gyakran az egyházmegyei vagy egyházkerületi döntések és törvények figyelmen kívül hagyásával próbáltak évről évre gazdálkodni és fennmaradni.

IV.1. Megélénkülő vallási élet és megélhetési nehézségek 1914-ben

A világháború kitöréséről és az azzal járó jelenségekről a Sárospataki Református Lapokban a Soós Lajos írói álnéven publikáló Andrassy Kálmán református lelkész *Falusi levelek* című tárcájában értékes adalékokkal szolgál:

„Szóval, kedves szerkesztő uram, ez a fene nagy ágyúzás engem is felébresztett és körülnéztem, figyeltem, hogy mit veszek észre? Hát először is azt állapítom meg, egész csodálkozással, hogy nincs valami nagy siránkozás, sem az itthol maradottak közt, sem a távollevőknél. Mindössze, hogy buzgóbbaknak látszanak a könyörgésben s javaiknak egymással való közlésében, — mint a nagy megújódás kezdetéről olvassuk a Bibliában. Mikor bemasíroztak a fiatalok, még az öregek is, még akkor nem annyira az Istent, mint a kutya Szerbiát emlegették; de az első ágyúzó már Istent is eszökbe juttatá s alig győztem őket kegyes olvasmányokkal és imakönyvecskékkel. És igen szívesen megköszönték, még többeket is kértek, más vidékiek, sőt más hitűek részére is.”²²²

A helyzet leírása a háború kitörésekor tapasztalható általános lelkesedést, majd az első hadmozdulatok után megélénkülő vallási életet tárja elénk – ez utóbbi a lelkészek a gyülekezeti és vallási élet szervezésében való munkáját mutatja. Abból következtethetünk a

3. kép: A Lencz Géza által összeállított *Beszédek és imák háborúi alkalmakra* hirdetése

jelenség általános voltára, hogy a Sárospataki Református Lapokban már a világháború első hónapjaiban hirdettek vallásos kiskönyveket, imádsággyűjteményeket hadbavonultak és itthon maradtak számára egyaránt. A lelkészek és tábori lelkészek számára prédikációs tárcákat adtak ki, melyeket szintén népszerűsítettek a Sárospataki Református Lapokban. Ez a tendencia a háború előrehaladtával egyre specifikusabb tematikájú munkák megjelenését eredményezte. A téma újdonságait – amíg egyre gyarapodó számuk lehetővé tette – a Lapokban nem csak hirdették, hanem bemutatásokat, recenziókat is közöltek azokról. Elsők között jelent meg 1914-ben Lencz Géza debreceni teológiai

²²² *Falusi levelek*. In: SRL, 10. évf. 46-47. sz., 1914. november 15-22. 386.

tanár szerkesztésében a *Beszédek és imák háborús alkalmakra* című, 27 prédikációt tartalmazó gyűjtemény. A kötetben szereplő prédikációkat a korabeli egyházi közélet ismert szereplői, így többek között Baltazár Dezső tiszántúli püspök, Haypál Benő lelkész, egyházi író, Révész Kálmán, abaúji esperes és Tüdös István tiszáninneri püspök írták. A prédikációkban a háború és a vallás kapcsolatára is kitértek a szerzők, így olvashatunk *Krisztus és a háború*, *A keresztyénség és a háború*, illetve *Ne ölj!* című írásokat. A prédikációtárban találunk prédikációkat „különös istentiszteleti alkalmakra, mint például sebesült katonák előtt, bűnbánati, győzelmes harcok idején, hadba vonuló katonákhoz, gyászbeszéd csatában elesettek felett, reformációi emlékbeszéd, a kötet 10 beszédet közöl, vallásos estélyekre 4 beszédet, végül 9 imát különféle istentiszteleti alkalmakra.”²²³ Hiányosságként említették a kötettel kapcsolatban, hogy nem szerepel benne sátoros ünnepre való prédikáció, ezért 1915-ben kiadták második kötetét. A Sárospataki Református Lapok mellett az Evangélikus Lap is közreadott a kötetről egy ismertetést, melyet így zártak: „Ha azonban a mű célja a református egyháznak az eseményekkel szemben kialakult nézetét kifejezésre juttatni, akkor az teljes mértékben sikerült.”²²⁴ Ez előrevetíti azt, a háború alatt jellemző tendenciát, melyben a nyomtatásban megjelent prédikációk nem a frontkatonákat vagy a híveket célozták, hanem a hátország nagyközönségét.

A prédikációs táruk mellett számos imádságos könyvecske is megjelent, melyet elsősorban nem a lelkészeknek, hanem a híveknek szántak a szerzők. A tematikus imádságos könyvek megjelenése a 19. század végére tehető. Készültek imakönyvek gyermekek, a férfiak, a nők, a fiatal lányok,²²⁵ az idősek és a katonák számára is.²²⁶ A katonaimakönyvek nemcsak a háborús könyvkiadásnak, hanem általában a háborús egyházi tevékenységnek és jótekonyságnak is fontos szegmensét alkották.²²⁷ A háborús idők imakönyvei alapvetően öt témakörrel foglalkoznak: általános imádságok (reggeli és esti imák), háborús idők imái (ima az országért, vezetőkért), harctéri imák (támadás előtt, sebesülés után), bölcs mondások, gondolatok (háborúra vonatkozó tematikával).²²⁸

²²³ *Irodalom*. In: Evangélikus Lap, 5. évf. 8. sz., 1915. február 20. 119-120.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Hallgató János mérai református lelkész lánya halálának emlékére 1918-ban létrehozott egy alapítványt, melynek kamatjévedelmeiből a helybeli református hajadon menyasszonyok számára szereztek be Szikszay György *Keresztyéni tanítások és imádságok* című könyvét. *Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve, 1909-1930, Felsőméra*. Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

²²⁶ MACZÁK 2010.

https://mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/09_elso_vilaghaboru_imakonyvek (letöltés: 2021.12.13.)

²²⁷ Uo.

²²⁸ Uo.

A vallásos irodalom világháború alatti terjesztésében az Abaúji Református Egyházmegye lelkészei is aktív szerepet vállaltak. Az egyházmegye 1914 augusztus 26-án, Kassán tartott lelkészértekezletének összefoglalásában, Oláh Péter magyarbódi lelkész a következő kérdést tette fel lelkéskéntársainak: *„A gyülekezet színe virága és színe-java vonult a harctérre — nem búcsúzhattunk el úgy, hogy meg ne sirattuk volna, az itthon maradottak gondja kétszeresen nehezedik lelkünkre. Amazoknak: „Az Isten a mi reménységünk“ c. imakönyvet odaadtuk-e?”*²²⁹ Oláh Péter kérdése alapján feltételezhetjük, hogy az említett imakönyv katonáknak való elküldésére egyházmegyei szinten felhívták a lelkészeket. Szintén ezt támasztja alá, hogy a Baktai Református Egyházközség 1914. augusztus 23-án tartott iskolaszéki gyűlésén a lelkész indítványa, miszerint *„a hadba vonult helybeli református katonák részére Uray Sándor: Az Isten a mi reménységünk című, katonák részére írt imakönyvecskéjét egy-egy példányban megrendeli s címökre elküldi.*”²³⁰ A lelkész indítványát az iskolaszék támogatta, a jelenlévők a helyszínen adakoztak, mely a jótékonyság megnyilvánulásaként értelmezhető. Ugyanakkor feltehetően a presbitérium tagjai is érintettek voltak fiaik, rokonaik besorozása által, így az imakönyvre való adakozás a harctéren lévő morális támogatását is jelentette.

A szociális és karitatív kérdések nemcsak egyházi, hanem állami szinten is megjelentek. 1914. december 27-én az egyetemes konvent elnöksége tájékoztatást küldött Tüdös István püspöknek a lelkészek helyi hadsegélyező-bizottságba való bevonásáról. A konvent elnöksége a miniszterelnök, Tisza István 1914. december 17. napján küldött 9112 M.E. I/1914. számú, a belügyminiszterhez intézett felterjesztésének átiratát továbbította a püspököknek. Az átiratban a következőket olvashatjuk: *„A helyi hadsegélyező bizottságok összeállítása teljesen az illető helyi társadalomra bízott, arra a kormány semmi hivatalos ingerenciát nem gyakorol. Nagyon csodálom, hogy ezekből a bizottságokból a lelkész kihagyatott volna olyan helyen is, ahol megfelelő módon kiveszi részét a közjótékonysági, közegészségügyi és népgondozási tevékenységből. Fájdalom, nagyon sok helyen igen kevés érdeklődést tanúsít lelkészi karunk ezen hivatását oly közelről érintő nemes ügykör iránt, így magamnak is vannak konkrét tapasztalataim arról, hogy egyes lelkészek megtagadták a segélyezendőik összeírásában és gondozásában való közreműködést.*”²³¹ Az idézett szövegrészből értesülünk, hogy a hadsegélyező bizottságok tagjainak kiválasztását a lokális

²²⁹ Lelkészertekezlet Abaújban. In: SRL, 10. évf. 37. sz., 1914. szeptember 13. 314.

²³⁰ Az abaúj-baktai ev. ref. egyház presbitériumának jegyzőkönyve 1896-1915. SRKL R. B.II.4/20.

²³¹ A református egyetemes konvent elnöksége a m. kir. miniszterelnök 1914. december 17. napján küldött 9112 M.E.I/1914. számú rendeletének átirata. Püspöki irattár, 1914. P-4. SRKL

társadalomra, vélhetően annak vezetőire bízta. Ez már önmagában feltételezi, hogy a települések vezetői között a lelkészek is részt vettek a bizottságok kialakításában – különösen a falvak esetében. Az viszont ellentmondásosnak tűnik, hogy amennyiben a lelkészeket is bevonták a bizottságok létrehozásába, ők maguk távol maradtak volna azoktól. A segítségre szoruló, elesettek gyámolítása a lelkészek hivatásából adódó kötelességként jelenik meg. A lelkészek hadsegélyező bizottságoktól való távolmaradásának okai lehetettek helyi konfliktusok a lelkész és a település vezetői között, az állami döntésektől való (esetleg pacifista) elhatárolódás, vagy a lelkészek a tanítók helyettesítése és az egyházi tevékenység miatt nem tudtak időt szakítani a bizottsági tagságra – esetleg az állami hadsegélyező bizottság által akadályoztatva látták saját karitatív tevékenységüket. Abaúji viszonylatban nincs adatunk ilyen szituációkról, mivel az egyházközséget nem érintő állami és lokális intézkedések nem kerültek be a gyülekezeti jegyzőkönyvekbe. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy az abaúji lelkészek is tagjai lehettek a helyi hadsegélyező bizottságoknak.

A világháború a gyülekezetek gazdasági életére is komoly hatással volt. A felső- és alsócécei református egyház 1914. november 15-én tartott presbiteri gyűlésén a lelkész indítványozta a rozs árának megállapítását. Erre azért volt szükség, mert a lelkésznek javadalmi tétele volt az úgynevezett párbér, melyet a gyülekezet gazdálkodott ki. A párbér a lelkész ellátására hivatott egyházi javadalmi tétel volt, mely *„a lelkészt minden különös ellenszolgáltatás nélkül illeti.”*²³² A gabonafélék, így a rozs árának megállapítása a párbérfizetés egykori gyakorlatára vezethető vissza, melynek során a lelkész élelmezéséhez, a kenyérhez meghatározott mennyiségű gabonát adtak évente a gyülekezeti tagok. Az I. világháború idején ezt a javadalmi tételt már nem terményben, hanem a termény aktuális piaci árának megfelelő összegben kapták a lelkészek. A cécei presbitérium a háború generálta magas terményárak miatt nem lett volna képes a rozs teljes piaci árát kifizetni a lelkésznek. A helyzet orvoslására a lelkész javasolta, hogy a *„rozs ára az idén annyiban számíttassék, amennyi a pénztári készletből telik. 30 Koronánál magasabb összeg azonban semmi esetre sem számítható, ha telnék is a pénztári maradékból.”*²³³ Ez előrevetíti a háború folyamán átalakuló gyülekezeti gazdálkodást: az abaúji gyülekezetek visszatértek a párbér terményben történő fizetésére a világháború éveiben. A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1914. november 18-án tartott őszi közgyűlésén az abaúji és a gömöri egyházmegyék közösen

²³² Révai Nagy Lexikona, XV. kötet, *párbér* szócikk, 192. <https://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai15.pdf> (letöltés: 2021.12.16.)

²³³ *A felső és alsó cécei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869ik esztendőtl.* SRKL S. E. IV.5/11.

indítványozták, hogy a lelkészek és a tanítók családi pótlékban részesüljenek.²³⁴ Az egyházkerületi elnökség célja volt, hogy a lelkészeket és tanítókat „a megnehezedett gazdasági s megélhetési viszonyok között nélkülözni ne engedje; s miután az ezer sebtől vérző ország súlyos helyzetében sem most, sem a közel jövőben nem várhatjuk az állami segítséget; ismerve egyházkerületünk pénzügyi viszonyait is, melyek a segély-nyújtásra reményt sem nyújtanak: református egyházunknak kell megmozdulni.”²³⁵ Ennek értelmében az egyházkerület vezetőségét kérték fel, hogy szólítsa fel az egyházakat, hogy amennyiben anyagi viszonyuk megengedi, saját költségvetésükből részesítsék hivatalnokaikat családi pótlékban.

A mozgósítás társadalmi következménnyel is járt nemcsak a családok, települések, hanem a gyülekezetek belső életében is. Andrassy Kálmán a Sárospataki Református Lapok 1914. novemberi számában publikált tárcájában az általános mozgósítás egyik első hatásáról is írt: a hadba vonult férfiak helyett dolgozó asszonyokról. „Eleinte szokatlan volt, hogy asszonyok, lányok tartják a gyeplőt, pattognak az ökör után, rakják, ürítik a szekeret, — de aztán nemcsak hozzátörődtek, sőt némelyiknek villogott a szeme a nemes büszkeségtől, hogy a férfi munkáját is el tudja végezni. Megszokásból divat lett egy és más dolog és egy nappal sincs hátrább az őszi munka, mint máskor.”²³⁶ Az általános mozgósítás nyomán a hadkötelezettek sorába tartoztak a református felekezeti népiskolai tanítók, gondnokok, kántorok, presbiterek és gyülekezeti tagok is. Ennek következtében számos gyülekezet maradt lokális vezetői és tisztségviselői nélkül, így a lelkészekre egyre több feladat hárult. A felekezeti népiskolai tanítók mozgósítása és bevonulása után a legtöbb abaúji gyülekezet iskolájában a helyi lelkész vette át az oktatási feladatokat – külön díjazás nélkül. Az egyházi tisztségviselők fizetésrendezése a háború alatt és azt követően központi kérdéssé vált magas-egyházi szinten is.

A tanítók bevonulása mellett problémát jelentett a gyülekezetek belső életében a gondnokok mozgósítása is. A bereti és deteki egyházak 1914. december 13-án tartott közös presbiteri gyűlésén a lelkész bejelentette Szobonya János gondnok hadba vonulását, ami „az egyházi élet háztartási ügyeit megkötötte”²³⁷ és helyettesítést igényelt. A csenyétei

²³⁴ RADÁCSI (szerk.): 1914b: 87.

²³⁵ Uo.

²³⁶ Falusi levelek. In: SRL, 10. évf. 46-47. sz., 1914. november 15-22. 386.

²³⁷ Beret-Detek, presbiteri jegyzőkönyv, 1891-1972. SRKL S. F. III.1/46.

egyházközség 1914. augusztus 16-i presbiteri gyűlésén Hubay József²³⁸ lelkész bejelentette „önkéntes háború lelkészül való”²³⁹ jelentkezését.²⁴⁰ A lelkész felkészült mindkét gondnok besorozására is, kiváltképp, hogy az egyik gondnok, Bagoly István addigra már bevonult. Mindkét gondnok hadba vonulása esetén az egyházláda kulcsait felsővályi Beke Sándornak, mint legidősebb presbiternek adták volna át. Erre azonban nem került sor, mivel 1917-re új lelkész került a gyülekezet élére Csorba Dezső személyében. Az egyházláda kulcsainak átadása szimbolikus jelentőségű volt: az vezette az egyházközség gazdasági életét, akinek hozzáférése volt annak pénzéhez, értékpapíriaihoz. Ez a feladat tapasztalt, megbízható embert kívánt, illetve Beke Sándor, mint a legidősebb csenyétei presbiter feltehetően a hadkötelezettség alól is mentes volt.

Az egyházi értékekről való gondoskodás nem csak a gyülekezetek szintjén jelent meg. 1914. szeptember 12-én érkezett a püspökhöz *szigorúan bizalmas, kizárólag saját kezéhez* jelzéssel ellátva a Vallás- és közoktatásügyi Minisztériumból az egyházi kezelés alatt álló közvagyon biztonságba helyezéséről szóló tájékoztatás. A tájékoztatásban felkérték a püspököt, hogy saját hatókörében tegyen előkészítő lépéseket, *„amiknek természetesen oly módon kell történniök, hogy a tárgyi helyzetnek megfelelőleg a közönségben nyugtalanság keltésére okot ne szolgáltatassanak.”*²⁴¹ Tíz nappal később, 1914. szeptember 22-én bizalmas értekezletet tartott a Tiszáninneri Református Egyházkerület elnöksége, melynek jegyzőkönyve értékes forrásként maradt fent. Révész Kálmán abaúji esperes kimentését kérve nem jelent meg az értekezleten. A minisztériumi leiratra hivatkozva a püspök előtárta az értekezlet célját, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy *„az értekezlet tárgya, mint a hozandó határozatok szigorúan bizalmasaknak tekintendők, tehát feltétlenül titokban tartandók.”*²⁴² Bizony Ákos egyházkerületi ügyész az 1899-ben, illetve 1907-ben tartott hágai békeértekezletek alapján ismertette a *Szárazföldi háború törvényei és szokásai* magántulajdonra és vallásszabadságra vonatkozó részeit,²⁴³ melyeket Magyarországon 1913-

²³⁸ 1914-ben ő volt az egyetlen abaúji lelkész, aki tábori lelkésznek jelentkezett, azonban beszámíthatatlansága miatt nem fogadták el jelentkezését és hamarosan nyugdíjazták.

²³⁹ Presbiteri jegyzőkönyv II. 1910-1923, Csenyéte. SRKL S. F. III.1/41.

²⁴⁰ A lelkész „a szószékből már ki is hirdette, hogy az egyház gondozásáról gondoskodva lett, sőt ha a Koronás Király megengedi, hetenként, a vásárnapokra hazautazik; különben pedig az egyház gondozása biztosítva léssen.” Csenyéte presbiteri jegyzőkönyv, 1910-1923. SRKL S. F. III.1/41.

²⁴¹ A közvagyon biztonságba helyezéséről. 4440/1914. Püspöki irattár 1914. P-4, SRKL

²⁴² Jegyzőkönyv a tiszáninneri ref. egyházkerület elnöksége által összehívott bizalmas értekezletről. Püspöki irattár 1914. P-4, SRKL

²⁴³ „A becsületet és a családi jogokat, az egyéni élet biztonságát és a magántulajdont, valamint a vallási meggyőződést és a vallás szabad gyakorlását tiszteletben kell tartani; a magántulajdon el nem kobozható; a fosztogatás kifejezetten tilos. Továbbá: az isteni tiszteletre szánt, a jótékony, az oktatási, a művészeti és a tudományos célra rendelt intézetek vagyona, - még ha állami tulajdon volna is, - ugyanazon elbánás alá

ban cikkelyeztek be.²⁴⁴ Az egyházkerületi ügyész azért idézte az első és második hágai értekezlet egyezményeit, mert az abban foglaltakhoz „*valamennyi jelenlegi háborús állapotban lévő állam hozzájárult.*”²⁴⁵ Bizony Ákos véleménye szerint nem az ellenséges csapatok esetleges betörésétől kell tartania az egyházkerületnek, hanem „*legrosszabb esetben is csak az ellenség irreguláris csapatainak és a netán hozzájuk csatlakozó csőcseléknek fosztogatásától és gyűjtogatásától.*”²⁴⁶ Ennek értelmében az egyházkerületi ügyész a következő javaslatot tette: „*Arra lennének utasítandók az egyházi és iskolai előljáróságok, hogy felesleges pénzkészletüket megbízható pénzüzetekben helyezték el, az anyakönyveket, értékpapírokat, adósleveleket és más fontos iratokat tűzmentes helyiségekben és tartályokban őrizték, úrasztali edényeiket és egyéb drágaságait pedig a felfedezéstől lehetőleg biztos helyen rejtették el.*”²⁴⁷ A bizalmas értekezletet a fent idézetteknek utasításba foglalásával zárták.²⁴⁸ Az eljárásrend a püspök értesítésére lépett életbe, melyről az egyházkerület valamennyi esperesét tájékoztatták, azzal a kiegészítéssel, hogy ha valaki egyéb úton értesül a veszedelem közeledtéről, utasítsa az egyházmegyéjéhez tartozó lelkészeket a szükséges előkészületek megtételére. Révész Kálmán abaúji esperes 1914. november 25-én keltezett, püspökhöz intézett levelét teljes egészében idézem:

„*Az egyházi vagyon elhelyezésére vonatkozó intézkedés, Abaújra nézve, úgy látszik, immár elkésett, mert rövid 1-2 napon belül nyakunkban lesz az orosz. Remélem azonban, hogy minden lelkész és gondnok magától is megteszi a szükséges és célirányos intézkedéseket. A kassai egyházat illetőleg tisztelettel jelentem, hogy annak drágaságait és értékeit, részint a*

esik, mint a magántulajdon. Az ily rendeltetésű intézeteknek, a történelmi műemlékeknek lefoglalása stb. lefoglalása, szándékos elpusztítása és megrongálása tilos és büntetendő.” Jegyzőkönyv a tiszáninneri ref. egyházkerület elnöksége által összehívott bizalmas értekezletről. Püspöki irattár 1914. P-4, SRKL

²⁴⁴ 1913. évi XLIII. törvénycikk indokolása az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300043.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D46>. (letöltés: 2021.01.05.)

²⁴⁵ Jegyzőkönyv a tiszáninneri ref. egyházkerület elnöksége által összehívott bizalmas értekezletről. Püspöki irattár 1914. P-4, SRKL

²⁴⁶ Uo.

²⁴⁷ Uo.

²⁴⁸ Az egyházi tulajdonú értékek biztonságba helyezésének eljárásrendje:

„1. Csak annyi pénzt tartsanak az egyházi illetve iskolai pénztárban, amennyi a folyó kiadások fedezésére szükséges, a többi helyeztessék el megbízható pénzüzetben.

2. Az anyakönyveket, értékpapírokat, adósleveleket és egyéb fontos iratokat tűzbiztos helyiségben és tartályban akként helyezték el, hogy fosztogatás és gyűjtogatás esetén sem legyenek veszélynek kitéve.

3. Az úrasztali edényeket és egyéb drágaságokat oly helyre rejtették el, ahol a felfedeztetés és eltulajdonítás veszélyétől lehetőleg biztosítva legyenek.

4. Az elrejtett értékek, illetve iratok hol és miként lett elhelyezéséről jegyzőkönyvet vegyenek fel, azt biztos helyre tegyék s két hiteles másolati példányban küldjék be az esperesi hivatalhoz, mely az egyik példányt a püspöki hivatalhoz terjeszti fel.”

Jegyzőkönyv a tiszáninneri ref. egyházkerület elnöksége által összehívott bizalmas értekezletről. Püspöki irattár 1914. P-4, SRKL

parochia keleti emeleti végén lévő elrejtett kamrában, részint pedig a lelkészi hivatalos helyiség előszobájában, az ajtótól jobbra levő egyházmegyei levéltári szekrény baloldali maradék polczán helyeztem biztonságba. Én helyemen maradok, bármi történjék is velem. A jó Isten kegyelme legyen mindnyájunkkal és szegény katonáinkkal!”²⁴⁹

Az 1914 végén a galíciai frontvonal a Gorlice-Duklai-hágó-Lupkovi-hágó-Uzsoki-hágó-Vereckei-hágó vonalon húzódott, így Homonna, Bártfa, Eperjes, Kassa és Ungvár közvetlen veszélynek voltak kitéve.²⁵⁰ A frontvonal elmozdulásával a háborús fenyegetettség 1915 januárjára nőtt.²⁵¹ Kassa esetében a háború az általános mozgósítás elrendelése után érzékelhetővé vált, mivel regionális vonzásban a kassai katonai parancsnokság által sorozták be a katonákat, állították össze a csapatokat és küldték azokat a harctérre. Révész Kálmán úgy vélte, hogy háborús zavargások esetén a lelkészek és a gondnokok felsőbb utasítás nélkül is képesek biztonságba helyezni saját gyülekezetük vagyonát és értékeit. Ezt értelmezhetjük az egyházkerületi döntéshozatal kritikájaként, melyet az esperes abaúji viszonylatban elkésztetnek ítéltek. A püspökhöz írott levelét két hónappal a bizalmas értekezlet után küldte el. Ez felveti a kérdést, hogy az esperes, tekintve, hogy nem volt jelen az értekezleten, vagy csak később értesült az eljárásrendről, vagy csak azután küldött levelet a püspöknek, miután saját gyülekezetének, a kassai gyülekezetnek értékeit biztonságban tudta. Az abaúji lelkészek eljárásrendről való értesítése az esperes hatáskörébe tartozott. Abaújvárról van adatunk az 1914. december 4-én tartott presbitériumi gyűlés jegyzőkönyvében. Bíró János, abaújvári lelkész jelentette a presbitériumnak, *„hogy egyházi felsőbb intézkedés folytán is, az egyházi szent edények és anyakönyvek biztosításáról illetve elhelyezéséről gondoskodni kell azon esetre, ha a dúló ellenség egyházunkat is veszélyeztetné.”*²⁵² A jegyzőkönyvi idézetből arra következtethetünk, hogy az abaújvári lelkész és presbitériuma a kerületi döntéstől függetlenül is számításba vette a háborúval járó veszélyeket. A gyülekezet értékeit az abaújvári templom belső ajtaja mellett jobbra, a karzat alatt lévő fülke alá elásva helyezték biztonságba. Abaúji viszonylatban különösen veszélyeztetett terület volt az Eperjes-Sárosi missziói kör. A missziói kör lelkésze, Gönczy Gábor 1914-es missziói jelentésében beszámolt róla, hogy *„a háború okozta közlekedési nehézségek miatt missziói körét nem látogathatta a szokott módon, de annál több belmissziói munkára volt alkalma a hadbavonult és Eperjesen ápolat sebesült*

²⁴⁹ Révész Kálmán abaúji esperes levele Tüdős István püspökhöz. Püspöki irattár 1914. P-4. SRKL, 791/1914.

²⁵⁰ ROMSICS (szerk.): 2010: 62.

²⁵¹ Uo. 66.

²⁵² Abaújvár – Pányok, presbitériumi jegyzőkönyv 1895-1944. SRKL S. E. II.1/10.

katonák körül.”²⁵³ Bár a missziói körhöz tartozó gyülekezetek ellátása a közlekedés miatt akadályoztatva volt, a sebesült katonák lelkipozítása már a háború első évében megjelenik az egyházmegyében.

Andrássy Kálmán már idézett tárcáját így zárta 1914 novemberében: „Ilyen új divatokat hozott a nagy felfordulás. Eleinte különös volt, aztán közönyös lett. Sőt, a hadi segélyek egész könnyebbülést is hoztak; némelyik asszony nem is nagyon bánja, hogy távol van az ura és a kereset van közel, így jobban tud segíteni magán és gyerekein. A jó Isten tudja csak, mi jobb a bűnre hajló embernek, — mondja a próféta. Szóval, hangulatban élünk, kedves jó szerkesztő uram. Kétségbeesésnek, reménytelenségnek nyoma sincs. Én minden vasárnap délután előadom a heti eseményeket az iskolaudvaron összegyűlt közönségnek; kibeszélgetjük magunkat, aztán az Úrra bízunk dolgainkat. Ki minő Úrban bízik — arra.”²⁵⁴ Andrásy, mint lelkész vasárnaponként – valószínűleg az istentisztelet után – az iskolaudvaron tájékoztatta a település lakosait az elmúlt hét eseményeiről, így feltételezzük, hogy az abaúji lelkészek is hasonlóképpen jártak el.²⁵⁵

1914-ben a háború miatt mind az abaúji lelkészek, mind gyülekezeteik új kihívásokkal szembesültek. Korábbi életük megváltozott, és elkezdődött a megfontolt rögtönzések időszaka. A lelkészekre nagy nyomás hárult, hiszen állami és egyházi szinten egyaránt számítottak aktív szerepvállalásukra. A gyülekezetek mindennapi élete átalakult, a hívek vallásos iratok és imádságos könyvek iránti igénye megnőtt, a lelkészekről elvárták a belmissziós és karitatív tevékenységeket, miközben hadikölcsönt jegyeztek a gyülekezet pénzéből, a templom harangját próbálták megóvni a rekvirálástól, és helyettesítették a hadbavonult tanítót. A hívek mellett a falvak lakossága is tőlük várt tájékoztatást az aktuális hadi események kapcsán és szociális kérdésekben. Hubay József csenyétéi lelkész szavaival élve a lelkészek önkéntes háború lelkészekké váltak, anélkül, hogy a harctérre kerültek volna.

²⁵³ KOVÁCS (szerk.): 1915a: 21.

²⁵⁴ Falusi levelek. In: SRL, 10. évf. 46-47. sz., 1914. november 15-22. 386.

²⁵⁵ „Az enyhébb évszakokban a vasárnap délutáni megbeszélések a templom előtt vagy udvarán, mint ezt a példátlan hírű és sikerű búji lelkész, Andrásy Kálmán teszi. Itt nyílik különös alkalmak a lelkésznek, hogy közvetlenebb beszédjével, sőt agitációjával gyülekezetét a jótékonyági akciókba bevonja, hadikölcsönök jegyzésére buzdítsa, élelemmel való takarékosagra, készleteinek helyes bevallására serkentse. Népünk az ilyen dolgoknak, ügyeknek tárgyalását ezeken a helyeken, ahol ő is tehet észrevételt, kifogást, kérhet magyarázatot, jobban szereti, a lelkész is szabadabban beszélhet, itt már előveheti a szónak a gyülekezet egyes tagjainak hiúságára ható fegyvereit is az ügy sikere érdekében.” Falusi lelkész működése a mostani válságos időben. (Felolvasatott a kassai lelk. ért. gyűlésén 1916.) SRL, 12 évf. 34. sz., Sárospatak. 1916. augusztus 20. 263-265.

IV.2. Átalakuló gyülekezeti stratégiák és háborús karitatív kérdések 1915-ben

A hadi események változásaival 1915 januárjában fontos kérdés lett a háborúban elesett katonák anyakönyvezése. Az anyakönyvezés a harctéren az egyes csapattestek tábori lelkészei által történt. A bejegyzések a halálesetet igazoló lap, illetve a temetést igazoló két tanú vallomása alapján kerültek a csapattest anyakönyvébe.²⁵⁶ A háborúban elesettekről halotti anyakönyvi kivonatot csak a tábori vikariátus (római katolikus tábori püspökség) vagy az anyakönyvvezető tábori lelkész állíthatott ki. Ugyanakkor a háborúban elhunyt gyülekezeti tagok lokális anyakönyvezésére igény mutatkozott a hozzátartozók részéről. Ezért az erre vonatkozó eljárást közölték a Sárospataki Református Lapokban: *„Tanácsos a lelkészeknek a katonák halálára vonatkozó adatokat, bizonyítékokat és híreket összegyűjteni, jegyzékbe foglalni, hogy az esetleg szükségessé válható eljáráshoz a kellő bizonyító anyag együtt legyen. A temetési anyakönyvbe azonban csak azokat jegyezhetik be, akiknek a haláláról tábori lelkészi hivataltól származó anyakönyvi kivonat, vagy más hivatalos értesítés van, vagy akiknek a neve s halála a veszteségkimutatásban szerepel, vagy akiknek a halálát szavahihető tanúk igazolják.”*²⁵⁷ Az elhunyt katonák anyakönyvezése nem csak személyes indíttatású lehetett, *„vagyonjogi és más természetű kérdések elintézésére”*²⁵⁸ is halotti anyakönyvi kivonatot kellett igényelni. Az eltűnt katonák halottnak nyilvánításához a háború után három évnek kellett eltelnie, akiket pedig az ellenséges csapatok temettek el, nem kerülhettek be az anyakönyvekbe.²⁵⁹

1915. február 1-én érkezett Tüdös István püspökhöz az egyetemes konvent elnökségének levele a lelkészek hadifoglyokkal való levelezése tárgyában. A konvent elnöksége a kereskedelemügyi miniszter 6238/V/1915. számú rendeletének átiratát küldte el a püspöknek. Az átiratból értesülünk róla, hogy *„a magyar királyi posta a hadifogságba esett*

²⁵⁶ „Minden katona a nacionaléjával s csapattestének megjelölésével ellátott igazoló-lapot hord magával réztokban a nadrágzsebben. A harctéren a temetést végzők előkeresik ezt az igazolólapot és ennek, valamint legalább kettejüknek a temetés megtörténtét igazoló jelentése alapján történik az anyakönyvezés. Ha az igazoló lapot nem lehetett megtalálni, elég az illető csapattestnek vagy parancsnokságnak a két szemtanú vallomása alapján eszközölt felvétele a halálesetről.” A háborúban elesett katonák anyakönyvezése. In: SRL, 11. évf. 2-3. sz., 1915. január 10-17. 18.

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ „Sok elesettet az ellenség temet el, természetesen az igazoló lappal együtt. Ezeket már nem lehet anyakönyvezni. Nem egy esetben saját csapataink sem gondoskodhatnak a haláleset felvételéről, mert nincsenek tanúk s az igazoló-lap is elveszett. Ilyenkor szintén lehetetlen az anyakönyvezés. Ezekben az esetekben a holtta nyilvánítási eljárást kell majd megindítani. Az új polgári perrendtartás szerint az nyilvánítható holtta, aki háborúban vett részt, annak folyamán eltűnt, azóta híre veszett és a háború bevégeződése után három év eltelt.” A háborúban elesett katonák anyakönyvezése. In: SRL, 11. évf. 2-3. sz., 1915. január 10-17. 18.

katonáknak és a háború okából internált polgári egyéneknek hozzátartozóikkal váltott postai küldeményeket és táviratokat semleges országok postaigazgatásai útján”²⁶⁰ juttatja el a címzettekhez. Ez bonyodalmakkal járt a lakosság nem megfelelő tájékoztatása miatt. Ezért a küldemények csak késve vagy egyáltalán nem érkeztek meg a címzettekhez. A kereskedelemügyi miniszter szerint „különösen áll ez a kisebb helyeken feladott küldeményeknél, ami a helyek közönségének az írásbeli dolgok elvégzésében való járatlanságának következménye.”²⁶¹ A hirdetményből egy-egy példányát a lelkészek is kaptak, hogy szükség esetén tájékoztatást tudjanak nyújtani. Az átirat nyomán a konvent elnöksége egyúttal 400 darabot igényelt a hirdetményből a tiszáninneri egyházkerület lelkészeinek. 1915. március 7-én érkeztek meg a hirdetmények a püspökhöz, melyeket továbbítottak az egyházkerület lelkészeinek, köztük az abaúji egyházmegye lelkészeinek is.²⁶²

1915. március 18-án Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter²⁶³ levelet küldött az egyházi főhatóságoknak a *Hadi beszédek* füzet sorozatról. A Hadi beszédek az Országos Hadsegélyező Bizottság megbízásából a honvédelmi minisztérium hadsegélyező hivatala adta ki 1914. november és 1915. március között. A füzetek kiadásának célja a háborúban elesett katonák özvegyeinek és árváinak segélyezése volt a befolyt összegből. A Hadi beszédek sorozatban a kor politikusai és politikai közírói írtak a háború kapcsán leggyakrabban felmerülő témákról. Az első füzetben Prohászka Ottokár *Háború és vallás* című írása jelent meg. Tisza István *A háború hatása a nemzeti jellemre*, Andrássy Gyula *A háború oka*, Wekerle Sándor *A háború gazdasági következményei* című írásokat adták közre a Hadi beszédekben. Jankovich a sorozat keletkezéséről így írt levelében: „A magyar királyi honvédelemügyi minisztérium hadsegélyező hivatala az országos hadsegélyező bizottság megbízásából kiadta azokat a beszédek, melyeket közéletünk vezető férfiúi a most folyó háború problémáinak megvilágítására a hadsegélyezés céljait szolgálva a fővárosban eddig elmondottak.”²⁶⁴ Ahogyan az 1914-ben megjelent *Beszédek és imák háborúi alkalmakra* prédikációs kötet esetén, itt is közismert személyek írták a szövegeket – szimbolikus jelentőségű, hogy Tisza István miniszterelnök a háború nemzeti jellemre gyakorolt hatásáról írt. A sorozat füzetei a világháború okán felmerülő témák mindegyikére reflektáltak, így a háború és a nők, a háború és az oktatás és művészet, a háború és a vallás illetve filozófia,

²⁶⁰ Püspöki irattár 1915/I. P-5. SRKL, 537/1915.

²⁶¹ Uo.

²⁶² Püspöki irattár 1915/I. P-5. SRKL, 13780/1915.

²⁶³ Jankovich Béla a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1913. február 26. és 1917. június 15. között. <http://www.nefmi.gov.hu/miniszterium/volt-miniszterek/volt-miniszterek> (letöltés: 2021.12.16.)

²⁶⁴ Püspöki irattár 1915/I. P-5. SRKL, 1908/1915.

valamint a háború és a gazdaság kapcsolatára. Ez összefüggésbe hozható azzal, amit a Beszédek és imák könyvismertetésében olvashatunk 1914-ben: „*Ha a háborús időkből emléket akarunk állítani prédikáció irodalomból különböző szerzők alkotásaiból, azoknak feltétlenül műbeccsel kell bírniok.*”²⁶⁵ A Hadi beszédek szerzőinek, különösen a politikához és egyházhoz köthető személyeknek a *győztes háború* elvárás-rendszer mentén kellett megfogalmazniuk háborúval kapcsolatos nézeteiket – ugyanakkor magát az állásfoglalást is elvárta tőlük a közvélemény. Szintén a Beszédek és imák ismertetésében olvashatjuk, hogy bár prédikációs tárként nem volt kimagasló a kötet, „*ha azonban a mű célja a református egyháznak az eseményekkel szemben kialakult nézetét kifejezésre juttatni, akkor az teljes mértékben sikerült.*”²⁶⁶ Szempont volt emellett a háborúnak való emlékéllítés is a szövegekben, így rendszerint megemlékeztek a hősi halottakról, vagy aktuális hadi sikerekről mind a prédikációs kötetekben, mind az állami háborús előadások esetében. Ezért a háborús és háborús vallási irodalomban a háború későbbi éveiben jellegzetes toposzokkal találkozunk. A Hadi beszédek állásfoglalást és emlékéllítást célzó szegmenseire rétegződik rá a háború alatti jótékonyosság rétege, melyben – hivatásukból adódóan – a lelkészeknek is szerepet szántak. 1915 márciusáig a Hadi beszédek füzetsorozatból tizenhármad adtak ki, melyeknek népszerűsítésében a lelkészek közreműködésére számítottak. Jankovich véleménye szerint, „*aki megszerzi e beszédek sorozatát, egyrészt kevés áldozattal ritka emlékét kapja küzdelmes korunknak, másrészt hozzájárul ahhoz, hogy a harcban elesett, vagy betegségben elpusztult katonáink özvegyei és árvái segítségben részesüljenek.*”²⁶⁷ A sorozat népszerűsítésébe a lelkészek mellett a tanárokat és tanítókat is bevonták. „*A füzeteknek az elemi, felső nép és polgári iskolák tanítói és tanítónői közt való elterjedését azért is kívánnám, hogy ők a kész beszédek felhasználásával társadalmi körükben aktuális felolvasásokat tarthassanak.*”²⁶⁸ – fogalmazott Jankovich. Ez a háborús felolvasások és előadások terjedését jelzi. A felolvasásokat porosz mintára rendelte el Jankovich Béla 1915 tavaszán, miszerint: „*A tanuló ifjúság előtt a most folyó világháború okait, lefolyását, hadseregünk bámulatot keltő tetteit egy alkalmi előadás keretén belül ismertetni kell, hogy így is lerójuk a küzdők iránt való hálánkat.*”²⁶⁹ A Sárospataki Református Lapokban is beszámoltak az egyik, Kollégiumban tartott háborús felolvasásról: „*Megnyitóul az ifjúság hazafias dalokat énekelt, majd pedig dr. Gulyás József főgimn. tanár tartott a világháború okait s eddigi történetének lényeges*

²⁶⁵ Könyvismertetés. In: SRL, 11. évf. 6-7. sz., 1915. február 7-14. 37-38.

²⁶⁶ Irodalom. In: Evangélikus Lap, 5. évf. 8. sz., 1915. február 20. 119-120.

²⁶⁷ Püspöki irattár 1915/I. P-5. SRKL, 1908/1915.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ Előadás a háborúról. In: SRL, 11. évf. 19-20. sz., 1915. május 9-16. 129.

mozzanatait tömören felölölő, vitéz katonáink érdemeit méltató, színesen megírt felolvasást. A figyelemmel hallgatott előadás után a gyülekezet a Himnuszt énekelte el orgonakiséret mellett.”²⁷⁰ A felolvasásokat a Sárospataki Irodalmi Kör jelentette meg nyomtatásban, *Háborús előadások* címmel. Az előadások és felolvasások nem voltak ismeretlenek a közönség előtt, hiszen 1909 és 1914 között a Sárospataki Irodalmi Kör tartott ismeretterjesztő előadásokat – így a háború kitörése után csak azok tematikája változott. Ahogyan a Hadi beszédek sorozat bevétele a hadi özvegyek és árvák támogatását célozta, a sárospataki háborús előadásoknak is megvolt a lokális karitatív indíttatásuk: a füzetek bevételeiből a háborúban elesett sárospataki katonák emlékének megörökítését tűzték ki célul.

Az Abaúji Református Egyházmegye 1915. május elején tartott tavaszi közgyűlésén Révész Kálmán esperes beszámolt az első háborús év pusztításairól: „*A világháború hullámai becsaptak hazánkba és pusztítottak egyházmegyénk északi szögletében, Sárosban is. Véres harcok folytak a Kárpátokban és a Kárpátok alatt, s aki el nem futott, ágyúdörgés volt ébresztője és altatója. Bizony, egyházmegyénkben is közvetlen közelből fenyegetett a veszély, hogy a dúló ellenség elrabolja és tönkretesz minden vagyonunkat és értekeinket. Megindult már a menekülés is, de az Úr szólott és a kiáradt habok visszatértenek, s a menekültek is visszatérhettek elhagyott tűzhelyeikhez.*”²⁷¹ Az abaúji egyházmegye gyülekezetei folyamatosan veszélynek voltak kitéve a háború miatt, különösen Eperjes és Kassa térsége. Az eperjesi és kassai helyzetről rendszeresen beszámoltak a protestáns lapok hasábjain. Eperjesről már 1914 decemberében elmenekültek a nők és gyermekek, a helyi értelmiség és kereskedők.²⁷² Révész Kálmán felhívta az egyházmegyei közgyűlés figyelmét arra, hogy a háború miatt célszerű lenne a gyülekezeteknek gazdasági szempontból önellátásra berendezkedniük, egyházfenntartási alap létrehozásával. Ezt azzal indokolta, hogy az elmúlt évben az egyházmegye lelkészeinek, tanítóinak és iskoláinak kiutalt államsegély meghaladta a 200.000 koronát, és a háború miatt ez az állami támogatás akár véglegesen megszűnhet.²⁷³ A

²⁷⁰ Uo.

²⁷¹ KOVÁCS (szerk.): 1915a: 9.

²⁷² „Legalább is a nők és gyermekekből álló családjaink elhelyezéséről kellett sürgősen gondoskodnunk. Hogy ilyen viszonyok között vészmadarakban, béke idején hon hazaffyaskodó, de a legelső veszély hírére elmenekült Mikszáth-féle gavallérokban sem volt hiány. Ezt Eperjes mellett Kassa, Igló és Késmárk, bár nincsenek, mint Eperjes a harczvonal előtt, rémállapotainak példája is igazolja. Eperjes 3 nap alatt intelligenciájában teljesen elnéptelenedett s a tisztviselői karon és nagyon kevésszámú papon és tanáron kívül nincsen intelligens férfiember Eperjesen. (...) De rég is látott Eperjes annyi befalazást, mint e napokban s nekünk kellett egyházi és iskolai értékeinek és kincseinek kellő időben és helyen való biztosításáról gondoskodnunk.” Eperjes a világháborúban. In: PEIL, 57. évf. 51. sz., 1914. december 20. 710.

²⁷³ „A lelkészek és tanítók, valamint a népiskolák részére az elmúlt évben különböző címeken kiutalt államsegély immár elérte, sőt meg is haladta a 200,000 koronát. Ezzel kapcsolatban ismetelten s a jelen viszonyok közt nyomatékosan hangsúlyozom, hogy igyekezzünk minden egyes egyházközségünkben egyházfenntartási alapot

kiutalt államsegélyt a gyülekezetek hivatalnokaik díjazása mellett épületeik felújítására is fordították. Meczner József, egyházmegyei gondnok az egyházmegye életéről szóló ismertetésében beszámolt a szinte lehetetlenné vált gyülekezeti építkezések helyzetéről. „Ilyen nehéz viszonyok között egyházunkban az építő munka csak lassan haladhat előre, pedig a szükségletek folytonosan növekednek, templomaink, iskoláink, parochiáink építése, átalakítása a közeljövő elhalaszthatatlan teendőit fogja képezni! Hogy mily nagyarányú átalakításokra és építkezésekre kell készen lennünk, azt a nagyszámú tökesegély-kérvények legvilágosabban igazolják. Ezek a tökesegélyek azonban — a háború okozta pénzügyi helyzet miatt — késedelmet fognak szenvedni. Reményünk lehet azonban, hogy a háború befejeztével egyházunk szükségletei teljes kielégítést fognak nyerni.”²⁷⁴ Az egyházi vezetőség átcsoportosította az állami tökesegélyeket, és amíg tehetette, a lelkészek és tanítók javadalmának kiegészítésére használta fel azokat.

A tiszáninneri egyházkerület 1915. június 10-én tartott közgyűlésén Tüdös István püspök beszámolójában részletesen kifejtette az egyházmegyéket érintő aktuális kérdéseket. Ezek közé tartozott a gyülekezetek anyagi állapotának ismertetése is: „az egyházi adók fizetésében a háborús viszonyok olyan helyzetet teremtettek, melynek orvoslásáról gondoskodni közszükséglet. Kiszámíthatatlan sok lett a hátralék, amely sújtja a tisztviselőket, de sújtja magát az egész gyülekezetet is. Amazoknál a drágasági viszonyok miatt a megélhetőséget veszélyezteti, emezeknél a megfelelő fejlődést hátráltatja, s a további életnek útja elé gördít akadályokat.”²⁷⁵ A lelkészek és tanítók a családi és drágasági pótlékot sürgették vagy valamilyen segélyt az egyházkerulettől, amely az adósegély-alapból igyekezett rendezni a lelkészek és tanítók nehézségeit. A gyülekezetek is hasonlóan nehéz helyzetben voltak, és szintén egyházkerületi segélyezést vártak. „Annyival is inkább az adósegélyalaphoz kell fordulnunk, mert az életárakban, terményértékekben beállott rendkívül nagy változás olyan csökkenést jelent az eddig természetben adott fizetéshez mérten, aminőre senki sem gondolt a 11 filléres búza és 9 filléres gabona-egységár megállapításakor. Amilyen szerencsésnek mutatkozott annakidején a fizetések pénzre változtatása, épen olyan keserves megpróbáltatás az eredménye ma, amikor az árak különösen hazánkban hallatlan magasra csigázódtak.”²⁷⁶ A háború generálta magas terményárak mellett a gabonafélék meghatározott

teremteni, mert eljőhet az idő, midőn az államtól nyert segítség részben vagy egészen, ideiglenesen vagy véglegesen megszűnhetik és akkor olaj nélkül marad lámpánk, mint ama balga szüzeké!” KOVÁCS (szerk.): 1915a: 13-14.

²⁷⁴ Uo. 7.

²⁷⁵ RADÁCSI (szerk.): 1915a: 22-23.

²⁷⁶ Uo.

piaci árát a gyülekezetek már nem tudták kifizetni a lelkészeknek. A lelkészek egyházkerületi segélyre, családi vagy drágasági pótlékra sem számíthattak, így szükségessé vált a gyülekezetek belső gazdasági struktúrájának átalakítása.

A püspök beszámolójában kitért az első háborús év egyházkerületet érintő eseményeire is. *„A lefolyt egyházi évet úgy sikerült megfutnunk, amint nem is reméltük, a rendkívüli viszonyok között, nagy megpróbáltatások során folytonos riadozások és menekülésre gondolások mellett. Mert bár az északi ellenség több ponton éppen egyházkerületünk területét érintette betörési alkalmainál s Homonna, Bártfa, Ungvár vidékén a támadások folytán hadiállapot állott elő, amelynek következményeitől Ung, Felsőzemplén, Abaúj s Torna, mint egyházmegyék, nem zárkózhattak el, mégis jó volt hozzánk a gondviselés, református egyházi épületek s vagyonunk tetemesebb pusztítása nem következett be.”*²⁷⁷ A püspök szerint az a kellemetlenség, melyet az átvonuló csapatok jelentettek a városoknak,²⁷⁸ *„sokkal kisebb kereszt volt, mintha az ellenség hordáinak garázdálkodását kellett volna elviselni.”*²⁷⁹

Az egyházkerület gyülekezeteinek vallásos életéről így szólt Tüdös István: *„A háborús idők izgalmai, háborgattatásai között egyházkerületünkben a valláserkölcsei élet hol fellendült, hol bizonyos fokú megszokottsági jeleket árult el. Templomaink hol zsúfolásig teltek voltak, hol pedig a régi állapotok mutatkoztak. Általában azonban inkább szerencsés fordulat jelentkezett, mint a szent dolgoktól való eltávolodás.”*²⁸⁰ Az Abaúji Református Egyházmegyében 1915-ben 5 helyen működött ifjúsági egyesület, 21 helyen énekkar, 2 gyülekezetben volt vasárnapi iskola, 18 helyen tartottak vallásos felolvasást, egy helyen volt Kálvin-Szövetségi fiók, a Protestáns Patronage pedig Kassán 20, majd 70 ágyas kórházat tartott fenn a háború kitörésétől.²⁸¹ Tüdös a lelkészek helytállását is méltatta: *„Lelkészeink általában megérezték s megértették, hogy a nagy időkben többet tartoznak végezni, mint a békés napokban. Nem is vártunk mást, mint azt a többet, amelyben a tökéletes hivatásbetöltés, kötelességteljesítés jóérzése öleli körül a lelkek pásztorainak lelkét s a lelkiismeret szavának*

²⁷⁷ Uo.

²⁷⁸ *„A szövetséges seregek katonáit, mint saját gyermekeinket kellett látnunk, akikért minden áldozatot meghozni hazafias kötelességünk volt.”* Uo. 22-23.

²⁷⁹ Uo.

²⁸⁰ *„A lelkek érezték az idők súlyos próbáit, a szívek Istenhez nemcsak vágyakoztak, hanem fel is emelkedtek s jobban esett az embereknek az Isten házában elsírni bánatukat, enyhületet és vigasztalást találni, mint otthon a magános hajlékban, vagy az ágyas házban, mert úgy tapasztalták, hogy megosztódott a fájdalom s ezzel könnyebbült sorsuk egy bajjal.”* Uo. 22-23.

²⁸¹ Uo. 24.

dicsérő hangja hangzik felé.”²⁸² A lelkészek helyzete azonban egyre nehezebbé vált, különösen anyagi tekintetben. A Gömör vármegyéhez tartozó Zsip település lelkésze, Zajdó László 1915 nyarán írt beszámolót a lelkészek megnehezült helyzetéről a Sárospataki Református Lapoknak. A református lelkészek helyzetét összevetette az állami tisztviselők helyzetével, akik *„a háborúval járó óriási megélhetési nehézségek miatt memorandummal fordultak a kormányhoz, hogy tekintettel arra, hogy a háború a fix-fizetésű tisztviselőkre a legnagyobb csapás, javítson valamit az ínséges helyzetükön. A pénzügyminiszter méltányosnak és igazságosnak tartotta kérelmüket és helyzetük javítását megígérte.*”²⁸³ A lelkészek nem számíthattak állami támogatásra. Kérdéssé vált a falusi lelkészek megélhetése, *„kiknek termény-fizetésük már nincsen, hanem a búza literje helyett 11 fillért kapnak; akiknek tehát meglehetősen sovány fix-fizetésből kell a nehéz idők sanyarúságaival megbirkózniuk s pénzért kell városban a háztartási cikkeiket beszerezniük.*”²⁸⁴ A termény-fizetés hiánya mellett a kisebb falvakban cselédet is nehezen lehetett kapni. A gyülekezetek korábbi stratégiája, miszerint bérbe adták az egyházi földeket, nem működött, mert az emberek a saját földjeik megművelését is alig győzték, illetve egyre magasabb béreket kértek az általuk elvégzett munkáért.²⁸⁵ Ahogyan Zajdó megfogalmazta: *„A kényszermunkán pedig — bár azt is nagy áron meg kell fizetnünk — nincsen Isten áldása.*”²⁸⁶ A gyülekezeti tagok a háború okozta nehézségek miatt saját megélhetésükre koncentráltak és nem végeztek munkát ingyen az egyház javára. A lelkészi javadalmi pótlékokhoz – melyeket a gyülekezetnek kellett volna előteremtenie – hasonlóan álltak: *„Eddig megvoltunk száraz ágon hallgató ajakkal, mint viharban az elcsüggedt madarak; de az állami tisztviselők méltányos kérelmének jóakarató fogadása arra kell, hogy bátorítson bennünket is, hogy egyházkerületünkhöz és konventünkhöz felemeljük kérő szavunkat. Itt más nincsen, ki segítsen, csak az egyházkerület*

²⁸² Uo. 22-23.

²⁸³ *Falusi kívánságok.* In: SRL, 11. évf. 29-30. sz., 1915. július 18-25. 194-195.

²⁸⁴ *„A háztartási cikkek nagy részét városban kell beszerezniük s népünk kegynek tartja, ha 6—8, 10 kilométernyire fekvő városba 8—10 korona fuvardíjért befog. Mikor pedig magának akármilyen kis dolga van, egyáltalában be nem fog; még akkor sem, ha haldoklóhoz kell orvost hozni. Marhahús csak ünnepnapokon kerül asztalunkra, vagy még akkor sem, mert a horribilis húzáron felül nekünk még a hozatali díjat (1—2—3 korona) is meg kell fizetnünk. Aprólékot tartunk, az igaz; de terményfizetésünk már nincs, földünk nagy része parlagon, az aprólék élelmét szintén városban a piacon, vagy a terménykereskedőtől kell beszerezniük, mert falun azt sem lehet kapnunk. Tehát ezért is drága fuvardíjat kell fizetnünk, mert népünk szívességből, jóakaratból el nem hozza, még ha magának van is dolga a piacon.”* *Falusi kívánságok.* In: SRL, 11. évf. 29-30. sz., 1915. július 18-25. 194-195.

²⁸⁵ *„(...) mert kis falvakban cselédet egyáltalán nem lehet kapni, mert pénzbőségben úszó, egykés gyermek-rendszerű, aranylánccal fényelgő, selyemruhás népünk szégyenletesnek tartja a szolgálatot — még tejet sem tudunk kapni rendszeren. Inkább elhordják a városba, vagy, bányá-, ipari- és gyártelepekre, de nekünk nem adnak. Földünk most bérbe nem kell, mert a magukéval is alig bírnak; pénzért dolgoztatni a borzasztó magas követelések miatt nem tudjuk, vagy ha tudnánk is, népünk nem vállalkozik rá.”* *Falusi kívánságok.* In: SRL, 11. évf. 29-30. sz., 1915. július 18-25. 194-195.

²⁸⁶ Uo.

és a konvent, mert népünknel süket fülekre találunk. Ők fizetésemelésről, drágasági- vagy családi pótlékról, a konventi árak felemeléséről hallani sem akarnak; sőt még fenyegetőznek, ha azt mondjuk, hogy az ármegállapítás csak 10 évre szól.”²⁸⁷ Szövegében Zajdó László is az egyházkerületet vonta felelősségre a lelkészek nehéz helyzete miatt, melyet így zárt: „Ha valamikor, úgy most van legnagyobb szükség arra, hogy egyházkerületünk és a konvent a csekély fizetésű lelkészek támogatására létesített alapokból nyújtson megfelelő segítséget azoknak, kik valóban rászorultak a segélyre. Az országos közalap egyik célja a csekély fizetésű lelkészek segítése; igénytelen nézetem szerint, most úgy a gazdag és nagy egyházak, mint a kicsinyek, inkább várhatnának a tökesegélyek után, mint a nyomorgó lelkészek. Az első jámbor falusi kívánságom tehát az, hogy bárcsak meghallanák szavaimat azok, akiket érdekel, hogy értekezleteink és gyűléseink foglalkoznának e kérdéssel és az őszi egyházkerületi és konventi gyűlésre feljuthatna a memorandumunk.”²⁸⁸

A megélhetési nehézségeket az abaúji lelkészek is érezték. A felső- és alsócécei egyházközségek 1915. október 17-én tartott presbitéri gyűlésén a lelkész előtárta helyzetét a presbitériumnak. Felkérte a presbitériumot, „hogy miután földjeire se bérlőt se munkást nem kapott, s így az a veszély fenyegeti, hogy földje vetetlenül, ő maga pedig kenyér nélkül marad, vállalja fel az egyházközség kivételesen, e súlyos helyzetre való tekintettel vetés alá eső 12 hold földjének munkáját, a munkaváltság ellenében, melyet ez esetben az egyház javára engedné át.”²⁸⁹ A presbitérium jelenlévő tagjai bár felajánlották segítségüket a lelkészi föld megműveléséhez, nem támogatták, hogy a gyülekezeti tagokat kötelezzék erre a munkára. A csenyétei egyházközség lelkésze, Hubay József is megélhetési gondokkal küzdött, ezért a presbitérium, „tekintettel az iszonyú drágaságra és arra, hogy a lelkésznek díjlevélileg biztosított 12 nm búza és 12 nm rozs ára oly igen csekély árban van számítva – határozott jóindulattal ígéretet tett, hogy a lelkész részére drágasági pótlékot szavaz meg.”²⁹⁰ A drágasági pótlék folyósítása azonban nem történt meg, amiről a gyülekezet presbitériumának 1915 novemberében tartott gyűlésének jegyzőkönyvéből értesülünk: „Lelkész tekintettel arra, hogy nagy drágaság van, ő pedig az egyháztól egy métermázsza búzáért 11 koronát; egy métermázsza rozsért 9 koronát kap, kéri a presbitériumot, hogy az elmúlt 1914 és 1915 évekre bölcs belátása szerint s ésszerű drágasági pótlékot állapítson meg és fizessen a pénztárból. Ez

²⁸⁷ Uo.

²⁸⁸ Uo.

²⁸⁹ A felső és alsó czécei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869ik esztendőtol. SRKL S. E. IV.5/11.

²⁹⁰ Presbitéri jegyzőkönyv II. 1910-1923, Csenyéte. SRKL S. F. III.1/41.

az ügy már harmadízben képezi tárgyát a presbyteri gyűlésnek. Végleges határozatot kér.”²⁹¹

A presbitérium megszavazta a lelkész drágasági pótlékát, mivel azonban a lelkész 175 koronával tartozott az egyháznak, az annak visszafizetéséről szóló kötelezvényt is kiszabták rá.²⁹² 1915-ben a baktai református elemi népiskola tanítónője, Nagy Erzsébet, mivel a hadba vonult tanító helyettesítését is ő végezte, kérelmezte a presbitériumnál, hogy az egyház pénzbeli jutalomban részesítse. A baktai presbitérium elutasította a tanítónő kérelmét, *„minthogy az egyháznak 1915 évre előirányozott költségvetésében a szükségleti és fedezeti címletek alatt pénztári felesleg egyetlen fillér sem mutatkozik, egyháztanács, bár a szorgalmat elismeri, nincsen abban a helyzetben, hogy bárkinek is pénzbeli jutalmat osztogasson.*”²⁹³ A tanítónők szintén nehéz anyagi helyzetbe kerültek a háború alatt, különösen mert a tanítói javadalmat képező földeket az egyedülálló tanítónők nem tudták megművelni, munkaerőt pedig csak többletkiadással szerezhettek hozzá. A nagykinizsi egyházközség 1915 májusában jelentette az egyházmegye elnökségének, hogy *„a lelkészi és egyházi földek 1915. január 1-től 1920. december 31-ig kötött bérletéről a bérlők, mivel katonai szolgálatra kellett bevonulniok, lemondottak s emiatt kénytelen volt a bérletet másokkal, alacsonyabb bérösszeg ellenében, a folyó évre szólóan megkötni.*”²⁹⁴ A magas árak mellett a munkaerő bevonulása is kihívást jelentett az abaúji gyülekezeteknek, így a háború generálta problémákat lokális lehetőségekkel próbálták megoldani – még abban az esetben is, ha ez az egyházközség bevételeinek csökkenéséhez vezetett.

A baktai lelkész 1915-ben Révész Kálmán esperes felhívása nyomán felhívta a gyülekezet figyelmét a sebesült és beteg katonák vallásos iratokkal való ellátására szolgáló adományozásra. Az esperes felhívására a lelkész *„a háború okozta máris érezhető s mind jobban súlyosbodó nehéz gazdasági viszonyokra való tekintettel, atyai jóindulattal arra inti híveit, hogy mindennel, de különösen az életneműekkel takarékoskodjanak.*”²⁹⁵ Mivel 1915-től fontos kérdéssé vált a háborúban elhunytakról való megemlékezés, az esperes erről is tájékoztatta az abaúji lelkészeket: *„a harctéren hősi halált halt egyháztagok felett itthon külön gyászistentiszteletet – mint hitelveinkkel ellenkező szertartás – nem tartható. E tilalom nem zárja ki azt, hogy a hazáért elvészettek emlékét honfiúi kegyelettel őrizzük s nevöket emléktáblán megörökítsük.*”²⁹⁶ 1915 augusztusában, az egyházmegye őszi közgyűlésén a

²⁹¹ Uo.

²⁹² Uo.

²⁹³ Az abaúji-baktai ev. ref. egyház presbitériumának jegyzőkönyve. 1896-1915. SRKL R. B.II.4/20.

²⁹⁴ KOVÁCS (szerk.) 1915a: 26-27.

²⁹⁵ Az abaúji-baktai ev. ref. egyház presbitériumának jegyzőkönyve. 1896-1915. SRKL R. B.II.4/20.

²⁹⁶ Uo.

györkei egyházközség, amely „a kárpáti háborúban részt vett tren-csapatok”²⁹⁷ huzamos ott tartózkodása miatt épületeiben sok kárt szenvedett”²⁹⁸ és megrongált egyházi épületeihez kért segítyt az egyházmegyétől. Erre a háborús helyzeten túl azért volt szükség, mert az egyházközség „híveit az utolsó 10 év alatt 28000 koronáig adóztatta meg”²⁹⁹ korábbi építkezései miatt, így önerőből nem lett volna képes épületeit helyrehozni. A györkei egyházközség anyagi szempontból 1915-re kimerült, így az egyházmegyei közgyűlés 800 korona közalap-segélyre terjesztette fel az egyházkerülethez az ügyet.

A segélyezés nem csak a lelkészeket és tanítókat érintette, hanem a gyülekezetek tagjait is. 1915 augusztusában Dókus Gábor, South Norwalk-ból 300 koronát küldött Révész Kálmán esperesnek, hogy az egyházmegyében élő hadi özvegyeket és árvákat támogassák belőle. Ahogyan Révész megfogalmazta: Dókus Gábort, „mint abaúji embert, szíve arra indította, hogy fáradozásának eredményét ide, az abaúji egyházmegyében lévő árvák és özvegyek számára küldje.”³⁰⁰ Dókus Gábor, amerikai lelkész adománya jelzi, hogy a kivándoroltak állandó kapcsolatban voltak az itthon maradtakkal és lehetőségeikhez mérten támogatták a gyülekezeteket. A világháború második felében, illetve a világháború után ez a folyamat megélénkült: az abaúji gyülekezetek kériíveket küldtek Amerikában élő tagjaikhoz anyagi életük felélesztésére.³⁰¹

IV.3. Belmissziós törekvések és belső gyülekezeti konfliktusok 1916-ban

Az Abaúji Református Egyházmegye 1916-os tavaszi közgyűlésén Révész Kálmán így jellemezte az abaúji állapotokat: „Általánosságban említek meg annyit, hogy a nagy és nehéz időben, lelkészek és hívek, szegények és gazdagok egyaránt és általában ismerik és teljesítik kötelességüket.”³⁰² A háború alatti belmissziós tevékenység állapota a következő volt: „A belmisszió munkája is igen nehezen akar indulni. Kétségtelen, hogy erre a munkára is, mint minden másra, hivatás és előképzés kell s az előbbit felköltetni, az utóbbit megadni még nem

²⁹⁷ Train, vagyis vonatcsapatok: anyag- és személyszállításra illetve utas-szállításra felállított katonai szervezet. SZIJ (szerk.) 2000: 723.

²⁹⁸ KOVÁCS (szerk.): 1915b: 10-11.

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Uo. 9.

³⁰¹ A segély kiosztását az egyházmegye közgyűlése 1916-ban elhalasztotta a világháború bejezését követő időszakra, mert 1916-ban még nem tudták megállapítani, hány hadi özvegy és árva lesz. „Amennyiben ma meg nem lehet megállapítani, hogy kik lesznek a gyámolításra igazán rászorult hadi özvegyek és árvák, egyházmegyénk 1915. évi őszi közgyűlésében 11. jegyzőkönyvi szám alatt hozott határozatát megváltoztatja és kimondja, hogy a rendelkezésére álló összeget a világháború befejezése után fogja az arra érdemes hadi özvegyek és árvák között kiosztani.” KOVÁCS (szerk.): 1916a 31-32.

³⁰² Uo. 7-8.

valami nagy mértékben láttuk az illető helyekről, de azért van a folytonos buzdítás és serkentés, hogy évről-évre több munkás álljon be a belmisszió mezejébe. A múlt évben 26 helyen volt egyházi énekkar, 22 egyházban tartottak vallásos, egyházi tárgyú felolvasásokat, ifjúsági egyesület 4, leányegylet, patronage-egyesület és Kálvin-szövetségi fiók 1-1 helyen. Bizony, ez mind kevés munka ilyen nagy egyházmegyében!”³⁰³ A belmisszió kiemelten fontos kérdés volt, mivel a háború hatására a hívek kezdtek elfordulni az egyháztól és annak ügyeitől, mint például a lelkészek megélhetése.³⁰⁴ A lelkészek és gyülekezetek anyagi helyzete romlott, a kiosztható segélyek kerete pedig csökkent. Révész így fogalmazott erről beszédében: „A most zárult egyházi év folyamán előállott és folyton növekvő abnormis áremelkedések miatt, míg termelő híveink igazán nagy jövedelmekhez jutottak, a készpénzből élő hivatalnok-osztály s ezek között különösen csekély javadalmazású lelkésztársaim, valóban aggasztó és súlyos helyzetbe jutottak.”³⁰⁵ A lelkészek anyagi helyzetén elsősorban gyülekezeteik segíthettek, drágasági pótlékot azonban csak Abaújszántó, Csenyéte, Eperjes és Kassa gyülekezetei szavaztak meg lelkészüiknek 1915-ben. Révész így vélekedett erről: „Pedig egyházközségeinknek, ha nem is összessége, de mindenesetre többsége van olyan anyagi helyzetben, hogy egy kis körültekintéssel, jóakarattal juttathatna valami drágasági pótlékot lelkipásztorának.”³⁰⁶ Az esperes a háború okozta nehézségek ellenére is stabilnak vélte a legtöbb abaúji gyülekezet helyzetét. A lelkészek drágasági pótlékának presbitériumi megszavazása amiatt is fontos kérdés volt, mert minden abaúji felekezeti tanító részesült 400 korona drágasági pótlékban. Ezt a helyzetet a lelkészek méltánytalannak tartották. Mivel az államsegély egyre bizonytalanabbá vált, Révész ismételten felszólította az egyházközségeket az egyházfenntartási alap létrehozására.³⁰⁷ Az egyházmegye saját segélyalapját, a Patay-alapot elkezdte felélni, és csak 15 jogosult lelkész számíthatott csekély összegre.

³⁰³ Uo. 11.

³⁰⁴ „Hogy a belmisszió munkásság nem nyilvánul meg minden lelkész részéről, annak oka az, hogy a munkamező sikeres műveléséhez a hivatás és előképzés múlhatatlanul szükséges, és ha feltesszük is, hogy a hivatás mindenkinél megvan, de már az előzetes szakoktatásban a régebben szolgáló lelkészek egyáltalában nem, az ifjabbak is csak kevésbé részesültek. Nagyobb és intenzívebb munkálkodás e tekintetben csak akkor várható, ha theologiai akadémiánkon a növendékek teljes mérvben kiképzést nyernek a lelkészi munka ez igen fontos mezejére is. Közgyűlésünk esperes jelentését tudomásul veszi, a belmissziót gyakorló lelkészek iránt elismerését fejezi ki, a többi lelkésztől elvárja, hogy legalább a téli hónapokban vallásos egyházi jellegű felolvasásokat tartsanak s a lehetőség szerint az egyesületi munkásságot is elkezdjek, hogy református egyházunk lelki képe minél ékeesebb legyen.” Uo. 26.

³⁰⁵ Uo. 8.

³⁰⁶ Uo.

³⁰⁷ „Tisztelettel kérem, méltóztassék az említett négy egyházközség presbitériumának liberálítását elismeréssel kiemelni, a többi presbitériumot pedig hatályosan felszólítani, hogy ahol erre mód és alkalom nyílik, ismerjék kötelességüknek lelkészüket megfelelő drágasági pótlékban részesíteni. Kérem ezt annyiival inkább, mert az egyetemes egyház, még inkább az állam részéről eddig semmiféle jel nem mutatkozott, hogy e tekintetben a lelkészek segítségére jöjjenek. (...) A lelkészi kongruát és korpótlékot kiosztottam, ezeknek és a tanítói

Sárkány József felsőcécei lelkész az egyházmegye közgyűlése elé terjesztette az egyház presbiteri és közgyűlési jegyzőkönyvi kivonatait, amelyek szerint a lelkész rosszilletményét a hívek a jövőben természetben fogják fizetni. *„Szükségessé teszi ezt az a körülmény, hogy a lelkész ezen a címen igen sok kárt szenved, másrésről az, hogy az egyház 1916. évi költségvetése deficittel zárul s ennek pótlására legalább 60%-os újabb rendkívüli adót kellene kivetni.”*³⁰⁸ Az egyházmegye közgyűlésejövahagyta a felsőcécei egyház kérését, mivel *„a mellékelt presbiteri, illetve közgyűlési határozatok úgy a lelkésznek, valamint az egyháznak, sőt az egyháztagnak is javát, előmenetelét, boldogulását czélozzák.”*³⁰⁹ A lelkészi gabonailletmény természetben való fizetésére azért volt szükség, mert a gyülekezeti tagok az infláció miatt nem tudták kifizetni annak teljes piaci árát. Továbbnehezítette a felsőcécei lelkész helyzetét, hogy *„földjét részint munkaerő hiányában, részint az árvíz miatt csak kis területen volt képes megszántatni és bevettetni.”*³¹⁰ Súlyos anyagi viszonyaira tekintettel Sárkány Józsefet segélyre jogosultnak találta a közgyűlés. A lelkész kilátástalan anyagi helyzete mellett a gyülekezet és a lelkész gazdasági élete miatt is fontos ez az adat. A lelkészek saját földterületeit, melyek bevételük részét képezték, nem a hívek művelték, hanem fizetett munkaerő. A háború hatására a korábban munkára fogható emberek hadba vonultak, az otthon maradottak pedig saját földjeik és feltehetően az alacsony bérezés okán nem vállalták a lelkészi föld megművelését. A cécei gyülekezetek 1916. szeptember 10-én tartott presbiteri gyűlésén Sárkány József felolvasta az esperes körlevelét a lelkészek drágasági pótlékáról. A presbitérium kijelentette, hogy *„pénzsegélyt nem adhat lelkészének, mivel az egyházi pénztár üres, de hogy kimutassa hajlandóságát a jótételre, négy hold őszi földjének és 4 hold tavaszi földjének bevetési munkáját egy ízben magára vállalja és arra kötelez minden igával bíró egyháztagot.”*³¹¹ A gyülekezeti tagok inkább vállalták a lelkész földjének megművelését, mintsem magasabb egyházi adók kivetésével drágasági pótlékot adtak lelkészüknék. A gyülekezetek belső életének átalakulását mutatja az abaújházi gyülekezet példája is. Az 1916 áprilisában tartott presbiteri gyűlésen a gondnok panaszkodott, hogy a tanító fahozatalában a szekérrel rendelkező hívek – a korábbi gyakorlathoz képest – nem akarnak segíteni. Ezért a presbitérium elhatározta, hogy *„azok, kik sorban következnek, tartoznak kiállni a gondnok rendelkezésére. Azok mellőzendők a fahozatalnál, kiknek férjük harczterén*

államsegélyeknek összege már jóval felülhaladja a 200,000 koronát. Éppen ezért unos-untalan hangoztatom, hogy igyekezzék minden egyházköztség egyházfenntartási alapot teremteni addig is, míg idevonatkozólag zsinatunk törvényhozásilag intézkednek.” Uo. 8.

³⁰⁸ Uo. 24.

³⁰⁹ Uo.

³¹⁰ Uo. 33.

³¹¹ A felső és alsó cécei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869ik esztendőtl. SRKL S. E. IV.5/11.

van és nincs olyan fiuk, ki őket helyettesítse, ilyeneket az idő szerint könnyebb helyekre kell felhasználni; míg ellenben azok, kiknek férjük Amerikában van, tartoznak kiállni, vagy maguk helyett szekeret fogadni. Azok pedig, kiket gondnok fenti határozat alapján kirendel és nem áll ki, fogadjon helyette és az illetőn hajtassa be a kérdéses összeget.”³¹² Ezt azt jelzi számunkra, hogy az Amerikában élő hívek más megítélésben részesültek, mint a katonai szolgálatot teljesítő férfiak. Ugyanakkor a gyülekezet belső életéről is érdekes adat, miszerint a tanító tűzifáját a gyülekezet férfitagjai a gondnok vezetésével szállították. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a lelkész és a tanító tűzifaellátásáról a gyülekezet gondoskodott, ami javadalmi tételként tűnik fel.

A lelkészi drágasági pótlék megszavazása a telkibányai presbitérium 1916 októberében tartott gyűlésén – feltehetően szintén felsőbb egyházi körlevél alapján – kérdés volt. A presbitérium kijelentette, „*hogy szegénységüknél fogva a felhívásnak eleget nem tehet.*”³¹³ A baktai egyházközség lelkésze az 1916 áprilisában tartott presbiteri gyűlésen előtárta, hogy díjlevele alapján öt természetben fizetett gabona illeti meg. Mivel a gabonának a „*díjlevélben felvett, de a felettes hatóságok által jóvá nem hagyott értékelése oly nevetségesen csekély, hogy ezt ő a mostani magas árak mellett el nem fogadhatja.*”³¹⁴ A lelkész ezért kérte a presbitériumot, hogy az állapítsa meg a gabona piaci árfolyamát és annak összegével váltsák meg a gabonát. A presbitérium elhatározta, „*hogy bár a lelkészi kérés jogos is, igazságos is, mégis a mostani, a lelkeket különben is felkorbácsolt nehéz és szomorú időkben, az ügy végleges rendezésébe nem bocsátkozik.*”³¹⁵ Ezért a presbitérium 200 korona drágasági pótlékot ajánlott a lelkésznek, melyet a lelkész csak az adott évre fogadott el ideiglenes megoldásként.

Sárkány Sámuel szentistvánbaksai lelkész fizetési ügye az egyházmegye őszi közgyűlésén volt napirenden. Sárkány Sámuel, „*hivatkozással a mostani idők elviselhetetlen nagy drágaságára, s ebben a nagy drágaságban az egyetemes konvent által megállapított 9 filléres rozs-ár képzelhetetlen csekély voltára, s emiatt az új adórendszer behozatala óta 1800 korona veszteségére,*”³¹⁶ arra kérte az egyházmegye közgyűlését, hogy hozzon határozatot arról, hogy az egyházmegye területén a hívek a párbért egységesen vagy természetben, vagy a termény piaci árában fizessék. Erre azért volt szükség, mert a Konvent által 1909-ben

³¹² Abaújház – Pányok presbiteri jegyzőkönyv 1895-1944. SRKL S. E. II.1/10.

³¹³ Presbiteri jegyzőkönyv, Telkibánya, 1877-1926. SRKL S. E. III.1/26.

³¹⁴ A baktai református egyház presbiteri- és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916 évtől. SRKL R. B.II.4/3.

³¹⁵ Uo.

³¹⁶ KOVÁCS (szerk.): 1916b: 11.

megállapított fix terményár a háború okozta drágaság miatt kevés volt. Az egyházmegyei közgyűlés belátta, hogy mivel ez a probléma nem csak az abaúji lelkészek problémája, az egyházkerületen keresztül a Konventhez kell a kérdéssel fordulni. Az egyházmegyei közgyűlés célja ezzel az volt, hogy a lelkészek és tanítók egyaránt természetben kapják a párbért.³¹⁷ A tiszáninneni egyházkerület 1916-os őszi közgyűlésén tárgyalta az abaúji egyházmegye felterjesztését. Az egyházkerületi közgyűlés nem tanácskozott az egyházmegye kéréséről, „mert a díjlevelek magyarázatába bocsátkozni nem tartja magát illetékesnek, miután ezt az egyházi közigazgatási bíróságok feladatává tette.”³¹⁸ A közgyűlésen azért sem foglalkoztak a párbér fizetésével, mert az egyházkerület tavaszi közgyűlésén már felmerült az egyházi hivatalnokok fizetésének egységes rendezése, melynek tervezetét 1916 őszén küldték ki az egyházmegyékhez, és a megküldött válaszok alapján kívánták rendezni a kérdést.³¹⁹

1916-ban a Tiszáninneni Református Egyházkerületet a háború mellett egy másik téma: a sárospataki akadémia Miskolcra való áthelyezésének ügye is foglalkoztatta. Az egyházmegye tavaszi közgyűlésén Révész Kálmán esperesi beszámolójában így vélekedett a kérdéssel: „A világháború közben kitört a mi saját külön belháborúnk is, Sárospatak és Miskolcz harcra. Nem vitatom, szerencsés időben történt-e ennek a nagyfontosságú kérdésnek a felvetése, (...) azt azonban mindenkinek el kell ismerni, bármely véleménnyel legyen is e kérdésben, hogy a sárospataki tanárok emlékirata komoly és súlyos érvekkel, teljes tárgyilagossággal lépett fel, amit a másik fél röpiratairól és röpíveiről éppen nem lehet elmondani, mert ezek már a személyeskedés terére vittek át a vitát. Mindenesetre szükségesnek látom, hogy e fontos kérdésben közgyűlésünk állást foglaljon, véleményt nyilvánítson és azt az egyházkerületre is felterjessze.”³²⁰ Az akadémia áthelyezésének kérdésében a tiszáninneni egyházmegyéktől is állásfoglalást vártak, ezt azonban az egyházmegyei közgyűlés elhalasztotta. „Egyházmegyei közgyűlésünk, bár a kegyelet minden szála, a múltnak minden tisztas emléke Sárospatakhoz köti, a főiskola akadémiai szakainak Miskolcra áthelyezése tárgyában érdemleges határozatot nem hoz mindaddig, míg erre egyházkerületünk közgyűlése fel nem hívja, annyival is inkább, mivel a jelen való háborús

³¹⁷ „Miután ez a sérelem és anyagi kár nemcsak egyházmegyénk lelkészeinek, hanem az egész ország református lelkészi karának sérelme és kára s emiatt sok méltó panasz hangzik el a megpróbáltatásnak e nehéz időben, egyházmegyénk egyetemes intézkedés szükségét látja fennforogni: fölkéri azért az egyházkerületi közgyűlés útján az egyetemes konventet, méltóztassék ezt a bajt általános érvényű rendelettel megszüntetni, kimondván, hogy az adófizető református egyháztagok a párbért a lelkésznek és tanítónak természetben tartoznak fizetni.” Uo.

³¹⁸ RADÁCSI (szerk.): 1916a: 133-134.

³¹⁹ Uo.

³²⁰ KOVÁCS (szerk.) 1916a: 8-9.

*időket ilyen nagy horderejű kérdésben való döntésre nem tartja alkalmasnak.*³²¹ A világháború korabeli abaúji lelkészek közül többen pataki diákok voltak, illetve az abaúji egyházmegye regionálisan inkább volt kapcsolatban Sárospatakkal, mint Miskolccal. Az egyházmegye állásfoglalása az volt, hogy az akadémiát Sárospatakon kell tartani, így 1916 második felétől az abaúji gyülekezetek és lelkészek rendszeresen adományoztak az alma maternek.

IV.4. A vallásos buzgóság hanyatlása és a reformáció 400. évfordulója 1917-ben

1917-re az abaúji gyülekezetek többsége anyagilag teljesen kimerült. Az átalakuló egyházi gazdálkodás a hitélet átalakulásához vezetett. A megváltozott gyülekezeti és gazdasági viszonyok hatással voltak a lelkészek belmissziós tevékenységére is. Az abaúji egyházmegye 1917-es tavaszi közgyűlésén Révész Kálmán esperes így számolt be erről: *„A belmisszió gyakorlatában haladás nem történt, sőt annyiban rosszabbodott az állapot, hogy a tüzelő és világító anyag hiánya miatt az addig gyakorolt felolvasásokat sem tudták több helyen megtartani. De ez olyan vis major, amelyről igazan nem tehetünk.*”³²² A hadi gazdálkodás és a háború alatt egyre nehezebben beszerezhető termékek az abaúji gyülekezetek belső hitéletére is hatással voltak. *„A belmissziói munkásság a vallásos iratok terjesztésére és szórványosan az ifjúság vasárnapi tanítására szorítkozott. Az énekkarok a háború által teremtett helyzet s az énekkari tagok katonáskodása miatt szüneteltek. Felolvasó estélyek petróleum hiánya miatt egy pár helyen tartattak.*”³²³ Mivel a vallásos felolvasásokat elsősorban az őszi-téli időszakban tartották, fűtés és világítás nélkül ez kivitelezhetetlenné vált, ahogyan a gyülekezeti énekkarok tagjainak hadba vonulása miatt az énekkarok működése is. A belmissziós munka nehézségei ellenére *„a lelkészek a háború egész tartama alatt belsőbb összeköttetésben voltak a hívekkel, azoknak tanácsadói s levélíróik voltak”,*³²⁴ és minden anyaegyházban prédikációs istentiszteletet tartottak, kivéve Eperjest, ahol havonta csak két-három alkalommal volt istentisztelet.³²⁵ Annak ellenére, hogy a hitélet a

³²¹ Uo. 19-20.

³²² KOVÁCS (szerk.): 1917a: 13.

³²³ RADÁCSI (szerk.): 1917a: 50.

³²⁴ Uo. 51.

³²⁵ *„Az abaúji egyházmegyéből beadott s pontosan kiállított táblázatos kimutatás szerint, minden vasárnap délelőtt minden anyaegyházban prédikációval tartatik az istentisztelet, kivéve Eperjest, a hol minden hónapban kétszer vagy háromszor van istentisztelet, egyébkor lelkész a missióban végez, úgyszintén a leányegyházakban,*

gyülekezetek többségében zavartalanul folyt, voltak kivételek is. Példaként hozom a beretdeteki református egyházak esetét 1917 márciusából. A presbiteri gyűlésen a lelkész előterjesztette, hogy „*az egyházfi jelentése szerint az Úr asztalára az úrvacsoraosztásokhoz ajánlott szent jegyeket többen megtagadták az eddigi ajánlók közül, minek következtében a szíves adakozók száma úgy megritkult, hogy gyakran esik rájuk a sor s így terhes is.*”³²⁶ A lelkész által elmondottakra a presbitérium a következő választ adta: „*Az úrvacsorai jegyekre vonatkozólag fájdalommal veszi tudomásul a presbitérium az elszomorító tényállást, hogy az egyház tagjaiban a szíves adakozásra való akarat meglanyhult, de egyszersmind reményének ad kifejezést, hogy csak a háború okozta elkeserítő viszonyok eredménye az adakozásnak jelen megtagadása, s ha az egyház vezetősége részéről a felszólítás megtörténik, az ellentállás bizonnyal meg fog szűnni.*”³²⁷ A presbitérium véleménye szerint az úrvacsorai jegyek adományozásának megtagadása átmeneti, és a háborút kísérő gazdasági nehézségekre vezethető vissza. A hívek az egyik legfontosabb kálvinista elemhez, a két szín alatti úrvacsorához szükséges kenyér és bor beszerzésére és adományozására sem voltak hajlandók, ami jelzi a gyülekezeti tagok gazdasági helyzetét és az egyházi élethez való viszonyulását a háború második felében.

A lelkészek háború miatt elnehezült helyzete 1917 elején sem mutatott érdemi javulást. Révész esperesi beszámolójában így szólt erről: „*A nehéz idők sanyarúságait különösen érezik a lelkészek, akár gazdálkodásból, akár készpénzfizetésből éljenek, mert hiszen a gazdálkodás is rémítő nehézségekkel jár a mai viszonyok között. Felekezeti tanítóink helyzete sokkal könnyebb, ők kivétel nélkül tisztességes drágasági pótlékot kapnak az államtól; nekünk, lelkészeknek, onnan e címen bizony csak morzsa jut; egyházközsegeink közül is igen kevés jutott el annak a tudatára, hogy legelső sorban neki kötelessége lelkészének e nehéz időben megfelelő drágasági pótlékkal segítségére jönni.*”³²⁸ Az idézetből kitűnik, hogy az abaúji lelkészek két megélhetési stratégiát alkalmaztak a 20. század elején: vagy gazdálkodásból tartották fenn magukat vagy a gyülekezettől készpénzben kapott fizetésből. Az esperes által sürgetett drágasági pótlékot 1917-re Abaújkér, Abaújszántó,

— kivéve, a hol a hívek időközönként az anyaegyházba járnak. Vasárnap délután minden helyen megtartatik az istenitisztelek, kivéve Nagykinizset, a hol rendes lelkész és tanító hiányában jelenleg nem tartatik és azon filiákat, ahova időközönként járnak be a lelkész, a tanító és pedig 12 egyházban mindig prédikációval a többi egyházakban vagy csak imával, vagy imával és káté vagy bibliamagyarázattal, vagy váltogatva ima mellett káté-, vagy bibliamagyarázattal. Minden hétköznap reggel 31 egyházban, ezek közül néhányban bűnbánati héten este is, néhány egyházban hetenként egyszer-kétszer bibliamagyarázat is van, a többiekben hetenként egyszer, kétszer, háromszor, négyszer, ötször vagy csak időszakonként.” Uo. 88-89.

³²⁶ Beret-Detek, presbiteri jegyzőkönyv, 1891-1972. SRKL S. F. III.1/46.

³²⁷ Uo.

³²⁸ KOVÁCS (szerk.) 1917a: 11.

Bakta, Eperjes, Gönc, Felsőcsáj, Göncruszka, Kassa, Nagybózsza és Szepsi szavazták meg lelkészüknél, mely még mindig elenyésző volt az abaúji anyagyülekezetek számához viszonyítva. Az egyházmegye közgyűlése a gömői egyházmegye és az Országos Lelkészegyesület indítványa alapján tárgyalta az egyházi tisztviselők termény- és szolgáltatásbeli járandóságát. Az egyházmegye vezetősége méltányosnak tartotta a lelkészek kérését, miszerint a termény- és szolgáltatásbeli járandóságot terményben kívánják megkapni. A méltányosság mellett jogszerű is volt a kérés, mert a járandóságok kiszolgáltatására az egyházközségeket a lelkész javadalmi szerződése kötelezte. Az egyházmegyei vezetőség nem támogatta a gabona-párber aktuális piaci árának megfelelő összegben való fizetését, mert a termény- és szolgáltatásbeli tételeket a gyülekezetek nem teljesíthették készpénzben. Ehhez társult, hogy *„a terményárak és munkabérek ingadozása folytán a megváltási ár évről-évre változnék s így az egyházi adó is más-más összegben volna kivetendő; már pedig semmiképpen nem lenne kívánatos, hogy az új adókivetések révén elkerülhetetlen zavarok és zúgolódások által az egyházközségek békéje állandóul megzavartassék.”*³²⁹ Az egyházmegye vezetősége tisztában volt a hívek nehéz gazdasági helyzetével és az állami adók és rekvirálások mellett nem tartotta célszerűnek a terményárak évenkénti meghatározását, amely az infláció hatására többletkiadással járt volna a gyülekezeteknek.³³⁰ A lelkészek fizetésének rendezése sürgős megoldást kívánt, ugyanis sok lelkész vagy gyülekezet ügyét az egyházmegyei bíróság tárgyalta. Az egyházmegyei közgyűlés így a következő határozatot hozta: *„Mindezek folytán egyházmegyénk az egyházközségek fenntartásának, azokban a jó rend és békesség virágzásának, valamint a lelkészek és tanítók megélhetésének érdekében úgy látja jónak, hogy a javadalmasoknak a díjlevél szerint járó termény és szolgáltatás minden egyházban természetben adassék ki.”*³³¹ A kérdést a Tiszáninneni Református Egyházkerület közgyűlése is tárgyalta 1917 júniusában, az egyházmegyéknek kiküldött fizetésrendezési indítvány alapján. Az abaúji egyházmegye vezetősége visszaküldött nyilatkozatában *„a vagylagos egyházi adóéletbeléptetésétől várja a bajok orvoslását.”*³³² Az egyházkerület vezetősége azonban a lelkészi fizetések végleges rendezéséig nem óhajtott a díjleveleken változtatni, mivel *„azokat, mint eddig, úgy ezután is*

³²⁹ Uo. 27.

³³⁰ *„Velejárója lett az egyházi tisztviselők javadalmának a normál terményárak szerinti megváltása, amelynek súlyát a javadalmasok évről-évre kínosabban érezték, vagy ha ettől a veszteségtől a folyó ár szerinti megváltás által szabadulhattak, akkor meg az egyházat hozták nehéz, sőt némely helyen fizetésektelen helyzetbe, amelyből csakis rendkívüli adó kivetése útján bírtak szabadulni, legalább időlegesen, amellet, hogy az egyházközség összes szükségleteinek figyelembevételével megállapított adósegélyt is teljes összegében a belhivatalnokok javadalmazására fordították.”* Uo. 27-28.

³³¹ Uo. 28.

³³² RADÁCSI (szerk.) 1917a: 56.

egyházra és lelkészre s minden egyházi hivatalnokra nézve kötelezőknek tartja.”³³³ Az egyházkerület az abaúji egyházmegye nehéz helyzetbe került lelkészeit a következő év egyházi segélyezési ciklusában a segélyezendők közé ajánlotta.

1917 a reformáció 400. évfordulója is volt, melyre a református egyház már évekkel korábban megkezdte a készülődést. A korábban tervezett emlékművek és ünnepélyek a háború miatt nem valósulhattak meg az előzetes tervek szerint.³³⁴ Az Abaúji Református Egyházmegye 1917 tavaszi közgyűlésén az egyházmegye vezetősége dunántúli példák nyomán egy érdekes megoldással állt elő: a jubileumi egyházközségi egyházfenntartási alap létrehozásával. „*Abaúji egyházmegyénk mindenik egyháza ily alap létesítéséről gondoskodjék, vagy a híveknek a nagy évforduló alkalmából egy vagy több évre szóló önkéntes adó vállalásával, vagy pedig az egyházak forgó tőkéi egy részének erre a célra leendő fordításával. Az így létesítendő alap, mint alapítványi tőke azzal a megkötöttséggel kezeltessek, illetőleg gyümölcsöztessék, hogy kamatai felhasználására csak a meghatározandó idő letelte után jogosíttatnának fel az egyházak.*”³³⁵ Az egyházmegyei közgyűlés az egyházközségek anyagi biztonságát kívánta ezzel megeremteni, az alapot 1917-től 50 éven keresztül tervezték gyarapítani. Az egyházfenntartási alap létrehozása régóta képezte az abaúji egyházmegye közgyűléseinek tárgyát, azonban az egyházközségek nem gondoskodtak erről. A reformáció 400. évfordulója lehetőséget nyújtott az egyházmegyének, hogy régi vágyát reformációs emlékállításként érje el a gyülekezetekben. Az emlékállítás mellett racionális érvek is szóltak az egyházfenntartási alap létrehozása mellett, ugyanis az egyház nem számíthatott állami támogatásra. A felsőméri presbitérium már 1917 márciusában, két hónappal az egyházmegyei közgyűlés javaslata előtt elhatározta a lelkész indítványára az egyházfenntartási alap létrehozását a reformáció 400. évfordulójának emlékére.³³⁶ Ez alapján feltételezhetjük, hogy más gyülekezetekben is hasonlóan jártak el és a gyakorlatot az egyházmegye vezetősége átvette és ajánlotta minden abaúji gyülekezetnek.

³³³ Uo.

³³⁴ Lásd: HASILÓ Judit: A reformáció ünneplése 1917-ben. In: *Sárospataki Füzetek*, 2017. 4. szám, 149-156.

³³⁵ KOVÁCS (szerk.) 1917a: 30-31.

³³⁶ *Presbitéri gyűlések jegyzőkönyve, 1909-1930, Felsőméra*. Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

IV.5. A lelkészek és gyülekezetek megélhetési nehézségei 1918-ban

1918-ban az abaúji egyházmegye minden gyülekezetében tartottak prédikációs istentiszteleteket,³³⁷ a belmissziós tevékenység azonban még mindig stagnált. Révész Kálmán esperesi jelentésében két okra vezette ezt vissza: „Egyik az, hogy igen sok lelkésztársunk nem bír kedvvel és hivatással e szent munkához; másik az, hogy a mai nehéz idők s azoknak sok szükségei (fűtő- és világító anyag hiánya) állanak ellent még ott is, ahol a munkára a kedv és akarat meglelne.”³³⁸ A gyülekezeti hitélet fellendítésének nehézségei feltehetően több helyen a lelkész és a gyülekezet kapcsolatával is összefüggésben voltak. A gyülekezetek többsége nem volt képes lelkészének drágasági pótlékot fizetni, ami már 1917-ben is egyházi bírósági ügyek tárgyát képezte. Révész hálával ismerte el, „hogy mindinkább több, de még most is kevés gyülekezet igyekezett lelkészének kisebb-nagyobb drágasági pótlékkal segítségére jönni.”³³⁹ A lelkészek az állam ruhasegéllyel és családi pótlékkal próbált segíteni, honorálva „azokat az államfenntartó szolgálatokat, melyeket a lelkészi kar a mai nehéz időben kettőzött buzgósággal teljesít, de mindez a segítség egyáltalán nem áll arányban az árak őrült emelkedésével.”³⁴⁰ Az egyház azonban nem számíthatott érdemi állami támogatásra, így a rohamos infláció mellett az állami ruhasegély és lelkészi családi pótlék csak ideiglenes megoldás volt. Révész így értékelte a lelkészek és gyülekezetek helyzetét: „Ha ezt a lázas emelkedést valami radikális intézkedés meg nem tudja állítani, sőt le nem tudja szorítani, egy

³³⁷ „Az abaúji egyházmegye egyházaiban — aszerint, amint az istentisztelettartás idejét az anya-, illetőleg társ, leány- és fiókegyházközségek között a megállapított jogviszonyok és a kifejtett gyakorlat szabályozza, — kivétel nélkül minden egyházban megtartott az ünnep- s vasárnap délelőtti istentisztelet és pedig mindenütt prédikációval. Ünnep- s vasárnap délután 45 egyházban prédikációval, káté-, vagy bibliamagyarázattal, 19 egyházban egyszer imádsággal, máskor prédikációval, káté-, vagy bibliamagyarázattal, 17 egyházban mindig csak imádsággal tartott az istentisztelet. 1 anyaegyházban (Felsőméra), 4 leányegyházban és 1 fiókegyházban nem tartott délutáni istentisztelet, mert a lelkészek a leány-, illetőleg anyaegyházakban végeztek akkor szolgálatot. Alsóhután előkönyörgő nincs, Nagykinizsről a tanító vonult hadba. Arkán minden hónapban két vasárnap délután van istentisztelet prédikációval. Az eperjesi misszió körben az ünnep- s vasárnapi istentisztelettartás rendje, hogy: minden hó 1. és 3. vasárnapján Eperjesen, 2. vas. Korompán, 4. vas. Iglón tartatik istentisztelet, s ha a hónapban öt vasárnap van, azon Bártfán és Lőcsén; mindig és mindenütt prédikációval. Ünnep 1. napján Eperjesen, 2. és 3. napján a misszióban tartatik istentisztelet és úrvacsoraosztás. A köznap reggeli istentisztelet 37 egyházban tartatott meg minden reggel, a többi egyházakban 1-szer, 2-szer, 3-szor hetenként, vagy csak a bűnbánati heten. 3 egyházban nincs reggeli istentisztelet, Pamlényban harangoznak ugyan minden reggel, de istentiszteletet nem tartanak. Pusztafaluban minden köznap este is tartatott istentisztelet, bűnbánati héten pedig több egyházközségben. Néhány gyülekezetben a bibliaolvasás és magyarázás is szokásban volt a köznap i istentiszteletek alkalmával.” CZINKEIstván (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1918. évi június hó 4. és 5-ik napjain Miskolczon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Klein, Ludwig és Szelényi Könyvnyomda Rt., Miskolc, 1918. 52-52.

³³⁸ KOVÁCS István (szerk.): *Az Abaúji Református Egyházmegye 1918. évi május hó 1-2-ik napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Szelényi Rt. Könyvnyomda, Miskolc, 1918. 14.

³³⁹ Uo. 11.

³⁴⁰ Uo.

olyan óriási katasztrófa fog beállani, melynek következményei beláthatatlanok.”³⁴¹ Az esperes állami beavatkozást sürgetett az infláció kezelésére, az abaúji gyülekezeteket pedig az egyházfenntartási alap létrehozására, illetve gyarapítására: *„Éppen ezért szükségesnek tartom most is hangoztatni, hogy egyházközségeink sietve buzgólkodjanak egyházfenntartási alap gyűjtésében és gyarapításában, mert csak akkor lesz egyházunk boldog, erős és független, ha a maga erejéből és emberségéből tud fennállni.”*³⁴² Révész Kálmán racionálisan látta az abaúji egyházmegye helyzetét és figyelembe vette, hogy a világháború után az egyháznak az állam nélkül, önállóan kell fennmaradnia. A fennmaradás elsődleges eszköze a gyülekezetek saját megtakarítási alapja volt. Különösen kiszolgáltatott volt az eperjesi egyház, amelynek missziós egyházként a gazdasági helyzet mellett a hadi események is nehezítették helyzetét. A világháború során az egyházmegye többször próbálta különféle támogatásokban részesíteni a fennhatósága alá tartozó missziói kört. 1918 tavaszán az eperjesi egyház lelkésze és főgondnoka a presbitérium megbízásából memorandumot nyújtott be az egyházmegyei közgyűléshez. A memorandumban azt kérték, hogy az egyházmegye *„mértányolva az egyház és lelkész exponált helyzetét s ez utóbbinak éppen e helyzetből kifolyó, nagy anyagi áldozatokkal járó kötelezettségeit, de egyszersmind terhes és fontos munkásságát; méltányolva továbbá az elviselhetetlen drágaságot, az egyházmegye valamely alapból, vagy rendelkezésére álló összegből az eperjesi missziói egyház fenntartásához állandóan 1000 korona évi segéllyel járuljon.”*³⁴³ Az eperjesi egyház a kiutalt összeget személyi pótlék címen a lelkész jövedelmének gyarapítására fordította volna; a memorandumot pedig az egyházkerület közgyűléséhez is beadták, szintén évi 1000 korona segélyt kérve. Erre azért volt szükség, mert Gönczy Gábor eperjesi lelkész missziós tevékenységében volt akadályoztatva megfelelő fizetés nélkül. Gönczy Gábor missziói jelentésében *„azokról az akadályokról emlékezik meg, melyek mindegyre nehezebbé teszik neki hivatásának elvégzését. A vonatközlekedésnek hiányossága, az élelmezés kérdése, mert a kiszabott élelmi adagokon élő hívei vendégszeretetére sem támaszkodhat.”*³⁴⁴ Az egyházmegye közgyűlése méltányolta az eperjesi egyház kérését, azonban nem rendelkezett olyan alappal, amelyből segíyezhetne volna. Az eperjesi gyülekezetet az egyházkerületi közgyűléshez terjesztették fel, *„mint kiválóan fontos missziói egyházat”*,³⁴⁵ azzal a kikötéssel, hogy ha az egyházkerület más alapból nem képes segíteni az egyházon, akkor az egyházkerület templomalapjából tegye meg

³⁴¹ Uo.

³⁴² KOVÁCS (szerk.) 1918a: 12.

³⁴³ Uo. 24-25.

³⁴⁴ Uo. 26.

³⁴⁵ KOVÁCS (szerk.) 1918a: 25.

azt. Az eperjesi missziós kör különösen eredményes volt a felekezeti és nemzetiségi nehézségek ellenére is, így az egyházmegyének érdeke volt annak fenntartása.

Eperjes mellett a többi abaúji gyülekezet helyzete is aggasztó volt 1918-ban. Mivel az egységes lelkészi fizetésrendezés nem történt meg, a lelkészek és gyülekezeteik minden kiadásukkal takarékoskodni próbáltak. Bíró János abaújtúri lelkész az egyházmegye őszi közgyűlésén kérte, hogy az egyházmegye mentse fel gyülekezetét a káplántartási kötelezettség alól. Bíró azzal indokolta kérését, hogy a káplántartási kötelezettségének *„ő csak családja megkárosításával tud eleget tenni s olyan nagy áldozattal, amelyet tőle a pányoki gyülekezet — amelynek kiszolgálásáért kell voltaképpen káplánt tartania — nem érdemel meg.”*³⁴⁶ Pányok, mint Abaújtúri filiája, kisebb létszámú gyülekezet volt az anyaegyházközségnél, ahol a segédlelkész végezte a szolgálatokat. Az egyházmegyei közgyűlés figyelembe véve, hogy a pányoki szolgálatok segédlelkész nélkül is elvégezhetők, káplántartási kötelezettsége alól az abaújtúri gyülekezetet *„az általános békekötéstől számított fél év elteltéig”*³⁴⁷ felmentette. Az alsólánci lelkész fizetési ügyét az egyházmegye bírósága tárgyalta. Tóbiás Gyula, alsólánci lelkész a Buzita település külterületén élő alsólánci hívektől is párbért akart szedni. Az egyházmegyei bíróság a lelkész fellebbezését elutasította és kimondta, hogy *„a buzitai határban szerzett földbirtok után az alsólánczi hívek a lelkésznek nem tartoznak párbért fizetni, hanem mint ottani külbirtokosok, az egyházi törvények rendelkezése szerint a buzitai egyház javára kötelesek adót fizetni.”*³⁴⁸ Tekintve, hogy a párbér a lelkész bevételeinek részét képezte, az Alsóláncról Buzitához közelebb eső területekre költöző hívek párbérfizetés nélkül közvetlenül a lelkésznek okoztak volna bevételkiesést.

A lelkészek fizetésének kérdése mellett a háború a gyülekezetek mindennapjait is befolyásolta. A baktai egyházközség lelkésze 1918 februárjában a presbitérium elé tárta, hogy a lelkészi hivatalához szükséges irodaszereket sem tudja beszerezni a drágaság miatt, illetve az egyházlátogató lelkészeket sem tudná megfelelően fogadni. A lelkész ezért a fizetett díjak emelését várta a presbitériumtól.³⁴⁹ 1918 áprilisában a baktai lelkész ismételten kérte a presbitériumtól irodai átalányának és az egyházlátogatóság ellátási díjának felemelését, melyet a presbitérium mindkét esetben 25 koronában állapított meg.³⁵⁰ 1918 októberében a lelkész előadta a presbitériumnak, hogy a rendes egyházi adó saját kiadásainak fedezésére

³⁴⁶ KOVÁCS (szerk.): 1918b: 7.

³⁴⁷ Uo. 8.

³⁴⁸ Uo. 21-22.

³⁴⁹ A baktai református egyház presbitéri- és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916 évtől. SRKL R. B.II.4/3.

³⁵⁰ Uo.

nem elég. Ezért kérte a presbitériumot, hogy ahogyan 1917-ben is, vessenek ki 10%-os rendkívüli adót a hívekre.³⁵¹ Az abaújházi gyülekezet lelkésze 1918 februárjában tárta elő a presbitériumnak, hogy az egyházi ünnepekre évek óta nem megy gyülekezetükbe legátus a csekély jövedelem miatt. A presbitérium a legátus járandóságát ünnepenként 40 koronában állapította meg, „*oly módon, hogy legközelebb a húsvéti ünnepben a gyülekezet önkéntes adakozását próbálja meg, mi ha meg nem felelne a jelzett összegnek, azontúl kivetés útján fogja azt biztosítani.*”³⁵² A felsőméri egyház 1918 augusztusában tartott presbitériumi gyűlésén a lelkész előadta, hogy „*az államhatalom a most égő világháború bevégezte után*” megvonja segítségét az egyházaktól, mert a háború okozta károkat kell helyreállítani. Hallgató János mérai lelkész ezért indítványozta, hogy a reformáció 400. évfordulója alkalmából létrehozott egyházfenntartási alapot önkéntes adakozással bővítsék 20.000 koronáig, és annak kamatjövedelmével pótolják a megvonásra kerülő államsegélyt.³⁵³

A „*világháború bevégezte után*”³⁵⁴ sem vált könnyebbé az abaúji gyülekezetek helyzete. A baktai egyházközség presbitériuma 1919 januárjában elfogadta a tanító kérését, miszerint „*bizonytalan időig a gyermekek csak délután 1 óráig legyenek iskolában.*”³⁵⁵ Erre elsősorban a tüzelőanyag beosztása miatt volt szükség, másrészt a tanító ezt a szülőkre nézve is igen előnyös döntésnek tekintette – hiszen a gyermekek a ház körüli és mezőgazdasági tevékenységben segíthettek otthon. Ennek ellenére az iskolának tűzifára volt szüksége, melynek felvágatása igen sokba került volna, így a lelkész a munkát *zsellérekre* bízta volna. A *zsellérek* kifejezés a 20. század elejéről származó forrásokban elsősorban a gyülekezetek szegényebb tagjaira utal, akik saját földterülettel nem rendelkeztek és bér munkából tartották fenn magukat. A presbitérium így nyilatkozott erről: „*a mai zavaros időket erre nem találja alkalmasnak, illetőleg a feldúlt kedélyű emberek erre most nem ajánlkoznak, tehát a pénzért való vágatást határozza el.*”³⁵⁶ 1919 elején a baktai presbitérium inkább vállalta a többletkiadással járó, fizetett emberek alkalmazását. A lelkész javaslata 1918-ban feltehetően sikerrel járt volna, azonban 1919-re megváltozott a megítélése annak, hogy egy református lelkész egy *zsellért* ingyenmunkára kötelezzon. A baktai lelkész 1919 májusára tisztán látta a világháborút követő helyzetet, és a presbitérium elé tárta, hogy „*a megváltozott világban az egyház és az állam szétválását megváltoztatta. Nem csak a segélyt vonta meg az állam, de még*

³⁵¹ Uo.

³⁵² *Abaújház – Pányok, presbitériumi jegyzőkönyv 1895-1944.* SRKL S. E. II.1/10.

³⁵³ *Presbitériumi gyűlések jegyzőkönyve, 1909-1930, Felsőméra.* Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

³⁵⁴ Uo.

³⁵⁵ *A baktai református egyház presbitériumi és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916 évtől.* SRKL R. B.II.4/3.

³⁵⁶ Uo.

a támogatását is. Tehát külön kell szervezkednünk, ha az egyházat továbbra is fent akarjuk tartani.”³⁵⁷ 1922-re a kisebb létszámú abaúji gyülekezetek helyzete az államsegély megvonásának hatására teljesen ellehetetlenedett. A hívek áldozatkészségét a háború egyházi szinten is kimerítette, az abaúji egyházmegye és a tiszáninneni egyházkerület a trianoni döntés után szervezte újra sorait, így a gyülekezetek egyházi segélyre sem számíthattak. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei az 1920-as években két stratégiát alkalmaztak a gazdasági értelemben vett túléléshez: vagy a meglévő alapokat bővítették tovább, egyre nagyobb terheket róva a hívekre, vagy a gyülekezetek Amerikában élő tagjaihoz küldtek ki segélykérőleveleket. Emellett általános tendencia volt a gyülekezetek gazdasági döntéseinek racionalizálása – például az egyházi földek árverésen történő bérbeadása a „többet ígérőnek.”³⁵⁸

IV.6. Összegzés

Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek és lelkészeinek I. világháború alatti életét két kérdés mentén határozhatjuk meg. Az első kérdéskör racionális, gazdasági indíttatású: a lelkészek és a gyülekezetek gazdasági nehézségei. A lelkészi fizetésrendezés a világháború éveiben folyamatosan tárgyát képezte egyházkerületi, egyházmegyei és gyülekezeti döntéseknek egyaránt. A lelkészeknek fizetett párbérrel és az egyházmegye által sürgetett háborús drágasági pótlékkal igyekeztek kompenzálni a lelkészek alacsony fizetését. Ez azonban összetett kérdés volt, mivel a presbitériumok ragaszkodtak a lelkészi díjlevélben meghatározott javadalmi tételekhez, így gyakran találkozunk az egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyvekben a lelkész fizetésével kapcsolatos bírósági ügyekkel. A háború előrehaladtával a gyülekezetek és lelkészek egyre kevésbé számíthattak állami támogatásra. Az állami támogatások szociális juttatások voltak, így a nagycsaládos lelkészek ruhasegélyt és családi pótlékot, az idős lelkészek korpótlékot kaptak az államtól. A gyülekezetek anyagi helyzetét az egyházmegye vezetősége igyekezett mind az egyházi, mind az állami segélyezéstől függetleníteni, ezért sürgette az egyházfenntartási alap létrehozását. Az egyházfenntartási alap létrehozásával a gyülekezetek a világháború utáni bizonytalan időkre készültek fel. A gyülekezetek többsége 1917-ben, a reformáció 400. évfordulójának emlékére hozta létre saját egyházfenntartási alapját.

³⁵⁷ Uo.

³⁵⁸ Beret-Detek, presbiteri jegyzőkönyv, 1891-1972. SRKL S. F. III.1/46.

A másik kérdéskör, amely foglalkoztatta az abaúji egyházmegye vezetőségét a világháború alatt, magasztosabb cél volt: a belmisszió kérdése. Az I. világháború alatt a lokális közösségek tagjai addig sosem tapasztalt jelenségekkel szembesültek: a férfiak mozgósítása után a férfi-női szerepek átalakultak, a népiskolai tanítók mozgósításával az oktatás a legtöbb helyen szünetelt, a háború okozta konjunktúra, majd az azt követő infláció hatására a gazdálkodás kiszámíthatatlan lett. Legnagyobb mértékben a tizenévesek vallásos buzgósága hanyatlott, amit az 1920-as években egyházi ifjúsági egyletek létrehozásával próbáltak orvosolni. Állandóságot a legtöbb gyülekezeti tagnak csak a hitéleti alkalmak jelentettek, ezért találkozunk az egyházmegyei és egyházkerületi jegyzőkönyvek éves beszámolóiban az istentiszteleti alkalmak számára és jellegére vonatkozó adatokkal, illetve, mivel ezek mutatták a lelkészek és gyülekezetek rendezett helyzetét is. Az istentiszteletek mellett a vallásos felolvasások és az iratok terjesztése voltak az egyház számára azok az eszközök, melyekkel híveiket igyekeztek a gyülekezetben tartani. Az amerikai kivándorlás miatt az abaúji gyülekezetek létszáma csökkent a világháborút megelőzően, kitérések azonban nem fordultak elő tömegesen a háború évei alatt. A lelkészek hivatásuk gyakorlása mellett a mindennapi élet során felmerülő kérdésekben is híveik rendelkezésére álltak, elsősorban a fronton vagy hadifogságban lévő hozzátartozókkal való kapcsolattartásban. Az egyházmegyei belmissziós törekvések azonban nem jártak sikerrel: felolvasásokat csak néhány gyülekezetben tartottak, és a különféle egyletek megalakítása is nehézségekbe ütközött. Ehhez társult, hogy a lelkészek és a gyülekezetek között a gyülekezeti gazdasági élet és a lelkesi fizetés miatt lokális konfliktusok alakultak ki.

V. „Egyetlen tanító a községben” – Tanítók mozgósítása az Abaúji Református Egyházmegyében

„A kárral, amely a tanítók elvonásával jár,
aligha ér fel a haszon, melyet ők,
mint katonák teljesítenek.”³⁵⁹

A 20. század elején, 1903 és 1915 között elmondható az abaúji települések legtöbbszöréről, hogy társadalmi, vallási és gazdasági szempontból nem voltak homogének. Ez a diverzitás az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteiben is megmutatkozott, elsősorban a lokális közösségek tagjainak vagyoni állapotán, illetve a más felekezetekkel való viszonyban. 1903-ban 71 anyaegyház tartozott az Egyházmegyéhez, 65 lelkésszel és 4 segédlelkésszel. A legnépesebb református gyülekezet Kassa volt, 2016 fővel. Második helyen Szikszó 1708 fővel, harmadikként pedig Gönc 1572 fővel. A legkisebb gyülekezet a korszakban Bárca volt, mindössze 58 fővel. A 71 anyaegyház mindegyike rendelkezett felekezeti népiskolával, melyekben 60 tanító látta el az oktatási feladatokat. A 60 fő tanítóból 3 volt nő. Hat iskolában a helyi lelkész tanított, ami bevett szokás volt, öt helyen pedig az énekvezér (kántor). Állami iskola csak 11 településen volt, jellemzően olyan helyeken, ahol nem volt felekezeti népiskola.³⁶⁰

1913 és 1915 között 72 anyaegyház volt az Abaúji Református Egyházmegyében, melyekben 69 lelkész és 4 segédlelkész végezte a szolgálatokat. A legnagyobb gyülekezetek továbbra is Kassa, Szikszó és Gönc maradtak, ahogy Bárca is megmaradt legkisebbnek. A korszakban 54 református felekezeti népiskola volt az Egyházmegyében, 64 tanítóval. A 64 tanítóból 6 fő volt nő. Az énekvezér a legtöbb esetben szintén a tanító volt. Ami az iskolák állapotát illeti, vegyes osztályok voltak, rendszerint 6 osztály, 1-2 tanteremben elhelyezve.³⁶¹ Mivel az abaúji felekezeti népiskolák többsége csak egyetlen tanítói állást tudott fenntartani, a legtöbb településen súlyos következményekkel járt a tanítók mozgósítása az I. világháború során. A mozgósítás eseményei mellett vizsgálok a hadba vonult tanítók helyettesítését; milyen módszerekkel próbálták a gyülekezetek felmenteni a katonai szolgálat alól tanítójukat; illetve az oktatás és az iskolakötelezettek helyzetét az I. világháború éveitől és után.

³⁵⁹ KOVÁCS (szerk.): 1918a: 14.

³⁶⁰ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1903. évre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos kiadványa, 1903.

³⁶¹ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-1915. évekre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos kiadványa, 1915.

V. 1. Az abaúji felekezeti népiskolák helyzete

Az első feljegyzések az Abaúji Református Egyházmegyéről 1596-tól kezdődően maradtak ránk. Ekkor 150-170 abaúji gyülekezet volt, melyek iratanyagából következtethetünk többek között az iskolák létrejöttéhez is.³⁶² 1596 és 1672 között Abaújban 75 *mater ecclesia*, 85 *filia* volt, 31 iskolával és 10 gimnáziummal, melyekben 58 mester tanított.³⁶³ A régió történetének szempontjából fontos megemlítenünk, hogy II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia 1660-ban rekatolizált, melynek eredményeként megnehezedett a protestáns eklézsiák helyzete. Először a Rákóczi-birtokokon minden korábbi támogatást megvontak tőlük, majd 1671-72-ben elűldözték a prédikátorokat és tanítókat, így egészen 1703-ig meglehetősen hányatott sorsa volt az abaúji és környékbeli református gyülekezeteknek.³⁶⁴ Kezdetben a lelkész fogadta a tanítót, étkezését biztosította illetve az iskola felügyelője is a lelkész volt. Kettejük tevékenységi körében voltak átfedések, a tanító rendszerint a tanítást, harangozást, temetést, énekvezetést végezte, könyörgéseket, vagyis igehirdetés nélküli istentiszteleteket tartott, továbbá a jegyzőséggel járó közfeladatokat is ő látta el.³⁶⁵ A 17. századtól a tanító fogadása az egyházközség joga lett, lelkészi felügyelettel.³⁶⁶ A 17. század első felében a prédikálást és a könyörgést is megtiltották az iskolamestereknek, hiszen a lelkészeknek ez vizsgához és avatáshoz, ordinációhoz volt kötve. A század közepétől azonban a tanítók feladati közé vették a leányegyházakban történő istentiszteletek tartását is. Ehhez társult a folyamatos ellenreformációs nyomás is, illetve, hogy a lelkészek nem tudták ellátni az összes szolgálatot.³⁶⁷ Ami az oktatást illeti, az abaúji felekezeti oktatás kezdetén elmondható, hogy egy iskola színvonalát erősen meghatározta a tanító személye és felkészültsége.³⁶⁸

Magyar viszonylatban először a *Ratio Educationis* (1777.) idején fogalmazódott meg a mindenkire kiterjedő, állami irányítású oktatási rendszer igénye. A 18-19. század fordulóján, a reformkort megelőző pár évtized fő oktatásügyi témái a tartalmi innovációk, a nyilvános oktatás, a különféle finanszírozási dilemmák és a tanítóképzés voltak. A Tiszáninneni Református Egyházkerület iskolái számos dologban élen jártak: Sárospatakon használtak először hazánkban magyar nyelvű pedagógia-tankönyvet, az 1790-es évektől szerveztek

³⁶² DIENES 1998: 2-3.

³⁶³ Uo. 3.

³⁶⁴ Uo.

³⁶⁵ Uo. 5-6.

³⁶⁶ Uo. 6.

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ Uo. 7.

tanítóképzést szolgáló szemináriumokat, az 1810-es években pedig intenzív szakmai diskurzus alakult ki az észak-kelet-magyarországi reformátusok falusi iskoláztatásáról.³⁶⁹ Az oktatás és annak minőségi változásai kapcsán fontos megemlítenünk a partikularendszer átalakulását. A partikularendszer a református kollégiumok köré szerveződő kisiskolák rendszerét jelentette, hiszen kezdetben a tanítók kollégiumban tanult ifjak voltak, így juthattak az egyházközségek tanítói megbízatásához. Néhány év elteltével vagy visszatértek a kollégiumba és folytatták tanulmányaikat vagy külföldi tanulmányútra, peregrinációra indultak vagy egyházi, például kápláni feladathoz jutottak. A partikularendszer ezen formája a 19. század elejére felbomlott, ekkor a gyülekezetek többsége már állandó tanítót alkalmazott.³⁷⁰

Törvényes, rendszerszinten működő iskolázástól csak az 1850-es Entwurftól beszélhetünk.³⁷¹ A magyar népiskoláztatás történetében is fontos esemény az 1867-es kiegyezés, mely új alapokra helyezte Magyarország és Ausztria kapcsolatát az Osztrák-Magyar Monarchián belül.³⁷² Eötvös József, mint a Vallás- és Közoktatási Minisztérium vezetője a magyar közoktatás megreformálását tűzte ki céljául. 1868-ban a már meglévő felekezeti iskolákat figyelembe véve és érintetlenül hagyva kezdte meg a népiskolák rendszerének felépítését. Fontos megjegyeznünk, hogy ekkor még egyetlen állami vagy önkormányzati népiskola nem volt az országban. Ennek értelmében Eötvös csak azokon a településeken rendelte el községi iskolák létesítését, ahol felekezeti népiskola nem működött. Ezzel nyilvánvalóvá tette azt is, hogy nem szorgalmazza az egyházi iskolák államosítását.³⁷³ A népoktatási törvény értelmében (1868:38. tc.) életbe lépett az iskolakötelezettség és a hatosztályos elemi népiskola. Azonban míg a városi elemi iskolák minden osztálya számára külön tanítót írt elő a törvény, addig a falvakban egy tanító foglalkozott mind a hat osztállyal.³⁷⁴ 1869-es adatok alapján a falvakban egy tanító 25-30 gyermekkel foglalkozott egyszerre, városokban ez a szám azonban 200 főre is emelkedhetett – annak ellenére, hogy a népoktatási törvény értelmében egy tanító 80 gyermeknél többet nem taníthatott volna.³⁷⁵ A törvény rendelkezett továbbá az iskolaszék felállításáról is. Az iskolaszék az a kilenc tagú testület volt, melyben helyet kaptak a helybeli lelkész és tanító, a település lakosainak képviselői, és melynek feladata a népiskola helyi

³⁶⁹ UGRAI 2014: 27.

³⁷⁰ Uo. 28.

³⁷¹ Uo. 27.

³⁷² PUKÁNSZKY – NÓBIK 2013: 34.

³⁷³ Uo. 34.

³⁷⁴ Uo. 35.

³⁷⁵ Uo. 36.

felügyelete volt. Az iskolaszék választotta a tanítót, és felügyelte az iskolai munkát.³⁷⁶ Emellett megszervezték az állami felügyeleti rendszert is; az állami tanfelügyelők a községi és felekezeti népiskolákat is felügyelték. A népoktatási törvény lassú, de eredményes fejlődést hozott. Míg 1896-ban 79% volt az iskolát látogató gyerekek száma, addig 1913-ra ez a szám már 93% volt. 1910-ben a hét éven felüli lakosság 69%-a tudott írni és olvasni, 1920-ban pedig már 87%.³⁷⁷ Meg kell említenünk azonban, hogy a rendszer nem működött tökéletesen, elsősorban a tanítók miatt. A néptanítók alacsony száma és nem megfelelő képzettsége, az iskolákban a korszerű taneszközök hiánya hátráltatta a folyamatot. Eötvös elképzelését, a községi népiskolát a századfordulón egyre jobban háttérbe szorították a már működő felekezeti és az újonnan létrehozott állami iskolák.³⁷⁸ Az állami iskolák térnyerését jól mutatja, hogy míg 1869/70-ben mindössze 4 volt belőlük az országban, addig 1918-ban már 3791 működött.³⁷⁹

V. 2. A mozgósítás és következményei

A mozgósítás egy állam fegyveres erőinek átállítása béke hadrendből hadi hadrendbe.³⁸⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia Szerbiának küldött hadüzenete után I. Ferenc József elrendelte a mozgósítást. A mozgósítás két fokozatban ment végbe. A mozgósítás első riadónapja 1914. július 27, míg az első mozgósítási nap július 28 volt. I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyarország királya népeihez intézett háborús felhívását így zárta: *„Mindent megfontoltam és meggondoltam. Nyugodt lelkiismerettel lépek a kötelesség útjára. Bízom népeimben, akik minden viharban híven és egyesülten sereglettek mindig trónom köré s hazájuk becsületéért, nagyságáért és hatalmáért a legsúlyosabb áldozatokra is mindig készen állottak. Bízom Ausztria és Magyarországnak önfeláldozó lelkesültséggel telt vitéz hadseregében. És bízom a Mindenhatóban, hogy fegyvereimnek adja a győzelmet.”*³⁸¹ Ferenc József mozgósítási beszédét a Sárospataki Református Lapokban is közölték, az tehát a propaganda eszköze is volt. A második fázis az Oroszországnak küldött hadüzenettel kezdődött július 31-én. Ez volt az általános mozgósítás.³⁸² Az általános mozgósítás után a Sárospataki Református Lapok 1914. augusztus 2-án a következő közlőnyt hozta le hasábjain:

³⁷⁶ Uo. 35.

³⁷⁷ Uo. 36.

³⁷⁸ Uo. 37.

³⁷⁹ Uo. 38.

³⁸⁰ SZIJ (szerk.): 2000: 479.

³⁸¹ *Sárospataki Református Lapok*. 10. évf. 31. sz., Sárospatak, 1914. augusztus 2. 259.

³⁸² SZIJ (szerk.): 2000: 479.

„Az általános mozgósítás elrendeltetvén, hazánk népe a legkomolyabb feladatok elé állított. Hisszük, hogy nem lesz belőle világháború, de lehet. E fölött komoly órákban, minők egy nemzet életében talán egy században csak egyszer szoktak előfordulni, hová fordulhatna tekintetünk, honnan várhatnánk erőt, bizalmat, megnyugvást, mint onnan felülről, a világosság Atyjától. Sursum corda! Orate et laborare!”³⁸³ A mozgósításról, a bevonulásról így olvashatunk ugyanott 1914. augusztus 16-án: „A sárospataki vasútállomáson át hadba vonuló katonai csapatokat a város és vidék közönsége lelkesedéssel és éljenzéssel fogadja s nagy mennyiségű hűsítő italokat (sört, bort szódavízzel is), ételneműeket (kalácsot, kiflit, zsemlyét vajjal bekenve, különféle gyümölcsöket, csokoládét stb.), cigarettát, szivart, virágot ad át a katonáknak. A tisztek s a legénység rendszerint hálásan köszönik meg a közönség figyelmét és rokonszenvét.”³⁸⁴ Ez a részletes leírás feltehetően szintén propagandisztikus céllal jelent meg a Sárospataki Református Lapokban, a hadba vonulást lelkesítő stílusban bemutatva.

Az Osztrák-Magyar Monarchia szárazföldi hadereje két fő részből állt. Gerincét a Császári és Királyi Hadsereg (K.u.K) vagy más néven közös hadsereg alkotta. A közös hadseregbe a Birodalom egész területéről kerültek mozgósításra újoncok. A sorozáshoz a Birodalmat 112 kerületre osztották, ebből 47 volt magyar kerület. Minden kerület általában egy gyalogezredet állított ki. Vezetési és szolgálati nyelve a német volt. A hadsereg a közös hadügyminiszter alá volt rendelve és háború esetén először ezt az egységet mozgósították. A Császári és Királyi Hadseregben 1914-ben 70. ezer magyar újonc volt.³⁸⁵ A haderő második vonala a Magyar Királyi Honvédség volt. Élén a honvéd főparancsnok állt, az ügyeit a honvédelmi miniszter intézte. Szabályzata, a jelvények és felszerelések megegyeztek a közös hadseregével. A Magyar Királyi Honvédséget csak háború esetén alkalmazták.³⁸⁶ A Magyar Királyi Honvédséghez 1914-ben 25 ezer újonc került Magyarország területéről. Magyar viszonylatban fontos megemlítenünk a haderő mobilizálásakor létrejött Magyar Királyi Népfelkelést is. Minden férfi 42 éves koráig volt hadköteles, ha kapott korábban katonai kiképzést, ha nem. A népfelkelők főleg az idősebb korosztályból kerültek ki, gyakran polgári ruhában, nem megfelelő felszereléssel ellátva.³⁸⁷ 1914 augusztusában, a mozgósítás után a

³⁸³ Sárospataki Református Lapok. 10. évf. 31. sz., Sárospatak, 1914. augusztus 2. Sursum corda (lat.): Emeljük fel szívünket! - Orate et laborare (lat.): Imádkozzunk és dolgozzunk! 267.

³⁸⁴ Sárospataki Református Lapok. 10. évf. 33. sz., Sárospatak, 1914. augusztus 2. 283.

³⁸⁵ ROMSICS (szerk.): 2010: 24.

³⁸⁶ Uo. 25.

³⁸⁷ Uo. 26.

hadtesteket hat hadseregbe vonták össze,³⁸⁸ a haderő létszáma ekkor 3,2 millió fő volt.³⁸⁹ Statisztikai összevetésben az Osztrák-Magyar Monarchia alulmaradt a békeidőben kiképzett fegyveresek számát tekintve ellenfeleivel szemben az I. világháborúban.³⁹⁰

Amennyiben a mozgósítást egy állam hadigépezetének beindításaként értelmezzük, megkerülhetetlen az állami propaganda kérdése, amely a hadigépezet eredményes működését hivatott elősegíteni eszközeivel. Hadi állapotban egy állam alárendeli termelésének minden szegmensét a katonai érdekeknek, még az állampolgárokat is. A háború, mint redistribúciós rendszer jelenik meg Arthur Marwick értelmezésében.³⁹¹ Az állam a hadviselés terheire hivatkozva átcsoportosítja az anyagi javak mellett az emberi és szellemi erőforrásokat is.³⁹² A vizsgált korszakunkban vezetett abaúji presbiteri jegyzőkönyvekben gyakran használnak állami propagandából átvett szófordulatokat, melyek hadi pátozzá alakulnak. A leggyakoribb kifejezés „*a haza oltárára*” helyezni valamit, mely már önmagában is feltételezi az áldozatot – az oltáron áldozatot mutatnak be. Érdekes ez a kifejezés református hitelvi megközelítésben, ahol a templomokban nincs oltár, így az áldozatbemutatás aktusa sem létezik – ebből is következtethetünk arra, hogy propagandisztikus toposzról van szó a jegyzőkönyvi szövegekben.

Az Abaúji Református Egyházmegye I. világháború korabeli állapotáról elsősorban annak közgyűlési jegyzőkönyvei maradtak ránk forrásként. Az évente kétszer, tavasszal és ősszel megtartott *rendes közgyűlés* eseményeit, az elhangzott beszédek és felszólalásokat, a különféle peres ügyeket vagy anyagi vonatkozású kérdéseket a mindenkori esperes helyettese, az egyházmegyei főjegyző jegyezte le. A jegyzőkönyvek nyomtatásban is megjelentek évről-évre, és a különféle bizottságok jelentései és kimutatásai kiváló rajzát adják az egyházmegyének vizsgált korszakunkban. Jelen fejezet témájához elsősorban a tanügyi bizottság éves jelentéseit használtam fel. Ezt egészítik ki a Tiszáninnen Református Egyházkerület püspökének iratai, melyekben elsősorban az egyház és az állam sajátos kapcsolatát vizsgálhatjuk, különös tekintettel a tanítókat és lelkészeket érintő különféle rendeletekre. Az elemzett forrásanyag harmadik csoportját az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek iratanyaga képezi, elsősorban a presbiteri jegyzőkönyvek idevonatkozó bejegyzései. A három forrástípus egymás mellé rendezésével évről évre

³⁸⁸ Uo. 37.

³⁸⁹ Uo. 38.

³⁹⁰ Uo. 30.

³⁹¹ MARWICK 1974.

³⁹² POLLMANN 2011: 14.

feltárulnak előttünk a mozgósítás generálta egyházi és gyülekezeti tendenciák, valamint a kényszerűen előállt helyzetekre adott sajátos kényszermegoldások.

V. 3. A felekezeti népiskolai tanítók mozgósítása 1914-ben

A világháború előtt az egyházmegye 1914 április 28-29-én, Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésén az esperes jelentéséből értesülünk arról, hogy megszüntetik a káplántartási kongruát. Ez azzal a kockázattal járt együtt, hogy számos gyülekezet segédlelkész, káplán nélkül maradhatott, hiszen államsegély nélkül a kisebb gyülekezetek nem tudtak a lelkész és a tanító fizetése mellett még segédlelkészi illetményt is kigazdálkodni. Az esperes jelentésében a „*fenyegető káplán-bőséget*” ütköztette a „*máris bekövetkezett tanítóhiánnyal*”. A káplánok, vagyis segédlelkészek növekvő száma azért problémaként jelenik meg, mert a káplántartásra nem minden gyülekezet volt anyagilag képes. Ez azzal járt, hogy a fiatal lelkészek csak nehezen jutottak álláshoz. A tanítók hiányát a következőképpen indokolta: „*Ismételt pályázati hirdetésekre sem tudunk tanítót kapni, mert a felekezeti tanítók jó nagy kontingensét az állam viszi el és a megürült helyeket nincs kikkel betölteni.*”³⁹³ Ez azzal magyarázható, hogy az állami népiskolákban tevékenykedő tanítók fizetése biztosabb megélhetést nyújtott, mint a gyakran évről-évről gazdálkodó református gyülekezetek iskolaszéke által fenntartott tanítói állások – annak ellenére, hogy a református népiskolai tanítók illetményeik mellé államsegélyt is kaptak. Ekkor az egyházmegye elemi iskoláiban 68 férfi és 8 nő végezte az oktatási tevékenységeket. Három gyülekezet iskolája (Beret, Buzita és Pány) azonban többszöri hirdetésre sem kapott tanítót. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy ez utóbbi két gyülekezetben helyben lakó lelkész sem volt, aki tanító híján átvehette volna a mindennapi oktatást.³⁹⁴ A jegyzőkönyvben az Abaúji Református Egyházmegyei Tanító Egyesület 1914. április 27-én, Kassán tartott közgyűlése már napirendre hozta a *fizetésrendezési törvényt*, mellyel az állami és felekezeti iskolákban oktató tanítók fizetési különbségeit kívánták rendezni. Az anyagi kérdések mellett még egy témakör foglalkoztatta a világháború előestéjén a Tanító Egyesületet és az egyházmegyét: a vallásos oktatás, melyet „*radikális tanítók tiltakozó szava*” száműzni akart az iskolákból.³⁹⁵ A *radikális tanítók* feltehetően a polgári radikálisokhoz vagy szociáldemokratákhoz közel álló tanítók voltak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyházkerület püspökének 1914. május 3-án írott levelében azt javasolta a tanítóhiány felszámolására, hogy az egyházközségek ne csak a

³⁹³ KOVÁCS (szerk.) 1914a: 10.

³⁹⁴ KOVÁCS (szerk.): 1914a: 14.

³⁹⁵ KOVÁCS (szerk.): 1914a: 53.

különbféle protestáns lapokban hirdessenek pályázatot tanítói állásra, hanem állami lapokban is, főként a *Néptanítók Lapjában*.³⁹⁶ Az 1914. augusztus 27-én, szintén Kassán tartott őszi egyházmegyei közgyűlésen a Tanügyi Bizottság jelentéséből értesülünk róla, hogy összesen 76 rendes, okleveles tanerő végezte az oktatási feladatokat az egyházmegye felekezeti népiskoláiban, 68 férfi és 8 nő megoszlásban. Tisztán vallástanítással 14 lelkész és 2 tanító foglalkozott.³⁹⁷ Az egyházmegye lélekszáma 38.278 fő volt, a 6-12 év közötti iskolakötelesek száma összesen 4120 fő volt, 2088 fiú és 2032 lány. Közülük református felekezeti iskolába járt 1489 fiú és 1487 lány, összesen 2976 fő; más felekezeti iskolába 32 fiú és 31 lány, összesen 63 gyermek; községi vagy állami iskolába pedig 498 fiú és 497 lány, összesen 995 fő járt 1914-ben. Ami a felekezeti népiskolákat illeti, VI. osztályú iskola volt 67 gyülekezetben, V. osztályú két helyen. Összesen 78 tanteremben történt a tanítás, melyek közül csak három volt „nem törvényszerű”. Az iskolák felszerelése 71 helyen volt teljes, míg 8 helyen hiányos.³⁹⁸ Az ország hadigépezetének beindulásával és a hadüzenetek elküldésével párhuzamosan a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizalmas levélben tájékoztatta a püspököt 1914 októberében „az ellenséges államok hozzátartozóiról”, akik az egyházkerület valamely tanintézményében dolgoztak. Az *ellenséges államok hozzátartozói* olyan külföldi származású egyházi alkalmazottak voltak, akiknek szülőhazájával addigra az Osztrák-Magyar Monarchia hadban állt. A vallás- és közoktatásügyi miniszter álláspontja a következő volt: „Azon az alapon, hogy ellenséges államok hozzátartozói, nem kívánom az intézetekből eltávolíttatni őket.” Ugyanakkor arra kérte a püspököt, hogy a szóban forgó személyeket állandó figyelemmel kísérjék és esetleges káros hatásait jelentsék.³⁹⁹ Pár nappal később már az iskolaépületek katonai célokra történő átengedéséről tájékoztatta a püspököt. Ezzel párhuzamosan folytak a népfölkelési szemlék, melyekről a népfölkelésről szóló 1886. évi XX. tc. 2. paragrafusa rendelkezett. Tekintve, hogy a mozgósítás után számos kérdés vetődött fel a tényleges katonai szolgálatra bevonult felekezeti népiskolai tanítók helyzetéről, Jankovich Béla kiadta az 1914/120.000. számú rendeletet. A rendelet tisztázza a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók szolgálati- és illetményviszonyait.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Püspöki irattár, 1914. P-4. SRKL

³⁹⁷ KOVÁCS (szerk.): 1914b: 29-30.

³⁹⁸ Uo.

³⁹⁹ Püspöki irattár, 1914. P-4. SRKL

⁴⁰⁰ Magyarországi Rendeletok Tára 1867-1945, 1914. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 120.000. számú rendelete, a mozgósítás folytán tényleges katonai szolgálatra bevonult községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók szolgálati viszonyainak és illetményeinek szabályozásáról.*
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=2371&layout=s (letöltés: 2020.02.04.)

1914. november 7-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizalmas levelet küldött minden egyházi főhatóságnak a mozgósításokkal kapcsolatban: *„Lépéseket óhajtok tenni a honvédelmi miniszter úrnál aziránt, hogy a közszolgálat érdekében valóban nélkülözhetetlen egyének a népfölkelési tényleges szolgálat alól felmentessenek.”*⁴⁰¹Ezzel összefüggésbe hozható az is, hogy szintén 1914 őszéről találunk a püspöki iratanyagban egy útmutatást a felmentési javaslatok kitöltéséhez. 1914 decemberére több, abaúji református felekezeti népiskolai tanítót is felmentették a tényleges katonai szolgálat alól. Kiss Dezsőnek (szül. 1888), Ladamóc kántortanítójának nélkülözhetetlenségét így indokolták a felmentési javaslaton: *„Mint községében egyetlen tanító s kántor, egyházi és iskolai szempontból teljesen nélkülözhetetlen.”* Varga Endrét (szül. 1883), Miglécnémeti református iskolájának tanítóját és kántorát azért mentették fel, mert *„rajta kívül az egész községben sem pap, sem tanító. Nemcsak kántor, de előkönyörgő is”* volt. Mészáros Lajos (szül. 1887), aki Tornyosnémetiben volt református tanító és kántor azért mentesült a sorozás alól, mert *„az iskola egyetlen tanítója, s emellett kántor is”* volt. Az abaújvári tanítót, Fidler Istvánt (szül. 1887) azzal az indoklással mentették fel, hogy *„a szomszédos Pányok község iskolájába van kirendelve, a hadbavonult tanító helyett. Rajta kívül Pányokon sem pap, sem tanító”* nem volt ekkor, aki a helyettesítést elvégezhetné volna.⁴⁰² A néhány példából érzékletessé válik számunkra, hogy a református lelkészek, tanítók és kántorok szerepköre még a 20. század elején sem volt tisztázott, lelkészek helyettesíthettek tanítókat, tanítók egyben kántorok is voltak. Ennek következtében egy személy, a tanító mozgósítása nem csak az oktatás terén, de az egyházközség belső életében is problémákat generált.

V. 4. Kísérletek a hadba vonult tanítók felmentésére 1915-ben

1915 februárjában és márciusában továbbra is érkeztek a püspökhöz a felmentési javaslatok, hogy azokat egységes listára felvéve továbbítsa az illetékeseknek. Március 10-én Révész Kálmán, abaúji esperes három abaúji református tanító (Kovácsvágás, Abaújvár és Hernádszurdok tanítói) felmentési javaslatát küldte el a püspöknek. Kosztyu Ferenc (szül. 1891) az abaújvári iskola tanítója és kántor is volt. Nélkülözhetetlenségét azzal indokolták, hogy *„tanítótársa, Fidler István a pányoki iskolába rendeltetvén, Abaújvárott egymaga maradt mint tanító és kántor.”* Körössy József (szül. 1891) a hernádszurdoki iskola tanítója és a gyülekezet kántora volt, aki *„mint a községben egyetlen tanító és kántor nélkülözhetetlen*

⁴⁰¹ Püspöki irattár, 1914. P-4. SRKL

⁴⁰² Püspöki irattár, 1914. P-4. SRKL

annál inkább, mert a lelkésznek sokszor Hernádpetriben és Hernádvécsén kell szolgálni, és akkor az istentiszteletek végzése a tanítóra marad.”⁴⁰³ Hernádpetri ekkor Hernádszurdok filiája volt, Hernádsadánynak pedig Alsómislye volt leányegyháza.⁴⁰⁴ A leányegyházakban gyakran előfordult, hogy az anyaegyház lelkésze csak havonta néhány alkalommal tartott istentiszteleteket, így bizonyos szolgálatokat, például könyörgéseket a tanító végzett a filiákban. A tanítóhiányt rendezni kellett, így 1915. április 6-án, Klebelsberg Kuno miniszteri államtitkár levele alapján a vallás-és közoktatásügyi miniszter bizalmas levélben közölte a püspökkel, hogy államsegéllyel tanítói állásokat kívánnak létrehozni. A tervezett 130 tanítói állásból 27 lett volna a Tiszáninneni Egyházkerületben. Első körben 50, államsegéllyel támogatott pozíciót terveztek betölteni, melyből 11 lett volna az egyházkerületben.⁴⁰⁵

Az 1915. május 5-6-án, Kassán tartott tavaszi egyházmegyei közgyűlésén Meczner József, egyházmegyei gondnok nyitóbeszédében kitért a tanítók háborús tevékenységére. „A tanítói kar fiatal nemzedéke eddig is nagy számmal vonult a harctérre, hogy ott, ha kell, vére hullásával is a hazának és egyháznak eléggé meg nem becsülhető szolgálatot tegyen. Sokan már mártírtjai lettek a hazaszeretettől sugallt önfeláldozó küzdelemnek.”⁴⁰⁶ Révész Kálmán esperes jelentéséből értesülünk róla, hogy ekkora 24 tanító és 5 kántor vonult hadba, a gyermekek tanítását „a legtöbb helyen a lelkészek önként és szívesen teljesítették”⁴⁰⁷ – csak egy lelkészt kellett erre utasítani az egyházmegyének. A segédlelkészek közül egy fő, Szabó József vállalt fegyveres szolgálatot, míg Csabay István segédlelkész a katonai betegápolók közé állt.⁴⁰⁸ Ekkor az egyházmegye lélekszáma 38.542 fő volt, akik között 72 lelkész, 11 segéd- és helyettes lelkész, két katonai lelkész és egy nevelőintézeti lelkész végezte a szolgálatokat. Az elemi iskolákban 68 férfi és 8 nő tanított, a férfiak közül azonban 24 hadba vonult. A jelentésben kitértek arra, hogy „néhány tanítót hivatalos felterjesztésre, sikerült a katonai szolgálat alól mentesítenünk.”⁴⁰⁹

Kovács Ferenc, alsószendi tanító példája különösen érdekes. Az 1889-ben, Szabadszálláson született tanítót 1910-ben választották az alsószendi iskola tanítójává. Mozgósítása után, a hivatalos eljárástól eltérően nem fölmentési javaslattal, a püspökön keresztül próbálták a tényleges katonai szolgálat alól felmenteni, hanem az iskolaszék képviselői írtak levelet

⁴⁰³ Püspöki irattár, 1915. P-5. SRKL

⁴⁰⁴ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-1915. évekre. A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa, 1915.

⁴⁰⁵ Püspöki irattár, 1915. P-5. SRKL

⁴⁰⁶ KOVÁCS (szerk.): 1915a: 7.

⁴⁰⁷ Uo. 9.

⁴⁰⁸ Uo. 10.

⁴⁰⁹ Uo.13.

közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. „*A most egy éve bekövetkezett időben a haza hívó szava fegyverbe hívta jó tanítónkat, így iskolánk a múlt 1914/15. évben üresen maradt. Az oktatás egész éven át szünetelt. Így két községnek (Alsó- és Felsőszend) 60-70 gyermeke nélkülözte a szeretetnek és nevelésnek azt a nemét, amelyet egy jó tanító az iskolában s egy község kebelében nyilváníthat.*” A levélből értesülünk róla, hogy Kovács Ferencet a 38. gyalogezredbe sorozták be, járt a „*déli szerb harctéren*”, ahonnan az északi harctérre került és súlyosan megsebesült. A levél keletkezésének idején Budapesten, a 38. gyalogezred hadkiegészítő parancsnokságánál volt a „*Mester utcái iskolában.*” Nélkülözhetetlenségét azzal indokolta az iskolaszék, hogy „*községünkben nincs senki, aki munkáját helyette elvégezhetné, mivel nem is egy, de két egymás mellett fekvő községben ő csak egyedül van. Egyházunk szegény, s a mostani tanítóhiányban még nő tanítóval se pótolhatjuk helyét, mert a módosabb egyházak több fizetést adnak...*” Az idézetből kitűnik, hogy versenyhelyzet alakult ki a gyülekezetek között, melyben a kisebb, szegényebb gyülekezetek nem versenyezhetek tanítói fizetés terén a tehetősebb eklézsiákkal. A kérelmet az esperes aláírásával jóváhagyta, azonban az Ilosvay államtitkártól szeptemberben, a püspöknek küldött válaszevélben a következőket olvashatjuk: „*Kovács Ferenc alsószendi református felekezeti iskolai tanító felmentése érdekében – katonailag kiképzett lévén – elvi okokból nem tehetek lépéseket.*” A háború előrehaladtával egyre kevesebb felmentési javaslat járt eredménnyel, különösen azokban az esetekben, mikor az illető tanító katonai kiképzésben részesült korábban.

1915 nyarán folyamatosan érkeztek a püspökhöz kimutatások a Tiszáninneni Református Egyházkerület egyházmegyéinek hadbavonult tanítóiról. Az Abaúji Egyházmegyéből 26 fő, az Alsózempléniből 21 fő, a Felsőborsodiból 30 fő, a Felsőzempléniből 7 fő, a Gömöriből 33 fő, a Tornaiból 8 fő, míg az Ungi Egyházmegyéből pedig 14 felekezeti tanító vonult hadba.⁴¹⁰ Az 1915. augusztus 25-26-án tartott őszi egyházmegyei közgyűlésen már a háború több, az iskolákra és az oktatásra gyakorolt hatásáról számoltak be a jelentésekben. Általánossá vált a tanerőhiány, a tantermek egy részét hadi célokra lefoglalták, a gyermekeket pedig a szülők *munkáskéz hiányában* munkára fogták, ami iskolakerüléshez vezetett. A hadba vonult tanítók helyett a lelkészek, helybeli tanítótársak vagy a szomszédos egyházközségek tanítói végezték az oktatást. Ekkor még csak néhány községben szünetelt teljesen a tanítás vagy jártak más felekezet iskolájába az iskolakötelesek.⁴¹¹ Az egyházmegye lélekszáma ekkor 38.542 fő volt,

⁴¹⁰ Püspöki irattár, 1915. P-5. SRKL

⁴¹¹ KOVÁCS (szerk.): 1915b: 15.

az iskolakötelesek összesen 4201-en voltak, 2131 fiú és 2070 lány megoszlásban. Református felekezeti iskolába járt közülük 1553 fiú és 1448 lány, összesen 2901 fő; más felekezeti iskolába 46 fiú és 45 lány járt, összesen 91-en; míg községi vagy állami iskolába 533 fiú és 536 lány járt, összesen 1074 fő.⁴¹² Ami az iskolákat és a tanerőt illeti, ekkor 65 férfi és 7 nő, összesen 73 okleveles tanerő volt az egyházmegye alkalmazásában, azonban a tanítók közül 24 fő hadba vonult „*mindjárt a háború kitörése után*”, közülük hősi halált halt Falusi Gyula alsóvadászi tanító. Így tanügyi szolgálatban 51 férfi és 7 nő működött ekkor.⁴¹³ Az iskolák közül 64 volt VI. osztályú, 1 volt V. osztályú és 2 csak IV. osztályú. Összesen 76 tanteremben zajlott az oktatás, melyek közül 73-ban megfelelő volt a felszerelés.⁴¹⁴ A hadbavonult 24 tanító kiesése ellenére az oktatás csak 3 helyen szünetelt, Nagykinizsen és Alsószenden „*hadbavonulás miatt*”, Buzitán pedig az alapvető tanárhiány miatt nem volt betöltve az állás.⁴¹⁵ Ez azt jelzi számunkra, hogy a háborús körülményekhez képest jól működött a többnyire lelkészek, segédlelkészek által végzett helyettesítés. A pálházai iskolát az egyház átadta az államnak, így az egyházmegye területén 23 vegyes állami iskola lett. A mulasztások száma kezdett aggasztó méreteket öltetni, azonban a háborúra való tekintettel nem tudtak megfelelő intézkedést tenni.⁴¹⁶

Az 1915 második felében írt felmentési javaslatokon egy újabb indoklás is szerepelt a korábbiakhoz képest: a növendékek száma. Trócsányi István (szül. 1875) korláti tanítónak, akit 1915 szeptemberében mentettek fel bizonytalan időre a katonai szolgálat alól, azzal indokolták felmentését, hogy „*az iskola egy tanerős. Növendékek száma: 72.*” Lénárd Domokos (szül. 1869), Gönc tanítója azért kapta meg felmentését, mert bár Göncön két tanító volt, „*az egyik a mozgósítás óta a harctéren. Növendékek száma: 160.*” 1915 végére majdnem minden gyülekezet iskolaszéke megpróbálta tanítóját megmenteni a tényleges katonai szolgálattól. Emellett 1915. szeptember 18-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy csak azok a tanítók hozhatók javaslatba a felmentéseknél, akik legalább 1915. július 1-től az adott egyházközség szolgálatában állnak. Ennek következtében 1916-tól megfigyelhetjük a felmentési javaslatok megjegyzés rovatában, hogy melyik tanító mióta töltötte be tisztségét az adott gyülekezetben. A felmentési javaslatok száma oly méreteket öltött, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. december 20-án a következőket írta a püspöknek: „*A katonailag kiképzett, fegyveres szolgálatra alkalmas tanítók felmentése*

⁴¹² Uo.

⁴¹³ Uo. 16.

⁴¹⁴ Uo.

⁴¹⁵ Uo. 17.

⁴¹⁶ Uo. 18.

érdekében pedig, ezentúl nem vagyok hajlandó lépéseket tenni.”⁴¹⁷ Ezzel a kijelentésével Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter megpecsételte az abaúji egy tanerős felekezeti népiskolák sorsát.

V. 5. Kísérletek a tanítók helyettesítésére 1916-ban

1916. február 18-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékoztatást kért az egyházi főhatóságoktól arra vonatkozóan, hogyan helyettesítik hadba vonult tanítóikat. Február 22-én arról értesítette a püspököt, hogy a népfölkelési szemlén alkalmasnak ítélt személyek felmentési javaslatát közvetlenül a „*honvéd-kiegészítő vagy a császári és királyi kiegészítési kerületi parancsnokságnak*” kell küldeni.⁴¹⁸ Ez egyrészt gyorsította a felmentés folyamatát, másrészt amennyiben az illető tanító még nem indult el a harctérre, felmenthető volt. Rendezni kellett továbbá a tanítók fizetésének kérdését is, így 1916. február 24-én a Konvent elnöksége levélben tájékoztatta a püspököt, hogy a hadbavonult, de eltűnt református tanítók államsegélyét és a fizetés-kiegészítő államsegélyt a tanító helyettesének kell folyósítani.⁴¹⁹ Az 1916. május 9-10-én, Kassán tartott tavaszi egyházmegyei közgyűlésen Révész Kálmán esperesi jelentésében előadta, hogy a felekezeti tanítók is kivétel nélkül megkapták a 400 Korona drágasági pótlékot.⁴²⁰

1916-ban az egyházmegye lélekszáma 38.463 fő volt, akik között 70 rendes lelkész, 7 segédlelkész és Kassán két katonalelkész végezte a szolgálatokat. A hét segédlelkész közül Kovács Dezső és ifjabb Kiss Lajos tábori lelkészként szolgáltak, „*eképp lettek harcosai a vitézkedő anyaszentegyháznak.*”⁴²¹ Az iskolákban 66 férfi és 10 nő, összesen 76 fő tanított, de a 66 férfiből ekkorra már 20 hadba vonult. A tanköteles gyermekek száma összesen 4245 fő volt, 2201 fiú és 2044 lány. Közülük 1543 fiú és 1489 lány, összesen 3032 fő járt református felekezeti iskolába; más felekezet iskolájába 37 fiú és 36 lány járt, összesen 73-an; állami vagy községi iskolába pedig 528 fiú és 510 lány járt, összesen 1038 fő. Az iskolák közül 56 volt VI. osztályú, 4 volt V. osztályú, és 1 volt IV. osztályú. Erre vonatkozóan az egyházmegye hozzáállása az volt, hogy „*ideje lenne már, hogy minden iskolában a 6 osztály felállíttassék*”⁴²² – ahogyan azt a népoktatási törvény előírta. A tanítás 76 tanteremben zajlott,

⁴¹⁷ Püspöki irattár, 1915. P-5. SRKL

⁴¹⁸ Püspöki irattár, 1916. P-7. SRKL

⁴¹⁹ Püspöki irattár, 1916. P-7. SRKL

⁴²⁰ KOVÁCS (szerk.): 1916a: 7-8.

⁴²¹ Uo. 10-12.

⁴²² Uo. 14.

melyek közül 75 törvényes volt, és csupán egynek, a pányi iskolának nem volt a törvény által előírt megfelelő tanterme, azonban a felszerelés minden iskolában megfelelő volt.⁴²³

1916 második felére az addig viszonylag jól működő tanító-helyettesítési rendszernek egyre több negatív aspektusát figyelhetjük meg. Az augusztus 31-én tartott őszi egyházmegyei közgyűlésen több iskola eseti példáját tárták elő. Baksy István szikszói lelkész arra panaszkodott, hogy a szikszói iskolában a háború kezdete óta a korábbi négy tanerő helyett kettő működik, külön díjazás nélkül, és csoportonként járatják iskolába az egyes osztályokat délelőtt és délután.⁴²⁴ A szikszói egyházközség már 1916 februárjában megpróbálta Czövekh Barnabás, református tanító szabadságolását kieszközölni. Kérelmükben azzal érveltek, hogy tanítójuk csak irodai szolgálatot teljesít a magyar királyi IV/9. hadtápszászlóalj 3. századánál, *„holott reá itthon népnevelési szempontból – mivel más tanítónk is teljesít katonai szolgálatot a harctéren – már eddigelé is felettébb nagy szükség lett volna.”* A nagykinizsi iskola helyzete még nehezebb volt: az ottani iskola a tanító hadban léte miatt két éve zárva volt, mivel a teljes tanítói fizetést a katonáskodó rendes tanító kapta, helyettes tanítót nem tudtak megfizetni. Az egyházmegye közgyűlésének tanácsára az egyház tőkepénzeiből vettek el egy összeget a helyettes tanítói fizetéshez.⁴²⁵ Az 1915-ben államosított pálházai iskola helyzete különösen figyelemreméltó, hiszen Gál János, tanító állami tanító lett, ugyanakkor továbbra is a pálházai leányegyház előkönyörgője, *„tehát lelkészi funkció végzésére kötelezett egyén”* volt. Az 1916 februárjában a vallás-és közoktatásügyi miniszternek címzett gyülekezeti kérelemből értesülünk róla, hogy Gál János a 37. gyalogezredben szolgált, mint telefonista, szabadságolását is ezzel próbálták indokolni. Pálháza ekkor Füzérradvány filiája volt, ahol a *„füzérradványi református egyház lelkésze csak minden 3-ik vasárnap délelőtt tarthat istentiszteletet, mivel máskor Füzérradványban kell végeznie.”* Tehát bár Gál János, mint állami tanító szolgált a háborúban, mégis egyházi szinten is érezhető volt személyének hiánya. Arra vonatkozóan, hogy felmentették-e a katonai szolgálat alól, nincs adatunk.

A tanügyi bizottság jelentéséből értesülünk róla, hogy 21 tanító vonult hadba a 65 férfi tanítóból, így 44 férfi és 9 nő végezte az oktatást az egyházmegye elemi iskoláiban.⁴²⁶ Az egyházmegye lélekszáma ekkor 38.463 fő volt, a 6-12 év közötti iskolakötelesek 4245-en voltak, 2201 fiú és 2044 lány. Közülük saját felekezeti iskolába járt 1543 fiú és 1489 lány,

⁴²³ Uo.

⁴²⁴ KOVÁCS (szerk.): 1916b: 11-12.

⁴²⁵ KOVÁCS (szerk.): 1916b: 12.

⁴²⁶ Uo. 13.

összesen 3032 fő; más felekezeti iskolába 73-an jártak, 37 fiú és 36 lány; állami vagy községi iskolába 528 fiú és 510 lány járt, összesen 1038-an.⁴²⁷ Szünetelt a tanítás Hejcsén és Pamlényban, mely iskolák emiatt osztályozhatóak sem voltak, ahogyan a gagybátori iskola sem, a növendékek hiánya miatt. A háborús állapotok miatt a pusztafalusi, nyiri, szendi, vilyi és pányi iskolák korábban zárták az iskolaévet, így szintén nem voltak osztályozhatóak.⁴²⁸ Az iskolakerülést ekkor már állami szinten próbálták rendezni, a vallás-és közoktatásügyi miniszter 1916. július 28-án körrendeletet adott ki, mivel „*az iskolakerülő gyermekek száma a szülők nagymértékű elfoglaltsága vagy gondatlansága miatt úgy az egyén, mint a köz alig helyrehozható kárára aggasztó mértékben növekedett.*”⁴²⁹ Elrendelte tehát a tankötelesek összeírását.⁴³⁰ Az egyházmegyei közgyűlésen Frenczel Bertalan tanácsbíró indítványára ismét napirendre került az elemi népiskolákban való hitoktatás kérdése, melyre Frenczel javaslata az volt, hogy a lelkészek végezzék a hitoktatást minden iskolában. Bár az indítványt nem ellenezte a közgyűlés, a háborúra való tekintettel levették azt a napirendről.⁴³¹ 1916-ban összesen 21 iskolában szünetelt a tanítás a Tiszáninnen Református Egyházkerületben. A hadbavonult tanerő pótlása nem tűrt halasztást, így a vallás-és közoktatásügyi miniszter 1916 augusztusában kiadott egy rendeletet, melyben megjelölte, kik végezhetik a tanítók helyettesítését. A rendelet értelmében lehetséges helyettesek voltak az okleveles tanítók/tanítónők, tanítóképezdének legalább 2 évfolyamát elvégzett tanítójelöltek, okleveles óvónők, vagy ezek hiányában nyugdíjas tanítók és tanítónők.⁴³² Ez azt mutatja, hogy a tanerő tekintetében is egyfajta hiánygazdálkodás lépett életbe állami szinten is. 1916 végére a felmentéseket is szigorították, és csak akkor lehetett valakit felmenteni a katonai szolgálat alól, ha a felülvizsgálaton fegyveres hadi szolgálatra alkalmatlannak minősítették, és azt katonai bizonylattal igazolták.

V. 6. A felekezeti népiskolai oktatás stagnálása 1917-ben

1917. január 10-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter kiterjesztette a népfölkelési szemlén megjelenni kötelesek körét, így már csak „*a katonai célokra dolgozó gyárak és vállalatok alkalmazottai*” nem kerültek mozgósításra.⁴³³ 1917-re nem csak az iskolák, de a gyülekezetek

⁴²⁷ Uo. 14.

⁴²⁸ Uo.

⁴²⁹ Püspöki irattár, 1916. P-7. SRKL

⁴³⁰ Püspöki irattár, 1916. P-7. SRKL

⁴³¹ KOVÁCS (szerk.): 1916b: 19.

⁴³² Püspöki irattár, 1916. P-7. SRKL

⁴³³ Püspöki irattár, 1917. P-8. SRKL

helyzete is egyre nehezebbé vált, melyben több tényező is szerepet játszott. Erről Meczner József egyházmegyei gondnok az 1917. május 8-9-én tartott tavaszi egyházmegyei közgyűlésen a következőket mondta el beszédében: „Egyházi közéletünk érzi a nehéz idők súlyát, a kis egyházközségek, amelyek már eddig is az amerikai kivándorlás miatt erősen meggyengültek, most a férfiak hadbavonultával még inkább csaknem tehetetlenné váltak.”⁴³⁴ Az egyházmegyei gondnok beszédében a népoktatásra is kitért: „A népoktatás terén sok akadállyal és bajokkal kell küzdeni. Hogy a tanítói kar fiatalabb nemzedéke mily számmal vonult a harctérre, csak Abaúj-Torna vármegyére mutatok, ahonnan 160 tanító lett katonai szolgálatra behívva.”⁴³⁵ A hadba vonult tanítók helyettesítését továbbra is a lelkészek végezték, külön díjazás nélkül. Révész Kálmán esperes erről úgy vélekedett, hogy a felekezeti tanítók helyzete könnyebb, mint a lelkészeké, hiszen „ők kivétel nélkül tisztességes drágasági pótlékot kapnak az államtól.”⁴³⁶ (1916-tól az állam 400 Korona drágasági pótlékot biztosított minden tanítónak.) 1917-ben az egyházmegye lélekszáma 38.236 fő volt, akik között 70 rendes lelkész, 7 segédlelkész, illetve Kassán nevelőintézeti és tábori lelkészek végezték a szolgálatokat. Két gyülekezetben nem volt ekkor lelkész, Nagykinizsen és Szikszón.⁴³⁷ Az iskolákban 61 férfi és 15 nő, összesen 76 tanerő volt, akik közül 17 férfi hadba vonult. A tanítónők számának növekedését az magyarázza, hogy „a közoktatási kormány 6 iskolánkba /Alsószend, Felsőcéce, Felsődobsza, Nyiri, Selyeb, Tarcavajkócz/ református vallású állami tanítónőket rendelt ki a hadbavonult tanító pótlására.”⁴³⁸ Szobonya István tanácsbíró indítványa egy újabb tendenciát tár elénk a népoktatás kapcsán: a fiatalabb tanítók szívesebben mentek át állami iskolákhoz, ahol a kántori tevékenységért külön díjazást kaptak, szemben a református felekezeti iskolákkal. Szobonya felvetése szerint ez veszedelmes lehet, különösen a leányegyházakra nézve, ahol a református tanítók által végzett előkönyörgői és szószéki szolgálatokat így nem lesz, aki elvégezze. A tanácsbíró ezért indítványozta, hogy az egyházmegye tegyen felterjesztést a konvent felé, a tanítók fizetésemelésére vonatkozóan.⁴³⁹ 1917 második felére a népoktatás kérdése normalizálódni látszott az egyházmegyében. Ez arra vezethető vissza, hogy a lelkészek mellett államilag kirendelt, képzett tanítónők végezték a hadbavonult tanítók helyettesítését, illetve hogy 1917 júliusában a vallás-és közoktatásügyi miniszter elrendelte a „törvényen alapuló iskolakötelezettség érvényesítését.” Az 1917 augusztus 15-én tartott őszi egyházmegyei közgyűlésen a tanügyi bizottság így jellemezte

⁴³⁴ KOVÁCS (szerk.): 1917a: 6-7.

⁴³⁵ Uo. 7-8.

⁴³⁶ Uo. 10-11.

⁴³⁷ Uo. 13.

⁴³⁸ Uo. 14.

⁴³⁹ Uo. 30.

jelentésében a helyzetet: „*A háború erős nyomása mellett is tanügyi állapotunk eléggé tisztességes keretekben mozog, s nagyobb kívánnivalókat nem mutat fel...*”⁴⁴⁰ Az egyházmegye lélekszáma ekkor 38.236 fő volt, a 6-12 év közötti iskolaköteleseké pedig 4302, 2222 fiú és 2080 lány megoszlásban. Református felekezeti iskolába járt közülük 1540 fiú és 1511 lány, összesen 4302 fő; más felekezet iskolájába 40 fiú és 36 lány járt, összesen 76 fő; állami vagy községi iskolában tanult 570 fiú és 513 lány, összesen 1083-an.⁴⁴¹ Az iskolákban ekkor 54 férfi és 16 nő tanított, továbbá 7 ideiglenesen kirendelt tanítónő és 4 lelkész, összesen 81 fő. Tisztán vallásoktatással 22 lelkész és egy tanító foglalkozott.⁴⁴² Az iskolák közül VI. osztályú volt 58, V. osztályú pedig kettő, IV. osztályú iskola ekkor már nem volt az egyházmegyében. Az oktatás 75 tanteremben zajlott, melyből csak kettő nem felelt meg az előírásoknak. A felszerelés 69 iskolában volt megfelelő, öt helyen /Selyeb, Felsőcéce, Felsődobsza, Felsőfügöd, Tomor/ pedig hiányos. Teljesen osztott iskola 1 volt, részben osztott 12, osztatlan 44, 68 pedig vegyes. Négy tanerős iskola 1 volt, három tanerős szintén 1, két tanerős 8, míg egy tanerős 51. Az iskolaépületek száma az egyházmegyében 1917-ben 69 volt, a tanítói lakásoké pedig 75.⁴⁴³ Az iskolaév a legtöbb helyen kilenc hónap helyett csak nyolc hónapig tartott, így hat iskola nem volt osztályozható /Késmárk, Bakta, Pusztafalu, Szend, Szala, Hejce/. A népiskolákban történő hitoktatás újabb problémákat hozott: Láng Gizella, a felsőcécére kirendelt állami tanítónő kijelentette, hogy ő vallást tanítani nem köteles,⁴⁴⁴ így ez is megoldandó kérdéssé vált a következő időszakban. 1917 augusztusában 18 abaúji tanító állt hadi szolgálatban, akik közül 4 hadifogságban, egy pedig a temesvári hadikórházban volt. Három helyen nem volt tanító, Alsóhutkán, Buzitán és Restén.⁴⁴⁵ Szalán, Szenden és Hejcén az iskolaszék az iskolaévet a körlátogatás előtt bezárta, így az egyházmegye figyelmeztette az egyházközségek iskolaszékeit. Kiskinizs helyzete a háború előrehaladtával szintén nehezedett: „*Kiskinizsen a körlátogatóság sem lelkészt, sem tanítót, sem iskolás gyerekeket nem talált, amennyiben a lelkész, mint tábori pap hadbavonult, a tanítói állás meg betölthető nem volt.*”⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ KOVÁCS (szerk.): 1917b: 9-10.

⁴⁴¹ Uo. 9-10.

⁴⁴² Uo. 10.

⁴⁴³ Uo. 11.

⁴⁴⁴ Uo. 12.

⁴⁴⁵ Uo. 13.

⁴⁴⁶ Uo. 9-14.

V. 7. A tanítók helyettesítési rendszerének összeomlása 1918-ban

Az 1917-ben az egyházmegye tanügyi bizottsága által oly kedvezőnek ítélt helyzet 1918 elejére már teljesen más képet festett. Az 1918. május 1-2-án tartott tavaszi egyházmegyei közgyűlésen Meczner József egyházmegyei gondnok nyitóbeszédében így vélekedett a helyzetről: *„A népiskolai ügyek terén is sok nehézséggel kell küzdeni. Igen nagy a tanítóhiány, úgy, hogy sok egyházközségben a tanítás szünetel. A tanítói testület fiatalabb nemzedéke a harctéren teljesít hazafias kötelességet, akik közül sokan már magasabb kitiűntetésben részesültek, sokan pedig vérük hullásával pecsételték meg honszerelmüket.”*⁴⁴⁷ A felmentések aránya is csökkent, tekintettel a népfölkelési szemlén megjelenni kötelesek körének kiterjesztésével. Erről a vallás-és közoktatásügyi miniszter bizalmas levélben így írt a püspöknek: *„Nem helyezhetem kilátásba azt, hogy az ily kivételes felmentések tömeges számban történjenek. (...) Átlag legfeljebb 5-8 arcvonalszolgálatra alkalmas hadkötelest lesz módomban felmenteni.”*⁴⁴⁸ Ha figyelembe vesszük, hány tanító és lelkész teljesített ekkor katonai szolgálatot a Tiszáninneni Református Egyházkerületből, az 5-8 fő lehetséges felmentése aránytalanul kevésnek tűnik. Az egyházmegye lélekszáma ekkor 37.911 fő volt, 1915 és 1917 között 552 fős fogyás figyelhető meg.⁴⁴⁹ A lelkészek 69-en voltak rendes lelkészek, 6 segédlelkésszel, Kassán javítóintézeti és katonai lelkésszel kiegészülve – közülük két lelkész és egy segédlelkész tábori lelkészként szolgált.⁴⁵⁰ Az iskolákban 58 férfi és 16 nő tanított, a férfiak közül 16 hadba vonult, így a 16 tanítónő *„a közoktatási kormány által kirendelt állami tanítónő”* volt.⁴⁵¹ Az egyházmegye vezetősége lényegre törően summázta a tanítók mozgósításával jelentkező nehézségeket: *„A kárral, amely a tanítók elvonásával jár, aligha ér fel a haszon, melyet ők, mint katonák teljesítenek.”*⁴⁵² Az egyházmegye őszi közgyűlésén a tanügyi bizottság jelentése egyre sötétebben vázolja az iskolák helyzetét. *„Természetes, hogy a negyedik háborús esztendő még sokkal jobban reá nyomta tanügyi állapotainkra is a maga bélyegét s ha mégis sikerült a tanügy terén legalább megnyugtató eredményt elérni, azt tanítóink odaadó munkás szorgalmának s az egyházi előjáróságok, főleg a lelkészek körültekintő ügybuzgalmának köszönjük.”*⁴⁵³ Az egyházmegye lélekszáma 1918-ban 37.911 fő volt 70 egyházközséggel, melyek közül iskolát tartott fenn 58, 12 pedig

⁴⁴⁷ KOVÁCS (szerk.): 1918a: 8.

⁴⁴⁸ Püspöki irattár, 1918. P-9. SRKL

⁴⁴⁹ KOVÁCS (szerk.): 1918a: 13.

⁴⁵⁰ Uo. 14.

⁴⁵¹ Uo.

⁴⁵² Uo.

⁴⁵³ KOVÁCS (szerk.): 1918b: 15.

nem. Az összesen 78 iskolából 1-3 osztályú volt 1, 1-5 osztályú volt 2, 1-6 osztályú pedig 75 volt. Négy tanerővel rendelkező iskola 1 volt, ahogyan 3 tanerővel rendelkező is csak 1, két tanerős volt 8 iskola, míg egyetlen tanerő volt 68 iskolában. Az iskolák közül teljesen osztott iskola 1 volt, részben osztott 12, osztatlan 62, és 77 vegyes iskola volt. A tanulók létszáma 60 fő alatt volt 20 iskolában, 60 és 80 fő között pedig 58 iskolában. Az iskolaépületek száma 78 volt, a „*hygiénikus szempontoknak minden tanterem megfelelt.*”⁴⁵⁴ Az iskolák felszerelése megfelelő volt 75, hiányos három helyen /Bakta, Kázmárk, Kiskinizs/. A tanítói lakások száma 78 volt. Összesen 70 tanerő volt ekkor az egyházmegyében, 54 férfi és 16 nő, nyolc iskolában pedig lelkészek tanítottak. A tankötelesek száma 2210 fiú és 2270 lány volt, összesen 4480 fő. Közülük saját felekezeti iskolába járt 1528 fiú és 1501 lány, összesen 3029 fő; más felekezet iskolájába 32 fiú és 28 lány járt, összesen 60-an; állami vagy községi iskolába pedig 660 fiú és 610 lány járt, összesen 1270 fő. Szünetelt a tanítás Pányokon, ahol „*az iskola züllő félen van*” és „*megmentéséről vagy a rendes tanító katonai szolgálat alóli felmentésével, vagy ideiglenes tanító alkalmazásával*” vált szükségessé gondoskodni. Tanerő hiányában nem volt oktatás Alsóhutka és Hejce iskoláiban, Nyiriben pedig ragályos betegség miatt.⁴⁵⁵ Az egyházmegye közgyűlése ekkor is sürgette az iskolafenntartó egyházakat, hogy a törvény értelmében VI. osztályúvá fejlesszék iskoláikat.⁴⁵⁶

V. 8. A felekezeti népiskolák átalakulása 1919 és 1923 között

A háború után kimutatás készült az Abaúji Református Egyházmegyéből hadba vonult református tanítókról. Összesen 26 fő került mozgósításra a 3., 9., 16. honvéd gyalogezredhez, a 25., 34. és 38. császári és királyi gyalogezredhez, illetve a 9. népfőlkelő parancsnoksághoz. Katonai beosztásukat tekintve egy éves önkéntes, póttartalékos, népfőlkelő, káplár, közsítész és őrzetű pozíciókban szolgáltak. A hadbavonult 26 főből elesett két fő: Balázs Sándor mérai tanító, és Falusi Gyula alsóvadász tanító.

A háború befejezésével természetesen nem normalizálódott azonnal az abaúji felekezeti népiskolák helyzete. 1919 márciusában a Konvent a „*megszállott területen lévő protestáns iskolák sorsáról*”⁴⁵⁷ próbált információkat szerezni. Ehhez egy három kérdésből álló űrlapot állítottak össze, a kérdések a következők voltak: Hogyan befolyásolta az intézmény

⁴⁵⁴ Uo. 15.

⁴⁵⁵ Uo.

⁴⁵⁶ Uo. 18.

⁴⁵⁷ Püspöki irattár, 1919. P-9. SRKL

működését a megszállás? Hogyan bántak a tanítószeméllyel, az ifjúsággal és az iskola vagyonával? Mi lesz a hatása a beavatkozásnak az iskola és az egyház jövőjének szempontjából?⁴⁵⁸ A püspök, aki ekkor Tüdös István 1918-as halála után Révész Kálmán, korábbi abaúji esperes volt, a következőket jelentette a kialakult helyzetről a Konventnek:

„A megszálló cseh hatalom ez ideig csak annyiban korlátozta és korlátozza az egyházak önkormányzati jogkörét, hogy a hivatalos levelezést a postai közlekedés elzárásával és szigorú határárral lehetetlenné teszi.”

„Eddig még egyetlen esetet sem jelentettek, hogy a csehek megakadályozták volna a lelkészeket hivatásos kötelességeik gyakorlásában. Egyetlen lelkész elmozdításáról sincs tudomásunk.”

„Ide vonatkozólag csak azt az egy adatot tudom, hogy néhány olyan helyen, ahol a templomi istentisztelet záradékaul a Hymnuszt /Isten áldd meg.../ szokták énekelni, a megszálló sereg parancsnoka figyelmeztette a lelkészt, hogy esetleges kellemetlenség elkerülése végett a Hymnus éneklését hagyják el.”⁴⁵⁹

Ez a helyzet azonban az év végére megváltozott és az értelmiségiek, többek között tanítók is az ország megmaradt területére menekültek tömegesen. Ennek következtében a vallás- és közoktatásügyi miniszter levélben tájékoztatta a püspököt 1919. november 18-án, hogy a tanítói állásokat a „*megszállt területekről*” menekülő tanítókkal kell betölteni.⁴⁶⁰ A trianoni békeszerződés után az elcsatolt területeken maradt a népiskolák kétharmada, a középiskoláknak pedig több mint fele.⁴⁶¹ A lehetetlenné vált helyzet elől több mint 300 ezer tisztségviselő és tanító menekült a megmaradt területre.⁴⁶² 1922. október 23-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet küldött a püspöknek arra vonatkozóan, hogy a nem állami iskolák államsegélyét megvonják. Ezt a következőképpen indokolta: „*Az állam roppant súlyos pénzügyi helyzete arra kényszerített, hogy most midőn a nem állami iskoláknál a tanítói illetmények legnagyobb részét – még az iskolafenntartók hozzájárulásának revíziója dacára is több mint 90%-ot – az állam fedezi, a kultúrpolitikai szempontból nem indokolt tanügyi intézményeknél az elemi iskolák tanítói állásainak államsegélyét megvonja.*”⁴⁶³ Ezzel tulajdonképpen teljesen ellehetetlenítették az abaúji felekezeti népiskolák helyzetét.

⁴⁵⁸ Uo.

⁴⁵⁹ Püspöki irattár, 1919. P-9. SRKL

⁴⁶⁰ Püspöki irattár, 1919. P-9. SRKL

⁴⁶¹ PUKÁNSZKY – NÓBIK: 2013: 46.

⁴⁶² Uo.

⁴⁶³ Püspöki irattár 1922. P-9. SRKL

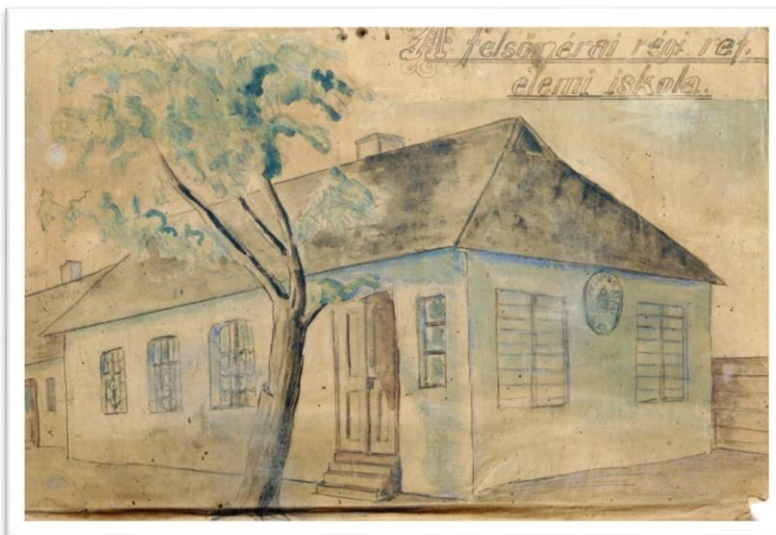
Különösen azzal a kvótával, melynek értelmében a 30 fő alatti diáksággal rendelkező református felekezeti elemi iskolákat kötelezték a „*helyi, zsúfolt, római katolikus iskolákkal*” való együttműködésre. Elkészítettek tehát egy kimutatást, melyben hét falu volt feltüntetve: Hejce, Vizsoly, Komjáti, Szögliget, Csobád, Kupa és Selyeb. A feltüntetett hét település református iskoláiban 25-32 fő között volt a diákok létszáma. Ezek az iskolák mind egy tanerősek voltak, míg a 7 település római katolikus iskolái közül kettő is (Vizsoly, Szögliget) két tanerős. Az államsegély megvonásával a háború és a trianoni békeszerződés után éledező, újrarajzolt határú Abaúji Egyházmegye gyülekezetei és iskolaszékei kénytelenek voltak együttműködni az állammal, így megkezdődött egyrészt az iskolák összevonása más felekezeti iskolákkal, illetve azok állami iskolává tétele. Az esperes 1923-as jelentéséből értesülünk róla, hogy a legtöbb gyülekezet nem törődött bele a kialakult új helyzetbe. Például „*a maroknyi Litka, mert nem tudja túrni, hogy gyermekei ajkán nem zeng a zsoldár, gyermekei szívét elzárja az evangéliumi hit igazságától a katolikus vezetés alatt álló állami elemi iskola; kicsi templomából a kelő nappal és az alkonyattal nem szállhat Istenünkhöz a hálaadó szívek éneke és imádsága. Most elhatározták, hogy előkönyörgő kántortanító állást szerveznek, annak javadalmát természetben kiszolgáltatandó javakban biztosítják, önerejükből e célra földet vesznek, és amíg ez meglesz, addig minden gazda sorrendben a maga kis birtokából hasít ki a tanító számára évenként illetmény földet és azt megműveli.*”⁴⁶⁴ A maroknyi litkai gyülekezet példája jól mutatja, hogy egy vallási közösség esetében az identitásnak közösségmegtartó ereje van, melynek szerves része a vallásos nevelés.

1923-ban az Abaúji Református Egyházmegyében 51 anyaegyház volt, melyben 48 lelkész végezte a szolgálatokat, segédlelkész egy sem volt. Az egyházmegye lélekszáma 25.066 fő volt. A legnépesebb gyülekezetek, Kassa elvesztésével Szikszó 1877 fővel, Gönc 1403 fővel és Alsóvadász 1244 fővel lettek. A legkisebb lélekszámú gyülekezet Felsőnovaj lett, 89 fővel. Ami az iskolákat illeti, 49 református felekezeti népiskola volt, mind VI. osztályos, vegyes, 1-3 tanteremmel felszerelve. Az oktatási tevékenységeket 13 református felekezeti tanító végezte, közülük 7 fő volt nő. A felekezeti tanítók mellett 50 kántortanító is oktatott, közülük egy fő volt nő. Ez jól mutatja a következő évtizedek tendenciáit: a tanítónők számának emelkedését, illetve a kántortanítóság intézményének térhódítását.

⁴⁶⁴ Püspöki irattár 1923. P-9. SRKL

V. 9. A Mérai Református Egyházközség példája

A mérai gyülekezetek (1951-ig Alsó- és Felsőméra) parokiális iratanyaga azon kevés forrás egyike, melyekből a háború ívét teljesen végigkövethetjük, elsősorban az állami és egyházi rendeletekre adott, gyakran sajátos gyülekezeti reakciókat. A mindenkori tanító személye nem kevés bonyodalmat okozott az alsó- és felső-mérai gyülekezeteknek az I. világháború alatt. Az 1914. augusztus 30-án tartott közös presbiteri gyűlésen a lelkész előterjesztette a presbitériumnak a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletét, miszerint a

4. kép: A felső-mérai régi ref. elemi iskola. Színes akvarell, 20. század eleje.

tanításnak a háború ellenére a szokott időben kell kezdődnie. Az akkori mérai református tanító, Balázs Sándor hadba vonult, ezért intézkedni kellett a helyettesítésére vonatkozóan. A presbitérium úgy határozott, hogy a *Néptanítók Lapjában*⁴⁶⁵ pályázatot hirdet helyettes tanítói állásra⁴⁶⁶ – 80 korona fizetéssel. A következő gyűlésen, 1914. szeptember 20-án, a lelkész előadta, hogy a helyettes tanítói állásra 4 pályázó jelentkezett: Illés Ferencz, nyugdíjas tanító; Kocsis Juliánna, okleveles tanítónő; Kovácsné Madar Juliánna, nyugdíjas tanítónő; és Menyhért Zsuzsánna, okleveles tanítónő. A presbitérium megválasztotta Kocsis Juliánnát, aki azonban nem sokáig élvezhette Mérán helyettes tanítói állását. 1914. október 11-én a lelkész a presbitérium elé tárta, hogy Balázs Sándor hadba vonult tanító helyettese, „Kocsis Juliska tanítókisasszony a kántori tevékenységeket nem végezheti”. A tény, hogy a hivatalos presbiteri jegyzőkönyvben a tanítónőt becéző névvel illetik, jelzi számunkra, hogyan viszonyult személyéhez a presbitérium és a lelkész. A kántori tevékenységeket, mint az énekvezetés az

⁴⁶⁵ A *Néptanítók Lapja* 1868 és 1944 között megjelent oktatáspolitikai-módszertani folyóirat, mely a közoktatásügyi tárca hivatalos lapja volt. Lásd: *Pallas Nagy Lexikona*: <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/074/pc007454.html#8> (letöltés: 2021.12.07.)

⁴⁶⁶ 1912-ben a *Néptanítók Lapjában* történő pályázati hirdetés ára 3 korona 47 fillér volt, 1914-ben pedig 2 korona 14 fillér. Forrás: *A felső-mérai ref. egyház gondnokainak számadásuk: 1866-1922.*

egyházközség vezetősége nem engedte át a tanítónőnek. A helyzet rendezésére Felső-Mérán Horváth István egyháztagot bízták meg a vasárnapi, hétköznapi, temetési kántori teendők végzésével, heti 2 korona fizetésért, Alsó-Mérán pedig Benke János kurátort kérték fel az énekvezetésre. Ez azt a konzervatív, évszázados tradíciókon alapuló gondolkodásmódot jelzi, mely szerint a lelkész, a tanító, a kántor, illetve a presbitérium tagjai férfiak lehetnek. Ebben a rendszerben a háború sem jelent indokot arra, hogy egy nő végezhesse a kántori tevékenységet, ezért – bár ez az egyháznak többletkiadással jár – amíg teheti, férfiakat kér fel erre a tisztségre. Ugyanakkor a tanítás, mint női hivatás az I. világháború idejére az egyház számára is elfogadottá válik; mi sem jelezhetné ezt jobban, minthogy a mérai lelkész, Hallgató János lánya középiskolai tanárnőnek tanult ekkor.

Az 1914/15-ös tanév végeztével a presbitérium ismét helyettes tanítói állást hirdetett.⁴⁶⁷ A felső- és alsó-mérai gyülekezetek közös presbiteri gyűlésén, 1915. augusztus 22-én a lelkész bemutatta a helyettes tanítói állásra jelentkező három főt: Négyessy Mária, okleveles tanítónő, mérai lakos; Szternád Ilona, okleves tanítónő, mártonfalvai lakos; és Mihályi Károly, okleveles tanító személyében – aki ekkor sebesült katonaként a kázmárki kórházban tartózkodott. Mihályi Károly azonban rendes tanítónak jelentkezett, ezért nem őt választották meg, hanem Négyessy Máriát, mint helyettes tanítót az 1915/16. évre. A presbitérium döntésében szerepet játszhatott, hogy Négyessy Mária helyi, mérai lakos volt. Ugyanezen a gyűlésen az iskolai év megkezdésére vonatkozóan a presbitérium úgy döntött, hogy a rendkívüli körülményekre való tekintettel szeptember helyett október elsején kezdődjék a tanítás. Elődjéhez hasonlóan azonban Négyessy Mária sem maradt sokáig helyettes tanítói pozíciójában: 1915. szeptember 19-én a közös presbiteri gyűlésen a lelkész arról tájékoztatta a presbitériumot, hogy a tanítónő állásáról levélben lemondott, bizonyítványait pedig visszakéri. Személyének pótlására a presbitérium felkérte Zoltán András káplánt, aki elvállalta az iskola vezetését.

Az 1916. június 22-én a lelkész a rendes tanító hadba vonulásával megüresedett tanítói állás betöltésére Jakab Ferencz, a sárospataki állami tanítóképezde 3. évfolyamot végzett tanítójelöltjét ajánlotta. Fizetése: lakás, fűtés, havi 80 korona, feladatai: kántori és tanítói hivatal vezetése 16/17. éven. A presbitérium a lelkész ajánlatát jóváhagyta.

⁴⁶⁷ 1915-ben a Néptanítók Lapjában történő pályázati hirdetés ára 2 korona 98 fillér volt. Forrás: *A felső-mérai ref. egyház gondnokainak számadásuk: 1866-1922.*

1918. szeptember 15-én a lelkész bejelentette: hivatalos megerősítést kapott Balázs Sándor, hadba vonult tanító eleséséről. A tanítói állást immár *rendes tanítóval* kellett betölteni, ami, ha nem sikerül „*a háború nyomasztó körülményei folytán*”, akkor állami költségen helyeznek ki állami tanerőt. Ezt az egyháztanács tudomásul vette, és „*Istentől csendes nyugodalmat esd az ifjú hős idegenben, ismeretlen és jeltelen sírban porladó tetemére...*”. A tanítói állás meghirdetését a lelkészre bízta. Szeptember 29-én a lelkész előtárta, hogy a meghirdetett állásra két pályázat érkezett: Jakab Ferencz, okleveles nőtlen ifjú, jelenleg 15. vadászezredbeli önkéntes szolgálaton, illetve Koncz István, hajdúdorogi állami tanító, aki nős-családos. A presbitérium megválasztja Jakab Ferenczet, azzal a feltétellel, hogy a háború végéig csak próbaszolgálaton lesz, és ha ez idő alatt „*megtetszik a közönségnek*”, véglegesítik hivatalában. Ez meg is történt 1919. január 5-én, amikor a lelkész bemutatta Jakab Ferenczet, a megválasztott új tanítót, akit a presbitérium köszöntött új tisztségében. 1920. április 25-én a lelkész a presbitérium elé tárta, hogy május 3-án, 2 év szünet után Szikszón újra egyházmegyei gyűlést tartanak. Indítványozta, hogy az 1918. szeptember 29-én megválasztott rendestanítót „*be kell erősíteni egyházunkba*”, ezért a gyűlésre őt és a gondnokot delegálta. Indítványozta továbbá, hogy folyó hó 27-én a presbitérium látogassa meg az iskolát és tapasztalataikról a következő gyűlésen számoljanak be – mely az egyházfegyelem oktatási vonatkozásaira vezethető vissza, az iskolaszéken keresztül. A mindenkori református tanító tevékenységét még a 20. század elején is a presbitérium és a lelkész felügyelte, hogy a gyermekek oktatása valóban a református erkölcsiség és elvek szerint történt-e.

V. 10. Összegzés

Az I. világháborús mozgósítás a gyülekezeti közösségek belső szervezeti felépítését bontotta meg. A felekezeti népiskolai tanítók mozgósításával gyakran több település 80-100 iskolakötelezettje maradt oktatás nélkül. Az egyházmegye területén 1914-ben 54 református felekezeti népiskola volt, melyekben összesen 64 tanító végezte az oktatást. A diákok létszáma 27 és 70 fő között volt. 1914-ben az Abaúji Református Egyházmegye területén mindössze 9 állami iskola volt. Mivel a legtöbb iskola egy tanerős volt, a felekezeti népiskolai tanítók mozgósításával a települések egyetlen tanítója esett ki az oktatásból. A települések egyetlen tanítójának felmentését 1915-től folyamatosan próbálták a gyülekezetek iskolaszékei kieszközölni, ez azonban egyre kevesebb sikerrel járt. A felekezeti népiskolai tanítók

mozgósítása miatt 1916-ra már öt abaúji iskolában szünetelt teljesen az oktatás. A többi településen a lelkészek végezték a tanítók helyettesítését, ez azonban konfliktusokkal járt, elsősorban a díjazásuk miatt.

Állami szinten 1916-ban rendelkeztek a bevonult tanerő pótlásáról. A lehetséges helyettes tanerő lehetett okleveles tanító vagy tanítónő, tanítóképezdének legalább 2 évfolyamát elvégzett tanítójelölt, okleveles óvónő, vagy ezek hiányában nyugdíjas tanító vagy tanítónő. Az államilag kirendelt tanárok azonban a hitoktatásban nem kívántak részt venni, illetve a tanítói javadalomhoz tartozó földeket sem akarták megművelni. A tanítók helyettesítése még 1919-ben sem volt megoldott kérdés, így az állam a „megszállt területekről” menekülő tanítókkal próbálta orvosolni a tanítóhiányt.

A trianoni döntést követően, 1922-ben elkészült egy kimutatás a Tiszáninneni Református Egyházkerület református elemi népiskoláiról. Erre azért volt szükség, mert állami rendelet nyomán a 30 fő alatti iskoláktól megvonták az államsegélyt, amennyiben azok nem működtek együtt a helyi római katolikus vagy állami iskolákkal. Ezzel megkezdődött a református felekezeti népiskolák más iskolákkal történő összevonása és államosítása.

A vizsgált jegyzőkönyvek adataiból kitűnik, hogy a hadban lévő férfiak helyére inkább csak nők jelentkeztek a tanítói állásra, vagy legfeljebb nyugdíjas tanítók, esetleg sebesült katonák. Ez eleve egy kényszer, így lehetséges, hogy ez az oka annak, hogy a háború végéig nem sikerül megoldani a problémát. A lokális hagyományok és normák a háborús kényszer hatására rugalmasabbá váltak, hiszen a rendeletek nyomán a gyülekezetek kénytelenek voltak tanítónőt is megválasztani, vagy elfogadni az államilag kirendelt tanítónőt. Ugyanakkor konfliktusokat gerjesztett a közösségen belül (nem támogatta mindenki a nőket), ezért sem sikerült rendezni a kérdést. A háború alatt rögtönzések, pillanatnyi megoldások vannak, s csak a háború végén áll helyre a rend, amikor ismét férfit választanak rendes tanítónak.

VI. „Volt-e esőtök? Hogy mutat a vetés? Requiráltak-e már nálatok?” -

I. világháborús harangrekvirálások az Abaúji Református

Egyházmegyében

„És gondoljuk meg, hogy inkább legyenek hadba menő, ellenségeinket pusztító, mint tornyainkban elnémult harangjaink.”⁴⁶⁸

A címben feltett kérdésekkel üdvözölték egymást a Konventre sereglők 1918. április 23-án és 24-én.⁴⁶⁹ A kérdések bagatellizáló halmozása rávilágít arra, mennyire általános volt az I. világháború éveiben, hogy a református gyülekezetektől harangokat, villámhárítókat, orgonasípokot, terményt és állatokat, vagy épületeket rekviráltak katonai célokra.⁴⁷⁰ A harangrekvirálás bemutatásával az első világháború hétköznapi eseményei és konfliktusai válnak értelmezhetővé. A református értékrend és normarendszer ezzel összefüggő vizsgálata során pedig a lokális társadalmi kontextusok kerülnek előtérbe az átfogó, univerzális igényű magyarázatok helyett. Ez a megközelítés a mindennapi vallásgyakorlatot, a helyi közösségek egyházi életét megörökítő forráscsoportok vizsgálatát helyezi előtérbe.⁴⁷¹

VI. 1. A harangrekvirálás történeti előzményei

„Harangrekvirálásnak nevezzük azt a felülről szervezett folyamatot, amely során a harangokat bizonyos térítés ellenében hatóságilag igénybe veszik, hadi célokra.”⁴⁷² A harangok hadi célokra történő rekvirálást a hadvezetőség nyersanyaghiánya teszi szükségessé, mely a puskapor feltalálása és hadi alkalmazása óta rendszerint nyersanyaggá tette a harangokat.⁴⁷³

A harangok többféle funkciót látnak el a vallásgyakorlás időbeli szerkezetében.⁴⁷⁴ Szakrális objektumként auditív módon a lokális közösségek vallási életének részét képezik. Legfőbb funkciójuk a vallásgyakorlási alkalmak kezdetének jelzése, illetve események hírüladása a közösség számára.⁴⁷⁵ Mivel gyakran műtárgynak minősülő, több száz éves harangokat is rekviráltak, érdemes felvázolni a református harangállomány történetét. Tekintve, hogy az

⁴⁶⁸ RADÁCSI (szerk.): 1915b: 6-9.

⁴⁶⁹ *Sárospataki Református Lapok* 14. évf. 18-19. sz., 1918. 92-95.

⁴⁷⁰ Csak a hadi célokra történő fém- és harangrekvirálást vizsgálom.

⁴⁷¹ KISS 2009: 7.

⁴⁷² Magyar Katolikus Lexikon *harangrekvirálás* szócikke.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/harangrekvir%C3%A1l%C3%A1s.html> (letöltés: 2018.05.09.)

⁴⁷³ PATAY 1997-1998: 394.

⁴⁷⁴ BARTHA 2006: 121.

⁴⁷⁵ Uo. 122.

1750 után öntött harangokról egyre több adattal találkozhatunk a forrásokban, az ezt követő évtizedek harangállományának történetét mutatjuk be. A források adatgazdagsága II. József 1781-es türelmi rendeletére vezethető vissza, amely engedélyezte a protestánsok haranghasználatát.⁴⁷⁶ Ebből kifolyólag a református harangállomány becslésének fő forrásaként tekinthetünk az 1808-1809-es Conscriptio-ra.⁴⁷⁷ 1867-től a kis harangöntő műhelyek helyét egyre gyorsabb iramban vették át a tőkével rendelkező üzemek, később pedig a gyárak. Ez a folyamat a hazai harangöntő ipar kapitalizálódásához vezetett.⁴⁷⁸ Tovább erősítette ezt a hatást az infrastruktúra és azon belül a vasúthálózat fejlődése, mely a harangok szállításának lehetőségeit biztosította.⁴⁷⁹

Bár a törökker és a Rákóczi-szabadságharc is nagy pusztítást végzett a harangok állományában, az első államilag szervezett rekvirálás 1848-1849-ben következett be.⁴⁸⁰ Ekkor a magyar kormány azt a kérést intézte az egyházakhoz, hogy nélkülözhető harangjaikat adják át a hazának. A felhívás különösen az ország északkeleti felében volt eredményes.⁴⁸¹ Többek között az Alföld északkeleti részén sok egyházközség ajánlott fel harangot ágyúöntés céljára.⁴⁸² A beszolgáltatott harangokat az aradi várban gyűjtötték, azonban azok nagy része nem lett beolvasztva, és 1851-től az osztrák katonai parancsnokság kész volt azokat visszaszolgáltatni a gyülekezeteknek.⁴⁸³ A korábbiaknál végzetesebb volt a harangállomány számára az I. világháború, ekkor ugyanis az ország harangjainak 55-60%-át rekvirálták.⁴⁸⁴ Ami az ország északkeleti térségét illeti, Nógrádban a harangok 57%-át, 284 darabot rekviráltak.⁴⁸⁵ A szatmári református gyülekezetektől 80 harangot vittek el, ami az állomány 45%-át tette ki. Beregben ez a folyamat elsősorban az 1809 és 1914 között öntött harangokat vette igénybe, az akkori beregi harangállomány 45%-át rekvirálták.⁴⁸⁶ Ez a többi területhez képest kevesebbnek minősült, ugyanis a szatmári és beregi régióban a templomok többsége csak egy vagy két haranggal rendelkezett, melyekből egyet mindenképpen meg kellett hagyni

⁴⁷⁶ PATAY 1997-1998: 384.

⁴⁷⁷ Uo: 361.

⁴⁷⁸ PATAY 1958:168.

⁴⁷⁹ PATAY 1999: 430.

⁴⁸⁰ PATAY 1997-1998: 394.

⁴⁸¹ Magyar Katolikus Lexikon *harangrekvirálás* szócikke.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/harangrekvir%C3%A1l%C3%A1s.html> (letöltés: 2018.05.09.)

⁴⁸² PATAY 1999: 434.

⁴⁸³ Magyar Katolikus Lexikon *'harangrekvirálás'* szócikke.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/harangrekvir%C3%A1l%C3%A1s.html> (letöltés: 2018.05.09.)

⁴⁸⁴ PATAY 1977: 39.

⁴⁸⁵ PATAY 1958: 168-169.

⁴⁸⁶ PATAY 1999: 434.

szakrális célra.⁴⁸⁷ A teljes abaúji harangállomány ilyen jellegű felmérése még nem készült el, így csak a felajánlott és rekvirált harangok számából tudjuk visszafejteni, hány harangot érintett a rekvirálás az Abaúji Református Egyházmegyében. Ez alapján 80 harang került rekvirálásra, és 7 harangot ajánlottak fel önként térítés nélkül abaúji gyülekezetek.⁴⁸⁸ A II. világháborús harangrekvirálások már nem voltak ilyen léptékűek, az 1930-as évekre regenerálódott harangállomány 12-15%-át érintették országosan.⁴⁸⁹

VI. 2. A háborús rekvirálás előkészítése 1915-ben

Az I. világháborús harangrekvirálás állami és egyházi előkészületei 1915 tavaszán kezdődtek. 1915. március 5-én Tüdös István püspök bizalmas levelet kapott a vallás- és közoktatásügyi minisztertől a hadsereg fémkészleténél felmerülő hiányok pótlása tárgyában. Ekkor még nem a harangállományt fenyegette a rekvirálás, hanem a vörösrézből készült, egyéb szakrális tárgyakat, klenódiumokat:

*„Tisztelettel felkérem Méltóságodat, méltóztassék engem aziránt tájékoztatni, hogy a felügyelete alatt álló egyházak és egyéb intézmények szükség esetén vörösréztárgyakban /különösen vörösrézedényekben/ milyen mennyiséget bocsáthatnának, megfelelő ellenérték fejében a hadvezetőség rendelkezésére.”*⁴⁹⁰

1915. május 4-én, az egyházak és intézmények megkeresése után valamennyi egyházi főhatósághoz megérkezett a vallás-és közoktatásügyi miniszter felhívása, hogy a háztartásokban található használaton kívüli fémtárgyak beszolgáltatására buzdítsák híveiket. *„Minden háztartásban találhatóak ócska, hasznavehetetlen, vagy nem használt fémtárgyak és ilyenek töredékei, amelyeknek a tulajdonosra nézve már nincs értéke, az egész országban összegyűjtve azonban számottevő mennyiséget eredményezhetnek. Főleg a sárga és vörösrézből, ónból, ólomból vagy ezek ötvözeiből készült tárgyak, vagy ilyen fémeknek bármily apró darabjai, kilőtt töltényhüvelyek, stb. jönnek tekintetbe a gyűjtés szempontjából.”*⁴⁹¹ A püspökön keresztül a lakossághoz intézett felhívásban már nem csak vörösréz-tárgyakat kívántak összegyűjteni a hadvezetés céljaira, hanem egyéb fémeket is, mint az ón, ólom, vagy az egyes ötvözetek. A fémtárgyak gyűjtőkörének ilyen jellegű tágulása már előrevetíti a későbbi komoly nyersanyagigényt a hadsereg vezetősége részéről.

⁴⁸⁷ Uo.

⁴⁸⁸ *Kimutatás a tiszáninnen ref. egyházkerületben rekvirált harangokról.* Miskolc, 1918. május 26. Püspöki irattár 1918. P-9. SRKL

⁴⁸⁹ PATAY 1977: 39.

⁴⁹⁰ Püspöki iratok 1915: 2210/915. SRKL

⁴⁹¹ Püspöki iratok 1915: 2526/1915. SRKL

A hadi célokra felajánlott fém tárgyak illetékes szervekhez történő eljuttatásáról a kultuszminiszter 1915. május 19-én tájékoztatta a felekezetek főhatóságait. „Az utóbbi időben szerzett tapasztalatok alapján legcélravezetőbbnek látszik, ha az egyházi hatóságok kezelésében lévő nélkülözhetetlen fém tárgyak a budapesti vagy pozsonyi fémátvételi bizottságnak küldetnek be, akár térítés ellenében, akár ingyen engedik át e tárgyakat.”⁴⁹²

Meghatározták továbbá, hogy a fémkészleteket vasúton teherárúként kell beküldeni, melynek csomagolási és szállítási költségeit a hadvezetőség megtérítette a feladóknak. A csomagok feladásával egyszerre egy jegyzéket is el kellett küldeni a fémátvételi bizottsághoz, melyen fel kellett tüntetni a feladó nevét, lakóhelyét, a vasúti állomást, ahol a csomagot feladták, a csomagok darabszámát és azok vasút által megállapított súlyát. A csomagolás és szállítás összes költségéről is kimutatást várt a fémátvételi bizottság, azzal együtt, hogy a beküldő igényel-e kártérítést vagy sem. „A fémátvételi bizottságok a küldeményeket lemérlegelik és megállapítják a térítés összegét. Ezen összeget, csomagolás és szállítás költségeivel együtt a katonai parancsnokság utalja ki a beküldőknek.”⁴⁹³ A rendelet tartalmazza, hogy „a XIX. századnál régebbi keletkezésű fém tárgyak egyáltalán nem küldhetők be, hanem csakis a múlt és jelen századból származók.”⁴⁹⁴ Ezt tekinthetjük egyfajta hadiműtárgy-védelemnek, ami a különféle fém tárgyak rekvirálása kapcsán viszonylag hamar megjelenik. A különösen értékes, 19. századnál korábbi keletkezésű fém tárgyakat a hadvezetőség nem fogadta katonai célokra. Ezzel szemben a műértékű harangok rekvirálásának leállítása csak 1917-ben következik be.

Az 1915 első felében lezajlott fémrekvirálási eseményekből kitűnik, hogy harangok hadi célra való igénybevétele még nem történt. Ennek fordulópontja a 7903/1915. számú vallás- és közoktatásügyi minisztériumi körrendelet, melyet 1915. augusztus 18-án kapott kézhez Tüdös István püspök.⁴⁹⁵ A vallás- és közoktatásügyi minisztérium felkészítendő a lehetséges rekvirálásra az egyházakat, pontos kimutatást várt a felekezetek tulajdonában lévő harangokról. A kimutatásnak tartalmaznia kellett a település és a gyülekezet nevét, a lakosság és a gyülekezeti tagok számát, a településen található templomok és harangok számát, készítési időpontját, hozzávetőleges súlyát valamint anyagát és esetleges műértékét. Ami a műértékű harangokat illeti, nem pontosították semmilyen dokumentumban, mit tekintenek műértékűnek.

A rendelet végrehajtása érdekében Tüdös István 1915. augusztus 24-én püspöki körlevélben tájékoztatta arról a Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészeit. Körlevelében

⁴⁹² Püspöki iratok 1915: 7424/1915. SRKL

⁴⁹³ Uo.

⁴⁹⁴ Uo.

⁴⁹⁵ Püspöki iratok 1915: 7903/1915. SRKL

hivatkozik a 7903/1915. számú rendeletre, és „*Kimutatás*” címszó alatt sorolja fel a kultuszminiszter által meghatározott kilenc szempontot, amelyek alapján az egyházkerület egyes gyülekezeteinek harangállományát felmérve, elkészül az úgynevezett *harangjegyzék*.⁴⁹⁶ Ezt a harangokról készült tiszáninnyi egyházkerületi kimutatást 1915. szeptember 23-án a püspök bizalmas levélként küldte el a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A miniszteri válasz 1915. szeptember 27-én érkezett szintén bizalmas levél formájában a püspöknek.⁴⁹⁷ Jankovich Béla megköszönte a hozzá eljuttatott harangjegyzéket, azonban hivatkozva „*a hadviselés rézanyagokban való nagy fogyasztására*”, célszerűnek tartotta, „*hogy harangérczben a lehető legnagyobb mennyiség álljon immár a hadvezetőség rendelkezésére.*”⁴⁹⁸ Ezzel a kijelentéssel megpecsételődött a harangjegyzékben feltüntetett, rekvirálhatónak ítélt harangok sorsa – megkezdődhetett a harangrekvirálás. A miniszter kitért a harangok beszolgáltatásának gördülékennyé tétele érdekében a következőre is: „*Abban a biztos hitben lévén, hogy az egyházakkal szemben a hadiszolgáltatási törvény alkalmazására nincs szükség, azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulok Méltóságodhoz, valamint a többi egyházi főhatóságokhoz, hogy az egyházmegyéje geográfiai területén lévő összes harangokból a lehető legnagyobb mennyiséget, ellenszolgáltatás mellett a hadvezetőségnek önként felajánlani méltóztassék.*”⁴⁹⁹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter így próbált a püspökön keresztül a gyülekezetek lelkeszeire nyomást gyakorolni, hogy a harangok beszolgáltatása a lehető legkevesebb atrocitással és a lehető legnagyobb hatásokkal járjon.

A püspök által a kultuszminiszterhez benyújtott harangjegyzékre hivatkozva levelében a miniszter kijelentette, hogy a listáról „*nélkülözhetetlenség címen kiveendő harangokra nézve*”⁵⁰⁰ a lehető legalacsonyabb számot állapították meg – tehát több harangot nincs módjukban megmenteni a rekvirálástól. Ami a harangok nélkülözhetetlenségét illeti, a miniszter nézete szerint templomként „*egynél több harang alig volna meghagyandó.*”⁵⁰¹ Ezt kiegészítette azzal a kikötéssel, hogy csak olyan településeken maradhat harang, „*ahol a haragnak az időjelzés tekintetében praedominans szerepe van.*”⁵⁰² Felkérte továbbá a püspököt arra, hogy a beküldött harangjegyzékben utólagosan jelölje meg vörös tintával azokat a harangokat, amelyek nélkülözhetetlenségükből vagy „*művészeti okokból*

⁴⁹⁶ Püspöki iratok 1915: 2226/1915. SRKL

⁴⁹⁷ Püspöki iratok 1915: 9715/1915. SRKL

⁴⁹⁸ Uo.

⁴⁹⁹ Uo.

⁵⁰⁰ Uo.

⁵⁰¹ Uo.

⁵⁰² Uo.

*megtartandóknak vél.*⁵⁰³ A Tiszáninnen Református Egyházkerület 1915. november 10-én és 11-én tartott rendes őszi közgyűlésén Dókus Ernő⁵⁰⁴ egyházkerületi főgondnok a püspök imádsága után tartott beszédében kitért a harangok hadi célokra történő felajánlására is.

*„Ezért az állam, hasonlóan azt a kérést intézi fiaihoz, hogy méltányos ellenszolgáltatás mellett, engedjék át ágyú- és lőszergyártásra alkalmas érckészletöket. E kérészt megismétlem e helyről, egyházaink, gyülekezeteink felé fordulva, engedjék át harangjainkat vagy azok egy részét hazánk védelmére. Hadd oltalmazzák országunkat, vallásunkat, egyházunkat a harctéren azok, akik a béke éveiben, hívó szavukkal, megtartották lelkünket a hitnek, a vallásnak, az örök idvességnek.”*⁵⁰⁵

Az elhangzott szöveg stílusa és nyelvezete beleilleszkedik az I. világháború-korabeli hazafias propaganda⁵⁰⁶ kereteibe. Tekintve, hogy az egyházkerületi közgyűlésen hangzott el, feltehetően közvetlen, érzelmi hatást váltott ki. A szónoklatát drámai záróformulával befejező főgondnok a beszéd folyamán végig „*harangjaink*”-ról szól, ami a harangrekvirálás kérdését kollektíven általános érvényűvé teszi. „*És gondoljuk meg, hogy inkább legyenek hadba menő, ellenségeinket pusztító, mint tornyainkban elnémult harangjaink.*”⁵⁰⁷ Az egyházkerület harangjainak hadi célokra történő beszolgáltatását nem csupán az állam, de egyúttal a hit és az egyház megmentésének eszközének látta – amennyiben azok ágyúvá vagy löszerré beolvasztva a haza megmentésében szerepet játszhatnak.

Ami az Abaúji Református Egyházmegye harangjait illeti, az 1915. május 5-én és 6-án tartott tavaszi egyházmegyei közgyűlésről van adatunk arra vonatkozóan, hogy egy gyülekezet felajánlotta harangját hadi célokra. Ha ezt a dátumot összevetjük a püspöki és miniszteri rendeletekkel, kitűnik, hogy időben sokkal korábban történt a felajánlás, mint a kerületi harangjegyzék elkészülte. A gyülekezet, mely készséggel adta át harangját térítés nélkül a hadvezetés részére a Göncruszkai Református Egyházközség volt. A felajánlásról az egyházmegyei jegyzőkönyvben az alábbi bejegyzés áll: „*A göncruszkai presbytérium azon egyhangúlag hozott határozatának jóváhagyását kéri, mely szerint 40 kilogramm súlyú megvasadt harangját ingyen a hadvezetőség rendelkezésére bocsátja. – Közgyűlés a haza*

⁵⁰³ Uo.

⁵⁰⁴ Dókus Ernő (1852-1934): jeles zempléni politikus, egyházi közéleti személyiség. 1910. október 11-én iktatták be a Tiszáninnen Református Egyházkerület főgondnoki tisztségébe, ezzel párhuzamosan a Sárospataki Református Főiskola gondnoki tisztségét is ellátta.

HÓGYE István: Emlékezés Dókus Ernőre. In: *Zempléni Múza*, 9. évf. 2. sz. 2009. 89-90.

http://www.zemplenimuzsa.hu/09_2/hogy.htm (letöltés: 2018.05.10.)

⁵⁰⁵ RADÁCSI (szerk.) 1915b: 6-9.

⁵⁰⁶ Lásd: CSÍKI Tamás: Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: *Egyháztörténeti Szemle* XIX/1. 2018. 66-78.

⁵⁰⁷ RADÁCSI (szerk.) 1915b: 6-9.

oltárára tett eme kicsiny, de nemes célú áldozatról szóló presbyteri határozatot szíves készséggel jóváhagyja.”⁵⁰⁸ A göncruszkai példa azonban egyedinek mondható 1915 első felében. A gyülekezetek presbiteri jegyzőkönyveinek bejegyzései arról tanúskodnak, hogy a harangok beszolgáltatása csak a püspök 1915. augusztus 24-én kelt körlevele után vált általános, minden abaúji gyülekezetre kiterjedő kérdéssé. Három presbiteri jegyzőkönyv harangrekvirálásra vonatkozó szövegeit idézem, melyek három, teljesen eltérő stratégiát tárnak elénk.

1. Az Abaújkéri Református Egyházközség példája: A harangrekvirálás, mint kényszerhelyzet

Az Abaújkéri Református Egyházközség 1915. augusztus 29-én tartott a harangok rekvirálása kapcsán presbitériumi gyűlést, melyen a lelkész felolvasta a 226/1915. számú püspöki körlevelet. Az egyháztanács *„miután két tagot küldött ki a harangok levétele lehetőségét megállapítandó – arra az álláspontra helyezkedett, hogy legnagyobb sajnálatára csak a legkisebb harangot engedheti át, mert a másik kettő közül akármelyik levétele a gyenge alkotmányú fatornyot veszélyesen megrendíthetné. Kimondja továbbá, hogy miután az egyház nincs abban a helyzetben, hogy a harang előállítását a sajátjából fedezhetné – az érte járó térítést elfogadja.”*⁵⁰⁹ A bejegyzésben érzékelhető a harangrekvirálás gyülekezetre gyakorolt kényszere, amely törekszik valamiféle kibúvó, védekező stratégiát alkalmazni a helyzet kezelésére.

2. A Baktai Református Egyházközség példája: „Harangunkat akkor adjuk, ha erővel elveszik!”

A Baktai Református Egyházközség szintén 1915. augusztus 29-én tartott közgyűlést, feltehetően istentisztelet után a templomban. Felolvasták a püspök 226/1915. számú, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter 7903/1915. számú rendeletét. A segédlelkész *„indítványozza, hogy a mi egyházközségünk is álljon azok sorába, kik küzdő szereteteinek munkáját megkönnyíteni, s hazánk jólétét e reánk szakadt ítéletben minden áldozattal előmozdítani kének: tegye tehát egyházközségünk legalább egyik harangját minden ellenértékre való számítás nélkül a haza oltárára. Így kívánja hazánk érdeke, így kívánja áldozatkész magyar kálvinista őseink emléke. Kiss János egyháztag hozzájárul segédlelkész*

⁵⁰⁸ KOVÁCS (szerk.): 1915a: 13-14.

⁵⁰⁹ Presbiteri jegyzőkönyv, Abaújkér, 1911-1950. S. E. II. 5/5. SRKL

indítványához, de Vadas István gondnok» harangunkat akkor adjuk, ha erővel elveszik «kijelentéssel elvetni javasolja azt.»⁵¹⁰ A gondnok tiltakozása ellenére a kisebb harangot felajánlásra ítélte a presbitérium – a gondnok a következő presbiteri gyűlésen pedig lemondott tisztségéről. A harang rekvirálása belső konfliktust generált a gyülekezetben, a gondnok lemondása pedig látványos tiltakozó gesztusként tűnik fel.

3. A Bereti Református Egyházközség példája: a hazafias köteleességteljesítés

A Bereti Református Egyházközségben szintén 1915. augusztus 29-én tartottak templomi közgyűlést, a vasárnapi istentisztelet után. A lelkész, ahogyan az abaújkéri és baktai gyűlések esetében, felolvasta a püspök körlevelét, és mint, *elnök indítványozza, hogy az egyik nagyobbik harangot a Bereti református egyházközség hazája iránt való szerelmének pecsétjeül, más egyházakhoz hasonlóan ajánlja fel e szent célra. Egyházközségi közgyűlés az indítványt lelkesült hangon teszi a magáévá s a nagyobbik harangot a haza oltárára helyezi, ha a szükség úgy kívánja.*⁵¹¹ A bejegyzés hazafias pátosza az egyházi és világi háborús propaganda nyelvi-retorikai toposzait használja fel, az egyházi és állami hatalomnak való megfelelés érdekében. Így felmerül a kérdés, hogy a hazafias köteleességteljesítés pátosza nem csupán üres retorikai elemnek tekinthető-e az elkerülhetetlen harangrekvirálás kapcsán.

VI. 3. „Harangokból ágyúk” – A rekvirálási akciók megindulása 1916-ban

1916 a rekvirálási akciók megindulásának éve. A Sárospataki Református Lapok 1916. április 2-án tudósít az akció megkezdéséről „Harangokból ágyúk” című cikkében:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter átiratban értesítette az egyházi főhatóságokat, hogy a hadvezetőség az egyházi főhatóságok által kimutatott harangokat átveszi. Megállapítja a miniszter, hogy az egyházi főhatóságok szem előtt tartották az állam legfőbb, legéletbevágóbb érdekeit. »Az egyházi főhatóságoknak ezen actio tekintetében elfoglalt álláspontja lehetővé teszi, hogy a harangoknak a hadiszolgáltatási törvény alapján való igénybevétele mellőzhető lesz s hogy a rendelkezésre bocsátott harangok kártérítés ellenében való átengedése akadálytalanul megtörténhetik.« Ezután közli a módokat, amelyek mellett a felajánlott harangokat kilogrammonként 4 K egységár mellett átveszik.»⁵¹²

⁵¹⁰ Az abaúj-baktai ev. ref. egyház presbitériumának jegyzőkönyve 1896-1915. SRKL R. B. II. 4/20.

⁵¹¹ Beret-Detek, presbiteri jegyzőkönyv 1891-1972. SRKL S. F. III. 1/46.

⁵¹² Harangokból ágyúk. In: SRL, 12. évf. 14. sz., 1916. április 2. 109.

Tüdös István püspök két nappal később, 1916. április 4-én körlevélben tájékoztatta a Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészeit, hogy az elkészített harangjegyzék alapján megkezdődik a harangok tényleges beszolgáltatása. Körlevelében teljes szöveggént idézte a vallás-és közoktatásügyi miniszter rendeletét, amely a harangok hadvezetőség általi átvételéről és annak kivitelezéséről szól. A rendeletben szó esett az 1915. szeptember 27-én kelt bizalmas levélről, melyben a miniszter harangjegyzék készítésére kérte fel az egyházi főhatóságokat. 1916-ra ez a lista elkészült a rekvirálhatónak minősített harangokról, melyet a hadügyminisztérium volt hivatott továbbítani az illetékes katonai parancsnoksághoz. A katonai parancsnokság a harangok leszereléséhez és átvételéhez *„egy tisztet, népfölkelő mérnököt, vagy katonai hivatalnokot fog megbízni.”*⁵¹³

A kultuszminiszter rendelete a meghagyandó harangokról így fogalmazott: *„A katonai parancsnokság e képviselője oly utasítást nyerend, mely szerint a harangok levétele a hadügyminisztérium által a katonai parancsnokságoknak megküldött kimutatások alapján eszközlendő, mely kimutatásokban a legeminensebb vallási érdekek, valamint a művészeti, illetve történelmi műemlék szempontjából meghagyandó s így az átvétel tárgyát nem képező harangok zöld tintával vannak megjelölve.”*⁵¹⁴ Arról azonban nem esik szó, mit tekintenek művészeti, vagy történelmi műemlék szempontjából jelentős haragnak. Ebből kifolyólag gyakoriak voltak azok az esetek, mikor az egyes gyülekezetek az 1600-as évekből származó *ócska, repedt* harangokat adtak át a hadvezetőségnek. A katonai parancsnokság képviselője a helyszínen *„érintkezésbe lép az illető lelkésszel”*,⁵¹⁵ majd egyeztetést követően megtörténik a harangok toronyból való leszerelése. Amennyiben a leszerelés közben az épület, templomtorony, vagy harangláb megsérül, a leszerelést végző vállalkozónak saját költségén, a katonai parancsnokság által meghatározott időn belül helyre kell állítani azt. A harangok leszerelését a nagyobb településeken kezdték meg, illetve az egy településen lévő különféle gyülekezetek harangjainak rekvirálását lehetőleg egy időpontra szervezték meg. A leszerelés után, amennyiben a harangon feliratok, öntési jegyek voltak láthatóak, a katonai parancsnokságnak lehetőséget kellett biztosítania a gyülekezetnek, hogy azokról lenyomatokat vagy fényképfelvételeket készíthessen.

„Az átvétel céljából a harangok pontos súlya arra alkalmas időpontban a katonai parancsnokság képviselője által a lelkész vagy helyettes lelkész jelenlétében állapítandó

⁵¹³ Püspöki iratok 1916: 733/1916.

⁵¹⁴ Püspöki iratok 1916: 4316/1916.

⁵¹⁵ Uo.

meg.”⁵¹⁶ A harangok súlyának le mérésénél csak a haranggal egybeöntött alkatrészek tömegét mérték a harang tömegéhez. A könnyen elválasztható alkatrészek, mint a harangnyelvek – amelyek rezet nem tartalmaztak – nem képezték rekvirálás tárgyát. A harangok átadásáról jegyzőkönyv készült a helyszínen, melyben az alábbi információk kerültek feltüntetésre:

- a helység megnevezése, amelyben illető templom van és a templom közelebbi megjelölése
- az átvett harangok száma
- azok súlya
- a kilogrammonként 4 koronában megállapított egységár alapján járó térítési összeg
- azon katonai hatóság megnevezése, amely az átvett harangokért járó térítési összeget a lelkeszi hivatalnak kiutalja.

A jegyzőkönyvből három példányt készítettek, melyből egy a katonai parancsnoksághoz került, egy az adott gyülekezetnél maradt, egyet pedig az egyházi főhatóságnak kellett továbbítani. A harangok leszerelésének költségeit a hadvezetőség viselte. Az egyes gyülekezetek a kilogrammonként 4 korona egységárban megállapított térítés mellé semmilyen egyéb összeget nem igényelhettek. Az egyházközségek a térítési összeget az új harangok beszerzésére létrehozott alapként kezelték, és lehetőség szerint addig kamatoztatták, míg az alapítvány nem érte el célját. Az új harangok beszerzésére kapott térítés mértéke nem volt azonos azok valódi árával, így a nagymértékű infláció miatt a gyülekezetek gyakran egészen az 1930-as évekig egy haranggal vagy harang nélkül maradtak.

A harangok hiánya a gyülekezetekben már 1916-ban érzékelhetővé vált. Azok pótlására elsősorban tőkeerős külföldi cégek jelentkeztek, megpróbálva kiaknázni a konjunktúra adta lehetőségeket.⁵¹⁷ Jól példázza ezt a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. július 22-én kelt levele, melyben közli a püspökkel, hogy egy külföldi cég kereste meg őt, hogy acélból öntött harangjait ajánlja az egyházközségek figyelmébe.⁵¹⁸ A miniszter konzultált erről a kereskedelemügyi miniszterrel, aki „a hadi célokra igénybe vett harangoknak külföldi eredetű aczélöntésű harangokkal való helyettesítését a háború ideje alatt vagy a háború után következő első időben nemcsak ipari, de általános közgazdasági szempontból is a legnagyobb mértékben károsnak tekinti.”⁵¹⁹ A vallás- és közoktatásügyi

⁵¹⁶ Püspöki iratok 1916: 733/1916.

⁵¹⁷ PATAY 1958: 169.

⁵¹⁸ Püspöki iratok 1916: 7930/1916. SRKL

⁵¹⁹ Uo.

miniszter egyetértett ezen kijelentéssel, továbbá úgy vélte, célszerű az új harangok beszerzését akkorra halasztani, „amikor a hazai ipar a harangok gyártására már berendezkedett.”⁵²⁰ Kifejtette azt is, hogy szerencsésebbnek tartaná, ha a harangokat nem acél-, hanem bronzharangokkal pótolnák, és ebben a püspök segítségére is számított. A Sárospataki Református Lapokban 1916. augusztus 13-án az alábbi apró hír formájában közölték az új harangok beszerzésére vonatkozó intézkedést:

*„A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a kereskedelmi miniszterrel egyetértőleg, a hadi célokra igénybe vett harangoknak külföldi eredetű, acélöntésű harangokkal való helyettesítését a háború alatt vagy utóbb is ipari és közgazdasági szempontból károsnak nyilvánítja s azok beszerzését azon időre kéri halasztani, amikor a hazai ipar a harangok gyártására már berendezkedett.”*⁵²¹

Ugyanebben a tárgyban a püspök 1916. szeptember 4-én körlevélben tájékoztatta a lelkészeket, miszerint „a harangok hadi célokra való elszállítása egyházkerületünk területén is megkezdődvén, felhívandók az egyházközségek, hogy az új harangok beszerzése csak a háború után, a közlendő egyházfőhatósági rendelkezés alapján eszközlendő.”⁵²²

1916. július 24-én Tüdös István püspök felhívást kapott az Országos Hadsegélyező Bizottság „Fémet a Hadseregnek” elnevezésű országos mozgalmáról. A felhívás célja egyrészt „a magánosok birtokában levő fémek és fémből készült tárgyak önkéntes adományozása”.⁵²³ Másrészt a hadsereg növekvő fémszükségleteire és a térítés ellenében rekvirált harangokra hivatkozva kérték, hogy a püspök „az egyházi fennhatósága alá tartozó egyházi hatóságokat sürgősen felhívni szíveskedjék, miszerint harangjaikat a fentebb nevezett nemes és jótékony célra önkéntes adományként engedjék át.”⁵²⁴ A mozgalom csak részleges sikereket ért el, és mivel párhuzamosan zajlott a harangok térítés ellenében történő rekvirálásával, a későbbiekben félreértéseket eredményezett.

A harangok katonai célokra történő rekvirálása elkerülhetetlenül nézeteltérésekkel járt, mivel ütközött a katonai parancsnokság érdeke a harangok megtartását célzó gyülekezeti érdekekkel. Az egyre gyakoribbá váló, feszültségektől sem mentes rekvirálásokról Tüdös István püspök 1916. szeptember 25-én levélben tájékoztatta a vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki a

⁵²⁰ Uo.

⁵²¹ *Apró hírek.* In: SRL, 12. évf. 33. sz., 1916. augusztus 13. 259-260.

⁵²² Püspöki iratok 1916: 1880/1916. SRKL

⁵²³ Püspöki iratok 1916: 7930/1916. SRKL

⁵²⁴ Uo.

püspök panaszát a hadügyminisztériumhoz küldött levélben próbálta rendezni. A püspök legfőbb panasza, „*hogy a harangok átvételével megbízott katonai bizottság az átvételt nem az ezen célokra készült kimutatás alapján eszközli.*”⁵²⁵ Feltehetően a harangjegyzék alapján meghagyandónak ítélt harangokat is rekvirálták a gyülekezetektől, a térítés összege a hadügyminisztériumi keret csökkenésével arányosan változott, illetve leszerelés és az elszállítás sem az előírtaknak megfelelően történt. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ezért a hadügyminiszterhez fordult: „*minthogy nevezett püspök átirata szerint a katonai hatóság által a harangok átvételénél követett eljárás könnyen zavart okozhat, tiszteletteljesen kérem Címedet, méltóztassék az illető katonai parancsnokságot utasítani, hogy a harangok átvételét az e tárgyban Címed részéről a katonai parancsnoksághoz intézett körrendeletnek megfelelően intézze.*”⁵²⁶ A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tárgyban történő intézkedéséről 1916. október 30-án tájékoztatta a püspököt. Mellékelve megküldte a hadügyminisztertől a kassai katonai parancsnoksághoz intézett német nyelvű levél másolatát is, melyben a püspök panaszára hivatkozva azonnali felvilágosítást kér a helyzetről.⁵²⁷ 1916. december 1-én érkezett válasz a vallás és közoktatásügyi miniszterhez, melyben a katonai parancsnokság közli, hogy a református lelkészek nincsenek tisztában azzal, hogy mely harangokat ítélték rekvirálhatónak, és melyeket műértékükre hivatkozva megtartandónak. Emiatt a katonai parancsnokság javasolja, hogy az illetékes egyházi főhatóságok pontosan tájékoztassák az egyes gyülekezetek lelkészeit a harangjegyzékben rekvirálhatónak feltüntetett harangokról.⁵²⁸

A Tiszáninneri Egyházkerület tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyvében három egyházmegyét találunk, amelyekből gyülekezetek harangot ajánlottak fel beszolgáltatásra. Az Alsóborsodi Egyházmegyében található „*Ároktő 59 kg harangot 354 Kor értékben hadi célokra ajándékozott.*”⁵²⁹ A Felsőborsodi Egyházmegyében lévő „*Bánhorvát 1 darab harangot felajánlott és el is küldött a hadviselés céljaira /600 Kor/.*”⁵³⁰ Végül az Ungi Egyházmegyéhez tartozó „*Nagyszelmencz a nagyobbik, körülbelül 25 métermázsás harangját adta oda a» Hadsegélyező Hivatalnak «.*”⁵³¹ Szintén az egyházkerület tavaszi közgyűlésén került

⁵²⁵ Püspöki iratok 1916: 2049/1916. SRKL

⁵²⁶ Püspöki iratok 1916: 2049/1916. SRKL

⁵²⁷ Püspöki iratok 1916: 2332/1916. SRKL

⁵²⁸ Püspöki iratok 1916: 87/1917. SRKL

⁵²⁹ RADÁCSI (szerk.): 1916a: 44.

⁵³⁰ Uo.79.

⁵³¹ Uo. 119.

felolvasásra a kultuszminiszter 4316/1916. számú rendelete alapján a püspök 733/1916. számú, a harangrekvirálás kivitelezésére vonatkozó körlevele.⁵³²

Az Abaúji Egyházmegye gyülekezeteinek konzisztóriumai jegyzőkönyveiben két 1916-os adatot találtunk a rekvirálásra. 1916. április 16-án a Csenyétei Református Egyházközség presbitériumi gyűlésén a lelkész felolvasta a 733/1916. számú körlevelet, melyhez csatolták a vallás- és közoktatásügyi miniszter 4316/1916. számú rendeletét is. A rendelet a presbitérium által „tudomásul vétetik”, melynek eredményképpen egy harangot felajánlottak katonai célokra.⁵³³ A harangok rekvirálásának számos gyakorlati hatása volt az abaúji gyülekezetek életére. 1916. május 27-éről, Abaújkér településről van adatunk arról, hogy „mivel a harangok rekvirálása folytán a más vallásúak részéről is több, mint bizonyos, hogy megkeresnek harangoztatás címén – állapítaná meg egyszer s mindenkorra az egyháztanács, hogy a más vallásúak részéről mi díjat kérjen az egyház, mit a harangozó?”⁵³⁴ Az egyháztanács az elnöklő lelkész indítványára határozatilag kimondta, hogy „a más vallásúak részéről minden egyes harangszóért az egyháznak 1 (egy) korona, a harangozónak 50 (ötven) fillér fizetessék; ezzel kapcsolatban elhatározza azt is, hogy az egyháznak fizetett harangozási díj, a gondnok számadási könyvében esetről-esetre feltüntetessék.”⁵³⁵ Ez az összeg feltehetően eltért a református gyülekezeti tagok számára meghatározott harangozási díjtól, különben értékének megszabása nem képezte volna a presbitériumi gyűlés egyik pontját.

A tény, hogy a gyülekezeti iratanyagban csak elvétve találkozunk a harangrekvirálásra vonatkozó bejegyzésekkel, arra vezethető vissza, hogy a harangjegyzék elkészülte után meginduló szervezett rekvirálás már nem igényelt presbitériumi döntést. Az egyes gyülekezetek tulajdonában lévő harangok listára kerülése, leszerelése és beszolgáltatása már a hadügyminisztérium megbízásából helyszínrre küldött katonai parancsnokság hatáskörébe tartozott. A gyülekezetek részéről 1916-ban kétféle stratégia figyelhető meg a harangrekvirálásokkal kapcsolatban. Egyrészt a hazafias kötelességnek eleget téve, harangjukat önként, térítés nélkül felajánló gyülekezeti stratégiával; másrészt a szervezett rekvirálás keretén belül a térítési összeg azzal kecsegtető lehetőségével, hogy a háború után új, nagyobb és jobb minőségű harangot szerezhetnek be a gyülekezetek. A kártérítési összeg azonban rendszerint nem fedezte az új harangok beszerzésének költségeit.

⁵³² Uo. 223-228.

⁵³³ Presbitériumi jegyzőkönyv II. 1910-1923. Csenyéte. SRKL S. F. III. 1/41.

⁵³⁴ Presbitériumi jegyzőkönyv. 1911-1950. Abaújkér. SRKL S. E. III. 5/5.

⁵³⁵ Uo.

VI. 4. A rekvirálás, mint szervezett hadianyagpótlás 1917-ben

1917-től az I. világháborús harangrekvirálás már nem az 1915-16-ban jellemző hazafias áldozatkészség jegyében folyt, sokkal inkább tekinthetünk rá szervezett hadianyag-utánpótlásként. 1917 januárjától folyamatosan érkeztek Tüdős István püspök részére a tiszáninneni gyülekezetekből a harangok katonai parancsnokságnak történő átadásáról szóló jegyzőkönyvek. Ez a folyamat március végéig tartott.

1917. március 1-én a vallás- és közoktatásügyi minisztériumból levél érkezett a püspökhöz, annak korábbi, rekvirálásokkal kapcsolatos panaszának tárgyában. A levélben „*a harangok átvételénél esetleg előfordulható zavarok elkerülése*”⁵³⁶ miatt ismételten felkérte a püspököt, hogy „*az egyházközségeket megfelelő tájékoztatásokkal sürgősen ellátni méltóztassék*”⁵³⁷ az elkészült harangjegyzék alapján. A gyülekezetek lelkészei nem kaptak teljes körű tájékoztatást arra vonatkozóan, mely harangokat kell átadniuk a hadvezetőségnek, és melyeket tarthatják meg, ez pedig konfliktusokhoz vezetett.⁵³⁸

1917. április 28-án a püspök körlevélben tájékoztatta a tiszáninneni lelkészeket az aktuális rendeletekről. Teljes szöveggént idézte Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter 5277/1917. számú, sürgős jelzésű leiratát a harangok utó-rekvirálásáról, amit „*a hadsereg fémkészletekben való nagymértékű szükséglete*”⁵³⁹ tett szükségessé. Ez azt jelentette, hogy „*a harangoknak eddig meghagyott része is a hazafias cél szolgálatába állíttassék*.”⁵⁴⁰ Az utó-rekvirálás csak a történelmi vagy művészeti értékű harangokat nem érintette. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ezek alapján két kimutatást kért 1917 májusának végéig. Az első kimutatást az 1700 előtt készült harangokról kellett elkészíteni, a másikat pedig az 1700 utáni harangokról, melyek „*történelmi szempontból nevezetes felírással, vagy művészi díszítésekkel vannak ellátva*.”⁵⁴¹

A püspöki körlevélre válaszként 1917. április 30-tól folyamatosan érkeztek a gyülekezetektől az eddig meghagyott harangokról szóló leírások, a kért kimutatások elkészítéséhez. Többek

⁵³⁶ Püspöki iratok 1917: 633/917. SRKL

⁵³⁷ Püspöki iratok 1917: 633/917. SRKL

⁵³⁸ A harangok katonai parancsnokság általi átvétele konfliktusokkal járt a szabolcsi Szalóka községben, ahol a harang nem fért ki a templomtorony ablakán, ezért ott törték darabokra, mely ellen a lelkész tiltakozott. Forrás: *A kassai katonai főparancsnokság püspökhöz intézett levele*. 1917. március.03. Püspöki iratok 1917: 850/917. SRKL

⁵³⁹ Püspöki iratok 1917: 5277/1917. SRKL

⁵⁴⁰ Uo.

⁵⁴¹ Uo.

között az abaúji Gagybátor és Magyarbőd is elküldték jelentésüket harangjaikról a püspöknek. A gagybátori gyülekezet két harangjából a kisebbet 1915. szeptember 5-én már átadta a hadvezetőségnek, megmaradt latin feliratú harangja az 1600-as évekből származott, ami történelmi szempontból jelentőssé tette.⁵⁴² Magyarbődön a kisebb, 1906-ban készült harang rekvirálásra történő felajánlása nem történelmi, hanem érzelmi okokba ütközött: az egyik egyháztag készítette korán elhunyt két fia emlékére. Ebből kifolyólag, és arra hivatkozva, hogy két másik harangot átadnak a hadvezetőségnek, a lelkész kérte a püspöktől kisebbik harangjuk megtartását.⁵⁴³

1917. május 26-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter sürgős jelzésű levelet küldött a püspöknek, melyhez csatolta a honvédelmi miniszter 10875. számú rendeletét. A rendelet értelmében a rekvirálást kiterjesztették az olyan nem egyházi célokat szolgáló harangokra is, melyeknek átmérője minimum 25 cm. Az ilyen harangokat az illetékes katonai parancsnokságnál kellett bejelenteni. A rendelet hét pontban foglalta össze a rekvirálásra vonatkozó információkat. Kitért a rekvirálandó harangok anyagára, vagyis a vörösrézre és annak ötvözetekre. A rekvirálás nem vonatkozott a vasúti berendezésekhez tartozó vagy hajókon lévő jelzőharangokra, illetve a műértékű harangokra sem. Ez utóbbiak meghagyásáról a Műemlékek Országos Bizottsága döntött.⁵⁴⁴ A nem templomban található harangok bejelentésére két hetet adtak, amit a járási főszolgabírónál vagy városok esetében a polgármesternél kellett elintézni. Egy hetet adtak a harangok önkéntes átengedésére, ezt követte a szervezett rekvirálás. A harangok térítési díja kilogrammonként 4 koronában volt megállapítva. Az egyes harangok átvétele csak hatósági jelenlét mellett történhetett, melyről egyházi harang átvétele esetében 3-4 példányban készült jegyzőkönyv. Önkéntes átengedés esetében 2-3 darab elismervényt állítottak ki a harangok átvételéről. A harangok levételekor okozott esetleges károkról jegyzőkönyv kiállítása volt előírva, mely károkat az illetékes katonai parancsnokság javította saját költségén.⁵⁴⁵

1917. augusztus 2-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter tolmácsolta a püspök felé a hadügyminiszter által a harangok leszerelésénél elrendelt követendő eljárást. A vallás- és közoktatásügyi miniszter biztosította arról a püspököt, hogy az egyházi harangok átvétele a lehető legnagyobb körültekintéssel fog történni, amennyiben „a katonai hatóságok eljárása

⁵⁴² Püspöki iratok 1917: 1067/917. SRKL

⁵⁴³ Püspöki iratok 1917: 1189/917. SRKL

⁵⁴⁴ Püspöki iratok 1917: 5701/1917. SRKL

⁵⁴⁵ Püspöki iratok 1917: 10875/1917. SRKL

*az egyházközségek s a főtiszteletű lelkészkedő papság hazafias támogatásával*⁵⁴⁶ fog a helyszínen találkozni. Tájékoztatta arról is, hogy „*a rendeletből kitűnőleg egy harang, a legkisebb, egyelőre mindegyik templomban meghagyatik.*”⁵⁴⁷

1917. augusztus 23-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter a kassai katonai főparancsnoksághoz küldött levelét továbbította a püspöknek. Ebben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Műemlékek Országos Bizottságával történő konzultáció után felsorolta a Tiszáninneri Református Egyházkerület 1700 előtt készült vagy művészeti okokból nem rekvirálható harangjait. A kimutatás alapján Zemplén vármegyéből tíz darab, Abaúj-Torna megyéből öt,⁵⁴⁸ Beregből egy, Borsodból kettő, Ung megyéből négy, Gömör-Kishont vármegyéből pedig három darab 1700 előtt készült harang nem került rekvirálásra. Ez összesen 25 darab harangot jelentett. Ehhez társult az 1700 után készült, de különös műértékkel bíró három darab harang, melyeknek rekvirálásához a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem járult hozzá.⁵⁴⁹

Az utó-rekvirálási akció megkezdésekor egyes gyülekezetek kérelmezték a püspöknél, hogy harangjaikat, bár nem bírnak különös műértékkel, lehetőség szerint kímélje meg a rekvirálásoktól. Tüdős István püspök feltehetően tájékozódott ez ügyben a vallás- és közoktatásügyi miniszternél, aki 1917. augusztus 23-án küldött válaszában közölte, hogy „*a kultuskormányt csupán a történelmi, avagy művészeti beccsel bíró harangok felett való döntés joga illeti meg, más egyéb szempontoknak /idő- és tűzjelzés/ méltánylására, sajnos, illetékes nem vagyok.*”⁵⁵⁰ Ez végleg megpecsételte az utó-rekvirálásra kijelölt harangok sorsát.

A hadsereg egyre növekvő fémszükséglete 1917. szeptember 24-től nem csak a harangok utó-rekvirálására terjedt ki. Ekkor kapta meg a püspök a vallás- és közoktatásügyi miniszter arra vonatkozó rendeletét, mely „*az összes magyarországi egyházi épületeken (...) lévő rézanyag hadi célokra való igénybevételének feltételei tárgyában*”⁵⁵¹ keletkezett. Ez alapján azokat az épületeket, melyeken rézanyagok voltak találhatóak, három csoportba osztották. Az első csoport a Műemlékek Országos Bizottsága által nyilvántartott, *műemlékbecsű* épületek csoportja. A második csoportba kerültek azok az épületek, „*melyekről eleve megállapítható,*

⁵⁴⁶ Püspöki iratok 1917: 1822/917. SRKL

⁵⁴⁷ Uo.

⁵⁴⁸ Abaúj-Torna vármegyében nem kerültek rekvirálásra az alábbi, 1700 előtt készült harangok: Gagybátor 1610, Garbócbogdány 1640, Kassa 1674, Szászfő 1598, Szikszó 1680. Püspöki iratok 1917: 2053/917. SRKL

⁵⁴⁹ Püspöki iratok 1917: 2053/917. SRKL

⁵⁵⁰ Püspöki iratok 1917: 11338/917. SRKL

⁵⁵¹ Püspöki iratok 1917: 16382/917. SRKL

*hogy művészeti vagy történeti értékkel nem bírnak.*⁵⁵² A harmadik csoportot azok az építmények alkották, melyeknek mentesítését kérte a tulajdonos vagy hivatalos rekvirálási eljárás közben megállapították azok műértékét. A rekvirálásoknak ez a típusa vörösréz-ből készült ereszcsonatokat, villámhárítókat és rézfedél héjalásokat érintette. A kárpótlási eljárást, illetve a réz-elemek bádogra történő cseréjét kilenc pontban foglalták össze.⁵⁵³

Az utó-rekvirálások egyre szélesebb körben érintették az addig meghagyott tárgyakat. 1917. október 3-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter másolatban megküldte a püspöknek a honvédelmi miniszter iskolai csengők hadi célokra történő beszolgáltatására vonatkozó rendeletét.⁵⁵⁴ A nem állami tanintézetek birtokában lévő csengők rekvirálására vonatkozóan 1917. november 15-én kaptak emlékeztetést az egyházi főhatóságok a vallás- és közoktatásügyi minisztertől.⁵⁵⁵

1917. október 19-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter tájékoztatta valamennyi egyházi főhatóságot arról, hogy az addig beszolgáltatott harangokat felülvizsgálták, és *„egyelőre tizenhat egész harang s egy harangtöredék jelöltetett ki, mint olyanok, a melyek különös régészeti vagy művészettörténelmi értékük miatt a beolvasztás alól mentesítendők.*”⁵⁵⁶ Ezeknek a harangoknak az egyes gyülekezetekhez történő visszajuttatása a hadvezetőséget terhelte. A beszolgáltatott, majd műértékűnek ítélt harangokról nem lehetett megállapítani azok származási helyét, így rövid, muzeológiai tárgyleíráshoz hasonló adatokat közöltek azokról. A gyülekezetek által felismert, de vissza nem igényelt harangok amennyiben komolyabban sérültek a leszedéskor, beolvasztásra kerültek. Ezt azzal indokolták, hogy amennyiben egy gyülekezet visszakapja sérült harangját, feltehetően újat öntet, a régi beolvasztásával. A tulajdonos nélkül maradt műértékű harangok a rekvirálás helyszínétől függően a Magyar Nemzeti Múzeumba vagy Erdélyi Országos Múzeumba kerültek.⁵⁵⁷

Bár a műértékű harangok egy töredéke megmenekült a hadi célokra történő beolvasztástól, a fokozódó fémhiány újabb, addig a rekvirálástól érintetlen tárgycsoportot is elért. 1917. október 23-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizalmas levélben tájékoztatta Tüdös István püspököt, hogy az ónból vagy óntövezetekből készült *orgonasorozatok* hadi célokra történő rekvirálása november 15-én megkezdődik. A történeti vagy képzőművészeti

⁵⁵² Uo.

⁵⁵³ Uo.

⁵⁵⁴ Püspöki iratok 1917: 19819 20 b./1917. SRKL

⁵⁵⁵ Püspöki iratok 1917: 181989/917. SRKL

⁵⁵⁶ Püspöki iratok 1917: 11792/1917. SRKL

⁵⁵⁷ Uo.

szempontból jelentős orgonák csak az 1850. előtt készült darabok közül kerülhettek ki. A vallás- és közoktatásügyi miniszter ennek megfelelően november 10-ig várta a *védelmi szempontok alá eső orgonák* bejelentését, „*Orgona-ügy*” jelzéssel.⁵⁵⁸ Csatolta továbbá a honvédelmi miniszter rendelet-tervezetét az orgonasípok hadi célokra történő igénybevételéről. A rendelet csak az orgonák külső sípjaira vonatkozott, akár be voltak szerelve az orgonákba, akár nem. Az orgonasípok térítési összege kilogrammonként 15 koronában lett megállapítva. Ahogyan a harangok rekvirálása esetében is, az orgonák elvitelekor keletkezett károkról is a hadvezetőségnek kellett gondoskodnia. Ha az orgona tulajdonosa eltitkolta vagy nem jelentette be orgonáját, leszerelte és elrejtette annak sípjait, kihágást követett el, mely két hónap elzárással és 600 koronáig terjedő pénzbüntetéssel volt büntetendő.⁵⁵⁹

A gyülekezetek tulajdonában lévő harangok felmentése tárgyában folyamatosan érkeztek kérvények a hadügyminisztériumhoz. Ennek a helyzetnek az orvoslására 1917. november 6-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter a korábban, a harangok rekvirálásra vonatkozó rendeletekre hivatkozva az alábbi sorokat intézte a püspökhöz:

*„A hadügyminisztérium tudatában van annak, mily mélyen markol a harangok levételének ügye a lakosságot, különösen a vidék vallási érzületébe s lelki világába, mégis, a helyzet komolysága nem engedi, hogy a harangok meghagyása iránt való kérelmeknek hely adassék, mivel ezzel a haderő lőszerszükségletéről való gondoskodás teljes bénulást szenvedne.”*⁵⁶⁰

Mindezek értelmében arra kérte a püspököt, tájékoztassa a lelkészeket, miszerint *„az ilyen kérvények benyújtásától – a hadifémakció hazafias céljára való tekintetből – tekintsenek el.”*⁵⁶¹ Magyarböd és Gagybátor kérvényeitől eltekintve az abaúji gyülekezetek esetében nincs adatunk erre vonatkozóan.

Végül az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek jegyzőkönyveiből idézünk három 1917-ből származó adatot, melyek megmutatják a harangok utó-rekvirálásának gyülekezetekre gyakorolt hatásait.

⁵⁵⁸ Püspöki iratok 1917: 18386/1917. SRKL

⁵⁵⁹ Püspöki iratok 1917: 2511/917. SRKL

⁵⁶⁰ Püspöki iratok 1917: 17903/1917. SRKL

⁵⁶¹ Uo.

1. Az Alsó- és Felsőcécei Református Egyházközség példája: „A veszélyben levő haza magasabb érdeke”

A Felső- és Alsócécei gyülekezetek 1917. május 6-án tartott presbiteri gyűlésén a lelkész felolvasta „a 978 sz. püspöki körlevelet, melynek 6-ik pontja a harangok utórequirálására vonatkozó miniszteri rendeletet tudatja, s megkérdezi a presbitériumot, hogy nem tudnak-e a harangok valamelyikének oly műértékét, a mely azt megmenthetné számunkra.”⁵⁶² A gyülekezet tehát a harangok műértékével próbálta az utó-rekvirálást kikerülni. Ez azt jelzi, hogy a harangok katonai célokra történő átengedése nem a hazafias célok mentén fogalmazódik meg, hanem kényszerhelyzetként nehezedik a gyülekezetekre. A presbitérium „kíváncsnak is vélné a 3 közül legalább egyet vallási célra megtartani, de ha a veszélyben levő haza magasabb érdeke úgy kívánja, a felsőbb hatóság intézkedésébe hazafias lemondással és készséggel belenyugszik.”⁵⁶³ A felsőbb hatósági intézkedésbe történő belenyugvás ez esetben az elkerülhetetlen utó-rekvirálást jelentette, mely a gyülekezet vagy a lelkész tiltakozása által hátránnyal járhatott állami vagy egyházi részről a gyülekezetek számára.

2. A Baktai Református Egyházközség példája: „A kisebbik harangot, megfelelő ellenértékért”

A Baktai Református Egyházközség 1917. május 17-én tartott gyűlésén a lelkész felolvasta a harangok utó-rekvirálására vonatkozó püspöki körlevelet, és megjegyezte, hogy „csak a régiségi vagy műemléki szempontból becses harangokat nem kell bejelenteni.”⁵⁶⁴ Feltehetően a lelkész is tisztában volt azzal, hogy a gyülekezet tulajdonában nincs ilyen jellegű harang, tehát kénytelenek lesznek harangjaikat átadni. Ezt támasztja alá a presbitérium véleménye is, miszerint „harangjaink úgy az öregek emlékezete, mint az egyházi irattárban levő megrendelés szerint is acélból készültek. Ha a hazának szüksége van rá, fájó szívvel ugyan, de kész erre az áldozatra is a kisebbik harangot, megfelelő ellenértékért felajánlja hadi célra.”⁵⁶⁵ A kisebbik harang megfelelő ellenértékért történő felajánlása nem hazafias áldozatkészségként tűnik fel, hanem egy kényszerhelyzet kezelésének gyülekezetre nézve legkedvezőbb megoldásaként.

⁵⁶² A felső- és alsó czécei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869-ik esztendőtl. SRKL S. E. IV. 5/11.

⁵⁶³ Uo.

⁵⁶⁴ A baktai református egyház presbiteri- és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916 évtől. SRKL R. B. II. 4/3.

⁵⁶⁵ Uo.

3. A Telkibányai Református Egyházközség példája: harang-alap létrehozása

A Telkibányai Református Egyházközség 1917. július 13-án tartott gyűlésén a lelkész jelentette a presbitériumnak, hogy „a 2 darab elvitt harangért 2040 Korona fizettetett, mely összeget a felső-magyarországi központi takarékpénztárba (Kassa) 2708 szám alatt, mint telkibányai református egyház harang-alapját a lelkész elhelyezte, könyvet gondnoknak átadta.”⁵⁶⁶ A telkibányai presbiteri jegyzőkönyvekben nincs adat a harangok katonai célokra történő átadását illetően. Az elvitt harangokért kárpótlásként kapott 2040 korona takarékpénztárba történő helyezése harang-alap címen előrevetíti azt a folyamatot, mely a későbbiekben a háborúban rekvirált harangok pótlására irányult, mely Abaújban sajátos arculatot mutat.

VI. 5. A rekvirált harangok pótlása 1918-tól

Három év erőteljes háborús nyersanyag-utánpótlás után 1917. december közepén a Sárospataki Református Lapokból értesülünk arról, hogy a harangok további rekvirálása elmarad.

„A harangok további rekvirálása elmarad. Stöger-Steiner hadügyminiszter a delegáció dec. 6-iki ülésén kijelentette:» Reméli, a hadvezetőség a hódított területekről annyi ércet kaphat, hogy a további harangrekvirálásoktól el lehet tekinteni.«”⁵⁶⁷

A püspöki iratok között 1918-ból már nem találkozunk a harangrekvirálásra vonatkozó rendeletekkel, ahogyan a harangok pótlására vonatkozó információkkal sem. A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1918-as tavaszi közgyűlésén prezentálták azt a kimutatást, mely az egyházkerületben rekvirált harangokat tartalmazta.⁵⁶⁸ A kimutatásban külön oszlopban tüntették fel a felajánlott és a rekvirált harangokat, azok súlyát és a kártalanítás összegét. Ez alapján a tiszáninneni gyülekezetekből 36 darab harangot ajánlottak fel a hadvezetőség céljaira, és 486 darabot rekviráltak. A felajánlott és rekvirált harangok összsúlya 73207,85 kg, kártalanítási értékük pedig 292,831,40 korona volt. Tekintve, hogy a gyülekezetek névsorban szerepelnek a kimutatásban, összevetve a listát a korabeli abaúji gyülekezetek neveivel

⁵⁶⁶ Presbiteri jegyzőkönyv, Telkibánya, 1877-1926. SRKL S. E. III. 1/26.

⁵⁶⁷ A harangok további rekvirálása elmarad. In: SRL, 13. évf. 51-52. sz., 1917. december 16-23. 353.

⁵⁶⁸ CZINKE (szerk.): 1918.

megállapítható, hogy az Abaúji Református Egyházmegyéből 80 darab harangot rekviráltak az I. világháborúban.⁵⁶⁹

A harangok rekvirálásának leállítása után a gyülekezetek a rekvirálás kényszere helyett egy újabb kihívással szembesültek: a rekvirált harangok pótlásával. A harangok hiánya folyamatosan problémaként tűnik fel a különböző forrásokban, melyre megoldásként a Sárospataki Református Lapokban 1917-ben kétféle eljárást is javasoltak:

*„A legújabb harang requirálási rendelet folytán több templom teljesen harang nélkül maradt. A harangokat a kormány intézkedése folytán vasból készült körlemezekkel fogják ideiglenesen pótolni s ezeket szerelik is föl a haranglábakra. A körlemezeket 64, 45, és 21 kg. súlyban fogják előállítani.”*⁵⁷⁰

A rekvirált harangok körlemezekkel történő pótlásáról a püspöki iratok között sem állami, sem egyházi dokumentum nincs. A másik, német példát követő harang-pótlási módszer erőteljesebben jelzi a háború alatti és azt követően beköszöntő hiánygazdálkodás kezdetét:

*„Az elrequirált harangok helyett, Németország példáját követve, mi is vassíneket alkalmazhatunk a tornyokban az óraütéshez. Elegendő e célra 1^{1/2} méter hosszú közönséges vasúti sín, a melyet drótkötéllel két végénél fogva a harangállvány gerendájára felakasztunk. Ha valahol mind a két harangot elvitték, ott két elütő, különböző hangú sínt kell választani és felakasztani.”*⁵⁷¹

A szakrális célokra használt templomi harangok helyére közönséges vasúti sínek vagy körlemezek felakasztása nem járhatott sikerrel. A harangok az egyházközségek jelentős vallási tárgyai voltak, a templom pedig a maga szakralitásával a háború okozta kényszerhelyzet ellenére sem volt képes befogadni egy profán fémdarabot. Ebből következően nincs arra vonatkozó adatunk, hogy abaúji gyülekezetek rekvirált harangjaikat a javasolt módokon pótolták volna. A harangok pótlása ettől függetlenül lényegi kérdéssé vált 1918-tól a gyülekezetek számára, melyre eltérő stratégiák mentén próbáltak megoldást találni.

A legáltalánosabb stratégia a rekvirált harangokért kapott állami kárpótlás takarékpénztárba történő helyezése volt. Ebből jellemzően létrehoztak egy *harang-alapot*, melyet addig kamatoztattak, míg az összeg nem tette lehetővé új harang beszerzését –

⁵⁶⁹ Tüdös István: *Kimutatás a tiszáninneri ref. egyházkerületben requirált harangokról*. 1918, május 26. Miskolc. Püspöki irattár 1918. P-9. SRKL

⁵⁷⁰ *Harang helyett vaslemez*. In: SRL, 13. évf. 26-27. sz., 1917. július 1-8. 206.

⁵⁷¹ *Mivel pótoljuk a harangot?* In: SRL, 13. évf. 40-41. sz., 1917. október 7-14. 291.

ahogyan azt a telkibányai gyülekezet esetében láthattuk. A gyülekezetek felérték anyagi készleteiket a világháború alatt és az ehhez társuló infláció sem a harangok gördülékeny pótlását tette lehetővé. Mivel állami támogatásra egyáltalán nem, egyházkerületi pénzösszeg kiutalására pedig csak csekély mértékben számíthattak, egyéb forrásokat kellett találniuk a megfelelő összeg elérése érdekében. A létrehozott harang-alapot lokális szinten a gyülekezeti tagok adakozásaival egészítették ki.

Amennyiben a gyülekezetnek voltak Amerikába kivándorolt tagjai, hozzájuk küldtek ki egy adománygyűjtő ívet, ami meggyorsította a megfelelő összeg összegyűjtését. Ezt a stratégiát alkalmazták az alsó- és felsőcécei gyülekezetek is. 1921. december 10-én tartott presbiteri gyűlésükön a lelkész jelentette, *„hogy egy segélygyűjtő ívet küldvén ki Amerikába, egyházunknak egy ott élő tagjához, Sztanai Pálhoz, az visszaérkezett. Rajta 127 dollár 55 cent adomány jegyeztetett, melyből bizonyára a költségek levonása után 123 dollár és 70 cent küldetett el a budapesti Lloyd bankba, melyet az értékesítvén, 117,515 koronát küldött el kezeihez, a mely most egyházunknak rendelkezésére áll.”*⁵⁷²

Az új harangok beszerzését az anyagi nehézségek mellett számos egyéb tényező is tovább árnyalta. Tekintve, hogy a háború után 1921-ig hadigazdálkodás volt érvényben, a rekvirált harangok bronzból készültekkel történő pótlása nem volt lehetséges.⁵⁷³ Ennek kiaknázására tiszáninneni viszonylatban a Diósgyőri Vasgyár már 1917-ben megkezdte az acélharangok gyártását.⁵⁷⁴ Amint 1921-től újra lehetséges volt a bronzharangok előállítása, a rekvirált harangok acélharangokkal történő pótlása alábbhagyott.⁵⁷⁵

A háború után a harangok pótlása óriási konjunktúrát eredményezett a harangöntés terén, melybe jelentős külföldi tőke is bekapcsolódott. Ilyen volt a budapesti székhelyű Ecclesia Harangművek R.T.,⁵⁷⁶ mellyel leggyakrabban *Budapesti Harangművekként* találkozunk a szövegekben. Az I. világháborút követően négy nagy harangöntő üzem próbálta ellátni a harang nélkül maradt gyülekezeteket. Ezek voltak Szlezák László, Seltenhofer Frigyes és fiai, Walser Ferenc, Peternell és Kulhanek Vas- és Fémöntődéje – valamint ötödikként az 1920-1930 között működő, már említett Ecclesia Harangművek.⁵⁷⁷ A Sárospataki Református

⁵⁷² *A felső- és alsó czécei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869-ik esztendőtol.* SRKL S. E. IV. 5/11.

⁵⁷³ PATAY 2009: 123.

⁵⁷⁴ Uo. 122.

⁵⁷⁵ Uo. 123.

⁵⁷⁶ PATAY 1958: 169.

⁵⁷⁷ PATAY 1977: 388.

Lapok 1921. július 24-én megjelent számában az Ecclesia Harangművek keretén belül megalakult *Harangvéleményező Szerv*ről és annak tevékenységéről tudósított:

*„A Harangvéleményező díjtalanul ellenőrzi a harangrendeléseket úgy zenei szempontból, mint az ércanyag vegyítését és a harang díszítését illetőleg, szerződéseket felülbírá, kész harangokat vegyelemez, továbbá a mai magas harangárakat leszorítani igyekszik a hozzácsatlakozott harangöntődékekben. (...) Újabban 220 koronás átlagos Kilónkénti árat ért el 110 egyház részére.”*⁵⁷⁸

A Harangvéleményező Szerv a gyülekezetek haranghoz jutásának megkönnyítésére létrejött intézmény volt, mely a gyülekezetek érdekeit képviselve, a harangok pótlásával kapcsolatos kihívásokat próbálta áthidalni – többek között a harangok árának leszorításával. A külföldi tőkéből fenntartott Ecclesia Harangművek a harangok pótlása tárgyában hirdetményeket közölt különböző orgánumban, többek között a Sárospataki Református Lapokban is:

*„Az» Ecclesia «R.-t. által a harangok beszerzésére vonatkozó, minden egyházhoz megküldött hirdetményt a presbyteriumok figyelmébe ajánlom. Miskolc, 1922. jan. 4. Dr. Révész Kálmán ref. püspök.”*⁵⁷⁹

A hirdetések hatásfokát növelendő, a Tiszáninneni Református Egyházkerület új püspöke, Révész Kálmán körlevelében is felhívta a presbitériumok figyelmét az Ecclesia Harangművek szolgáltatásaira. A felhívások eredményesnek bizonyultak, ugyanis a legtöbb rekvirált harang helyére Abaújban az Ecclesia Harangművek harangja került. A Sárospataki Református Lapok 1921-től folyamatosan beszámolt a gyülekezetek harang-alapítványainak létrejöttéről és adományozóiról, egyes harangok újraöntéséről, valamint az elkészült harangok szentelési ünnepségeiről.⁵⁸⁰

A rekvirált harangok pótlása által kialakult konjunktúra végeztével, és a harangok nagy részének pótlásával az Ecclesia Harangművek, illetve az akkor 60 éves múltra visszatekintő

⁵⁷⁸ *Harangakció.* In: SRL, 16. évf. 13. szám, 1921. július 24. 89.

⁵⁷⁹ *Püspöki körlevél IV. pontja.* In: SRL, 17. évf. 3. szám, 1922. január 15. 12.

⁵⁸⁰ A Sárospataki Református Lapok 1919-1920-ban nem jelenhetett meg a politikai rendszer miatt. „Pár hét múlva két esztendeje lesz, hogy az uralomra jutott proletárdiktatúra kicsavarta szerkesztőségünk kezéből a tollat, 1919. március 23-án megtiltotta lapunk megjelenését.” *Régi név – Új program.* In: SRL, 16. évf. 1. sz., 1921. február 25. 1.

Walser cég is megszűnt az 1930-as évekre. Csak Szlezák László és Seltenhofer Frigyes harangöntő műhelyei maradtak fent.⁵⁸¹

Várady József 1989-ben megjelent, *Tiszáninnen református templomai* című könyvében a Trianon utáni abaúji egyházmegye állapotaira tudunk következtetni, többek között a gyülekezetek harangjairól feltüntetett adatok alapján.⁵⁸² Amennyiben a jelenleg a gyülekezetek tulajdonában lévő harangok Walser Ferenc, Szlezák László, Seltenhofer Frigyes munkái, vagy az Ecclesia Harangműveknél és a Diósgyőri Vasgyárban készültek 1930 előtt, feltehetően az I. világháborús rekvirálások pótlásai. A 21. századi abaúji egyházmegye gyülekezeteinél 61 olyan harangot találunk, amely megfelel a fenti kritériumoknak. Ezt a számot összevetve a 80 darab rekvirált haranggal és a ténnyel, hogy húsz abaúji anyaegyház szórányaikkal együtt Trianon után határon túlra került, nagyjából teljesen lefedhetjük az Abaúji Református Egyházmegye rekvirált és pótolta harangjait.

VI.6. Összegzés

Az I. világháború számos hatással volt a Tiszáninneri Református Egyházkerületen belül az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteire. A háború során felmerülő kényszerhelyzetek leginkább a lokális közösségek forrásai alapján tárhatóak fel, hiszen azok a magas-egyházi iratokkal szemben kevésbé stilizáltak.

A háború generálta nyersanyaghiány és azon belül a különféle fémek hadvezetőség részéről felmerülő igénye makro- és mikro-szinten egyaránt kényszerhelyzeteket hívott életre. A katonai parancsnokságok számára különféle fémek beszolgáltatása, vagyis a rekvirálás mindkét szinten megjelenő probléma volt. A háború kitörésének évében még nem volt indokolt a rekvirálás, viszont 1915 tavaszán megkezdődött annak állami és egyházi részről való megszervezése. Ezt a folyamatot a Tiszáninneri Egyházkerület mindenkori püspöke és a vallás- és közoktatásügyi miniszter gyakran bizalmas levelezéseiből tudjuk makro-szinten rekonstruálni. A rekvirálások egyházi szinten a harangokat vették igénybe. 1915 végére elkészült az egyházkerület harangjairól egy kimutatás, melyet harangjegyzéknek neveztek. A harangjegyzék alapján minősült egy harang rekvirálhatónak vagy megtartandónak. A megtartásra ítélt harangok történelmi vagy művészi értékük által kerülhették el a beolvasztást. 1915 és 1916 harangrekvirálási akciói a hazafias propaganda jegyében teltek és a

⁵⁸¹ PATAY 1958: 169.

⁵⁸² VÁRADY 1989.

gyülekezetek gyakran térítés nélkül áldozták fel harangjukat a nemes cél érdekében a *haza oltárán*. 1917-től ez a tendencia megváltozott és szervezett hadianyag-utánpótlássá alakult a harangok rekvirálása. A fokozódó nyersanyaghiányt jelzi az is, hogy 1917-ben a harangok mellett az épületek réz elemei, az orgonák, illetve még az iskolai csengők is rekvirálásra kerültek. A folyamat 1917 decemberében ért véget, amikor leállították a további rekvirálásokat. 1918-tól új kihívásként jelent meg a rekvirált harangok pótlása, mely az 1921-ig érvényben lévő hadigazdálkodás miatt csak lassan indulhatott meg.

Az Abaúji Református Egyházmegyéből 80 darab harangot rekviráltak az I. világháború során. A rekvirálási akciók feszültségekkel és konfliktusokkal jártak egyrészt a hadvezetőség és a gyülekezetek között, másrészt lokális szinten a gyülekezet tagjai között is. Az abaúji gyülekezetek presbiteri jegyzőkönyvei alapján kirajzolódik, milyen stratégiákat alkalmaztak a gyülekezetek harangjaik megtartása érdekében, majd később milyen módszerekkel kívánták pótolni azokat. A harangok pótlása összetett kihívás volt, elsősorban gazdasági szempontból, így a gyülekezetek gyakran az 1930-as évekig harang nélkül maradtak.

Az I. világháborús harangrekvirálások az ország korabeli harangállományának 50-60%-át érintették,⁵⁸³ gyakorlatilag minden református gyülekezetből kerültek harangok beolvasztásra. Bár az I. világháború végzetes volt a Tiszáninnen Református Egyházkerület és az Abaúji Református Egyházmegye harangjaira nézve, az 1930-as évekre regenerálódott harangállományt a II. világháború már kevésbé érintette.

⁵⁸³ PATAY 1977: 39.

**VII. „A ládafiába zárt vagy a harisnyaszárba dugott pénz holt tőke”⁵⁸⁴ -
Hadikölcsön-kötvények jegyzése az Abaúji Református
Egyházmegyében
1914-1918 között**

„A hadviselés egyik legfontosabb
és nélkülözhetetlen eszköze az arany.”⁵⁸⁵

A háború kitörésétől kezdve világos volt, hogy még egy rövid összecsapás sem finanszírozható az állami költségvetés bevételeiből.⁵⁸⁶ Nemzetközi szinten ezért a gazdaság fő kérdésévé vált, hogy adóval vagy kölcsönrel célszerűbb-e fedezni a háború kiadásait.⁵⁸⁷ 1914-től a kölcsönök és hitelek nem a hosszú távú kormányzati elképzeléseket és beruházási szükségleteket szolgálták, hanem a folyó hadikiadások kiegyenlítését. A világháború következtében a jegybank és a lakosság kölcsönöztek a költségvetésnek, nem a korábbi, főként külföldi kölcsönnyújtók. 1914 nyarától az európai pénzpiacok beszüntették a hitelnyújtást, különösen a háborúban résztvevő államoknak. 1914 decemberére a nemzetközi pénzpiacok befagyását tovább nehezítette, hogy az egymással szembenálló hadviselő államok polgárainak is megtiltották a pénztalásokat és különféle kifizetéseket. Ennek következtében a magyar költségvetés nem számíthatott csak kisebb osztrák, német és semleges államok nyújtotta kölcsönökre. A politikusok és a gazdasági elemzők gyorsan belátták, hogy úgynevezett *rendkívüli bevételekre* van szükség.⁵⁸⁸ A háború kitörésével járó teendők, mint a mozgósítás és a különféle hadi eszközök beszerzése és szállítása havi 400 millió koronába került a magyar költségvetésnek, évi összbevétele ezzel szemben 1084 millió korona volt.⁵⁸⁹ A Monarchia mindkét országa számára egyértelművé vált, hogy a mozgósítás pénzszükségletét csak hitel igénybevételeivel képesek előteremteni.⁵⁹⁰ 1914 szeptemberétől pénzbőség lépett fel, így az osztrák és magyar pénzügyminiszter lehetségesnek látta a belföldi értékpapír-kibocsátást. Ezzel a lépéssel oly módon kívánták az állami pénzszükségletet fedezni, ami nem növelte tovább a forgalomban lévő pénzmennyiséget, továbbá a német hadikölcsön sikere is erre ösztönzött.⁵⁹¹ A *hadikölcsönkötvény* tulajdonképpen egy olyan

⁵⁸⁴ Püspöki Irattár 1915./II. P-6/SRKL. 11079/1915. eln. sz. körrendelet „A váltópénzek felhalmozása és elrejtése ellen a lakosság tájékoztatása és felvilágosítása céljából”

⁵⁸⁵ Püspöki Irattár 1915./II. P-6/SRKL. 11079/1915. eln. sz. körrendelet „A váltópénzek felhalmozása és elrejtése ellen a lakosság tájékoztatása és felvilágosítása céljából”

⁵⁸⁶ MIIHÓK 2018: 127.

⁵⁸⁷ Uo. 129.

⁵⁸⁸ POGÁNY 2002: 65.

⁵⁸⁹ Uo. 67.

⁵⁹⁰ Uo. 68.

⁵⁹¹ Uo. 71.

állami értékpapír, melynek célja a magántőke bevonása volt a háborús kiadások finanszírozására.⁵⁹² A hadikölcsönkötvények kibocsátásával a Monarchiában felfüggesztették azt az 1892-ben elfogadott törvényt, melynek értelmében a forgalomban lévő pénzmennyiség legalább 40%-át nemesfémekkel és értékálló devizákkal kell fedezni; valamint az Osztrák-Magyar Bank azon kötelezettségét, hogy gondoskodik a korona más aranyalapú valutákkal szembeni értékállóságáról. Ez a két esemény együttesen inflációhoz vezetett a háború alatti és utáni években.⁵⁹³

1914. november 12-én jelent meg az I. hadikölcsön aláírási felhívása a Monarchiában. Költségvetési szempontból új elemnek számított, hogy a kormány közvetlenül a lakossághoz fordult. Az I. világháború totális háború volt, melyben a hadi események sikere nem csak a fronton történteken múlt, így az otthonmaradtakat, a hátszínre is bekapcsolták a háborúba.⁵⁹⁴ Az I. hadikölcsön 6%-os, adómentes járadékkölcsön-kötvényekből állt, 1914. november 16-23 között lehetett jegyezni és 1920 novemberéig nem volt felmondható. Aláírási hely volt az ország majdnem összes kereskedelmi pénzintézete, a jegybank fiókjai és budapesti főintézete, az állampénztárak, adóhivatalok, a Postatakarékpénztár és fiókjai. Sikere messze meghaladta a szakértők előzetes várakozásait: néhány nap leforgása alatt 1185 millió koronás bevételt hozott a költségvetésnek.⁵⁹⁵ A jegyzést megkönnyítette az is, hogy a hitelintézetekben őrzött takarékbetéteket korlátlanul lehetett kölcsönjegyzésre fordítani.⁵⁹⁶ Az I. hadikölcsön sikere több okra vezethető vissza. Egyrészt kedvező kamatozása, adó- és illetékmentes kötvényekből állt, másrészt a legkisebb jegyezhető címlet 50 korona volt, melyet részletfizetéssel is lehetett teljesíteni. Ez utóbbi a kisebb megtakarításokkal rendelkezők bevonását célozta, mint a magánszemélyek, vagy akár az egyházközségek.⁵⁹⁷ Az I. hadikölcsön sikeréhez kétségtelenül hozzájárult az a hatásos propaganda is, melyet a Pénzügyminisztérium szervezett és irányított. A jegyzés népszerűsítésében részt vett a magyar közélet, egyházi és világi méltóságok, gazdasági érdekképviselők és különböző társadalmi egyesületek is. A lapok felsorolták, hogy arisztokraták, politikusok, városok milyen összeget jegyeztek.⁵⁹⁸ A jegyzésre buzdítók a befektetést a nemzeti küzdelem szimbólumává tették. Ugyancsak szimbolikus jelentőséggel bírt, hogy minden hadikölcsön kibocsátásánál a legelső

⁵⁹² MIHÓK 2018: 129.

⁵⁹³ Uo. 134.

⁵⁹⁴ POGÁNY 2002: 73.

⁵⁹⁵ Uo. 71.

⁵⁹⁶ MIHÓK 2018: 130.

⁵⁹⁷ POGÁNY 2002: 71.

⁵⁹⁸ MIHÓK 2018: 128.

aláíró I. Ferenc József, majd halála után IV. Károly volt.⁵⁹⁹ A kisbefektetőket érzelmi és racionális érvekkel próbálták meggyőzni. Azzal érveltek, hogy a hadikölcsön-jegyzés hősiesség, hazafias cselekedet, mellyel a hátszágban lévők a fronton harcolók szenvedéseit enyhíthetik. Racionális érvként államilag garantált, biztos befektetésként népszerűsítették a kölcsön jegyzését, mely kiemelkedően magas hozammal bír.⁶⁰⁰ A hadikölcsönök háború utáni visszafizetésével kapcsolatban fel sem merült, hogy nem a jegyzéskor leírtaknak megfelelően vagy egyáltalán nem történik meg.⁶⁰¹

Az I. hadikölcsön kibocsátását továbbiak követték, az első mintájára. Kisebbségi változtatások ugyan voltak, de a konstrukció lényegében nem változott. Az egymást követő kibocsátásoknál eleinte 6%-os, majd 5,5%-os kamatozású járadékkötvényeket lehetett jegyezni. A nagyobb befektetőkre számítva 2000, 5000 és 10.000 koronás címletekben is adtak ki kötvényeket, melyeket részletre is lehetett törleszteni.⁶⁰² Magyarországon 1914 és 1918 között nyolcszor bocsátottak ki hadikölcsönt, jellemzően minden év őszén és tavaszán.⁶⁰³ A jegyzett összegek a következőképpen alakultak milliárd koronában megadva: 1914. november: 1,23; 1915. május: 1,13; 1915. október: 2,27; 1916. április: 1,94; 1916. november-december: 2,36; 1917. május: 2,55; 1917. november: 3,95 és 1918. május-június: 3,16.⁶⁰⁴

Míg az I. hadikölcsön kibocsátása országra szóló esemény volt, melyet a sajtó hetekkel korábban bejelentett és mellyel kapcsolatban minden számottevő személyiség megszólalt, a háború előrehaladtával a jegyzési lelkesedés alábbhagyott.⁶⁰⁵ Ehhez társult, hogy a rohamos áremelkedés mellett nem a több évtizedes lejáratú hadikölcsön lett a legnépszerűbb befektetés, hanem például a megélhetési cikkek nagytételben történő felvásárlása és az azokkal való üzérkedés.⁶⁰⁶ A hadikölcsönök kibocsátása megszokott eseménnyé vált a háború éve alatt: míg az I. kölcsönnél még egy hét is elég volt a jegyzéshez, addig a VII. és VIII. hadikölcsönnél már hat hétre volt szükség.⁶⁰⁷ A III. hadikölcsön kibocsátása idején már az ellenpropaganda is megjelent, főként azzal operálva, hogy ha nem lesz elegendő pénz a

⁵⁹⁹ POGÁNY 2002: 73.

⁶⁰⁰ Uo. 72.

⁶⁰¹ MIHÓK 2018: 128.

⁶⁰² POGÁNY 2002: 73.

⁶⁰³ MIHÓK 2018: 130.

⁶⁰⁴ Uo.

⁶⁰⁵ POGÁNY 2002: 73.

⁶⁰⁶ MIHÓK 2018: 128.

⁶⁰⁷ POGÁNY 2002: 74.

háborúra, annak hamarabb vége lesz.⁶⁰⁸ A IV. hadikölcsön esetében már városok, hatóságok képviselői is nyíltan propagálták a kölcsönjegyzést, gyakran visszaélve a feladatkörükhöz társuló hatalommal.⁶⁰⁹ A VI. hadikölcsön kibocsátásakor újdonság volt az úgynevezett hadikölcsön-(élet)biztosítás. Ennek értelmében, ha a kölcsönt jegyző személy 15 évig teljesíti a befizetéseket, a futamidő végén a jegyzésnek megfelelő összegű, 6%-os hadikölcsönkötvényt kap biztosítási összegként. A VII. hadikölcsön sikere valószínűleg annak volt köszönhető, hogy honvédek és népfölkelők is tömegesen jegyezték.⁶¹⁰ A VIII. hadikölcsön népszerűsítésében már a propaganda legmodernebb eszközeit is bevetették, a filmgyárak és mozgóképszínházak bevonásával. A jegyzésre buzdító filmjeleneteket 1918 nyarán egy hónapon keresztül fővárosi és vidéki mozikban minden mozielőadás előtt bemutatták.⁶¹¹

Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei, lelkészei és tanítói a célzott állami propaganda célpontjai voltak a hadikölcsönök jegyzésekor. A megbízhatónak ítélt, értelmiségi személyeken keresztül komplett közösségeket – református gyülekezeteket, a tanuló ifjúságot és azok családjait, vagy teljes településeket – lehetett a hadikölcsönbe való befektetésről meggyőzni. Az egyes személyek buzdítása mellett kiemelten fontos volt az abaúji gyülekezetek tulajdonában lévő különféle alapítványi összegek háborús célokra való konvertálása is. Azonban a háború második felére a kutatott anyagból is látványosan eltűnnek a kölcsönökre való jegyzések nyomai. Ennek fő okaként azt tudjuk megállapítani, hogy már az első néhány hadikölcsönjegyzéskor mind a gyülekezetek, mind azok tagjai aktív jegyzői voltak a hadikölcsönöknek, ezáltal felhasználva megtakarított pénzüket. Ennek következtében a háború vége felé már nem rendelkeztek olyan összegekkel, melyeket hadikölcsönök jegyzésére fordíthattak volna.

VII. 1. Az I. hadikölcsön sikere 1914-ben

A Tiszáninneni Református Egyházkerület vezetőjeként Dr. Tüdös István püspök a háború alatt élénk kapcsolatban állt a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, Jankovich Bélával. Az első, 1914 őszén kibocsátott hadikölcsönt komoly propaganda előzte meg, melyben a világi személyek mellett az egyházi főhatóságokra is komoly feladat hárult. 1914. november 3-án érkezett az első, sürgős levél a kultuszminisztertől a püspökhöz, melyben

⁶⁰⁸ MIHÓK 2018: 131.

⁶⁰⁹ Uo.

⁶¹⁰ Uo. 132.

⁶¹¹ Uo. 133.

Jankovich tájékoztatta a püspököt arról, hogy „a kormány az 1912. évi LXIII. törvénycikkben nyert felhatalmazás alapján legközelebb hadi kölcsönt fog kibocsátani és e célból közvetlenül fordul az ország közönségéhez.”⁶¹² Jankovich levelében kifejtette, hogy a hadi kiadások fedezésére igen nagy összegek szükségesek, illetve azt is kiemelte, hogy „az anyagi élet körébe tartozó kérdések sikeres megoldása is fokozottabb mértékben függ az erkölcsi rugók érvényesítésétől.”⁶¹³ Ez érzékletesen mutatja a háborús, különösen a hadikölcsön jegyzésére vonatkozó államilag szervezett propagandát, melyben a racionális döntéseket *erkölcsi rugók* mozgatják. Ez a kettősség a háború alatt kibocsátott nyolc hadikölcsön mindegyikét megelőző propagandakampányban megfigyelhető. Nem véletlen tehát, hogy a miniszter így fogalmazott levelében: „Mindnyájunkat át kell, hogy hasson az a tudat, hogy elsőrendű hazafias kötelességünk, hogy minden nélkülözhető készpénzünket kölcsön alakjában letegyük a haza oltárára.”⁶¹⁴ A haza oltárára helyezni kifejezés az I. világháborús propaganda jellegzetes toposza volt, mely az állami rendeletek szövegeiből leszivárgott a református gyülekezetek presbiteri jegyzőkönyveire. A gyülekezetek harangjait a *haza oltárára* helyezték azok rekvirálásakor; a református tanítók és lelkészek katonai szolgálatukat *tették a haza oltárára*; a hadikölcsönkötvények jegyzésekor pedig az elsősorban gazdálkodásból élő gyülekezeti tagok megtakarított pénzüket – *kölcsön alakjában* – helyezték a haza oltárára. Ahhoz, hogy ezt minél több gyülekezeti tag megtegye, a miniszter levelében arra kérte a püspököt, hogy vezetőként mutasson jó példát. Ehhez társult „az alantas papságnak”⁶¹⁵ hasonló irányban való buzdítása, főként azonban a hívek megfelelő kioktatása”⁶¹⁶ – ahogyan a miniszter fogalmazott. A propaganda itt egyértelműen a lelkészek szerepére épült, akik saját presztízssükkel és személyükkel, egy gyülekezet élén nagyban befolyásolták – befolyásolhatták a tagok döntéseit. Levelében a miniszter kitért a lombardkölcsönre is, melynek célja az volt, hogy „olyanok is nagyobb arányban vegyenek részt a kölcsön jegyzésében, akik aránylag nem sok készpénzzel rendelkeznek.”⁶¹⁷ Az első hadikölcsön aláírási időszaka 1914. november 16-23. között volt, emiatt a miniszter levele zárásaként a következőket írta a püspöknek: „Igen célszerű lenne tehát, ha a hívek a folyó hó 15-i istentiszteleten lehetőleg a szószékről vagy alkalmas más módon buzdíttatnának lelkipásztoraik által.”⁶¹⁸ Ezzel a kéréssel a lelkészeket a

⁶¹² Püspöki Irattár 1914./ P-4/SRKL. 5270/1914. eln. sz. sürgős levél az első hadikölcsön kibocsátásáról.

⁶¹³ Uo.

⁶¹⁴ Uo.

⁶¹⁵ Értsd: alsó papság, közpapság.

⁶¹⁶ Püspöki Irattár 1914./ P-4/SRKL. 5270/1914. eln. sz. sürgős levél az első hadikölcsön kibocsátásáról.

⁶¹⁷ Uo.

⁶¹⁸ Uo.

hadikölcsönkötvény jegyzésének propagandaeszközzé kívánta tenni az állam, kihasználva azt a bizalmat, amely optimális esetben a lelkész és gyülekezete között fennállt.

Az első hadikölcsön kibocsátása idején, 1914. november 16-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter ismételt levélben kereste meg a püspököt. A személyre szabott, célzott propaganda ezúttal a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítókra próbált az egyházi vezetőségen keresztül hatni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914./153281. számú rendelete öt pontban szabályozta a tanítók hadikölcsönjegyzését.⁶¹⁹ A szabályozás lényege az volt, hogy az elemi népiskolai tanítók különféle kedvezményeket vehettek igénybe, amennyiben hadikölcsönt jegyeztek. A népiskolai tanítók jegyzése tárgyi jellegén túl ugyanakkor szimbolikus gesztus is volt, hiszen a településeken a lelkészek mellett a tanítók rendelkeztek azzal a bizalmi tőkével, mellyel másokat is a jegyzésre buzdíthattak.

A hadikölcsönkötvények jegyzésének harmadik, az abaúji református gyülekezetek szempontjából releváns szegmenséről ugyancsak 1914. november 16-án tájékoztatta a miniszter a püspököt. Ez a szegmens a különféle, gyülekezetek tulajdonában lévő alapítványi összegek kezelése volt. A református gyülekezetek hosszú távú céljaik elérése érdekében alapítványokat hoztak létre, melyeknek összegeit általában takarékpénztári betéteken kezelték és kamatoztatták. A miniszter ezt kívánta kihasználni a hadikölcsönjegyzés szempontjából, mikor a következőket írta a püspöknek: *„Az alapítványok, illetve alapítványszerű vagyonok érdekében lehetőleg való jövedelmezőbb gyümölcsöztetésére, másrészt azonban komoly és nagy nemzeti érdekek felette kívánatosná teszik”*⁶²⁰ a gyülekezetek számára a hadikölcsön jegyzését. A hadikölcsönjegyzés propagandájának dinamikájában racionális és érzelmi indoklások folytonos összeolvadását figyelhetjük meg. A miniszter ezúttal racionális indoklással zár, miszerint *„a takarékpénztárilag kezelt törzsvagyonok, amelyek nem tőkéikben, hanem csak kamatjaikban használandók fel, amennyire ez csak lehetséges /ti. amennyiben a vonatkozó alapítólevelek kifejezetten ellenkezőleg nem rendelkeznenek/ az új, 6%-os nemzeti /hadi/ kölcsönbe fektetessenek.”*⁶²¹ Az összegek hadikölcsönbe fektetése meg is történt. A Felső- és Alsócécei gyülekezetek 1914. november 20-án tartott közös presbiteri gyűlésén a *„lelkész felolvassa a CXXXVII. számú esperesi körlevelet, melyben a Nagytiszteletű Esperes Úr – a Főtiszteletű és Méltóságos Püspöki Hivatal rendeletének*

⁶¹⁹ Püspöki Irattár 1914./ P-4/SRKL. 153281/1914. eln. sz. rendelet *„A hadikölcsön községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók által kedvezményes módon való jegyezhetése tárgyában”*

⁶²⁰ Püspöki Irattár 1914./ P-4/SRKL. 5401/1914. eln. sz. levél a takarékbetétekben kezelt alapítványi összegekről.

⁶²¹ Uo.

*megfelelően – melegen ajánlja a hadi költsön jegyzését mind azon egyházaknak, melyeknek takarékpénztárban 6 évig nélkülözhető pénzük van.*⁶²² A presbitérium jóváhagyta a lelkes ajánlatát és a korábban az abaújszántói takarékpénztárban őrzött tőke egy részét hadikölcsönjegyzésre fordította.

Az Abaúji Református Egyházmegye 1915 májusában tartott tavaszi közgyűlésén Révész Kálmán esperes az 1914-es évre vonatkozó jelentésében arról számolt be, hogy *„az első kibocsátású hadikölcsönre egyházközségeink 36.000 koronát, híveink pedig legalábbis 1.000.000 koronát jegyeztek.*”⁶²³ Ezek az összegek jelzik, hogy a háborús lelkesedés és a hadikölcsön kötvények újdonsága komoly erőket mozgósított az I. kölcsön kibocsátásakor.

VII. 2. A kölcsönt jegyzők körének bővítése 1915-ben

1915. október 6-án Jankovich Béla a püspökön keresztül intézett felhívást a tanintézetek igazgatóihoz, tanáraihoz és tanítóihoz. Az első két hadikölcsön esetében a tanárok és tanítók különféle kedvezményekben részesültek, amennyiben kölcsönt jegyeztek. Feltehetően a gyülekezetekhez hasonlóan, a tanárok és tanítók is az első két hadikölcsönbe fektették megtakarított pénzüket, így a harmadik hadikölcsön idejére már kiestek a kölcsönt jegyzők köréből. A háború előrehaladtával az állami költségvetésnek egyre több kiadása volt, így egyre szélesebb körben volt kénytelen a hadikölcsönök jegyzését népszerűsíteni. A jegyzésbe és annak népszerűsítésébe már korábban bevont tanítókon és tanárokon keresztül a III. hadikölcsön jegyzésekor újabb csoportot akart megszólítani az állam: megkezdődött a tanuló ifjúság bevonása a kölcsönök jegyzésébe. Jankovich felhívásában erről így fogalmazott: *„Ez okból kívánatosnak, sőt szükségesnek tartom, hogy a hadikölcsön-jegyzés érdekében a tanárok és tanítók hazafias érzésük egész melegével csináljanak propagandát a tanulók között.*”⁶²⁴ A tanuló ifjúságot célzó propaganda nyílt része volt, hogy *„a tanulók révén azok szülei is az elmondottak értelmében buzdíttassanak.*”⁶²⁵ Felhívását a miniszter egy olyan, szintén gyakran előforduló propaganda-toposszal fejezte be, melyben a harctéren lévők szenvedéseit vetette össze az itthon maradottak szerencsésnek beállított helyzetével: *„Míg a háború vitéz harcosainknak életét és vérének követeli, tőlünk csak azt kívánja, hogy*

⁶²² *A felső- és alsó czécei ref. egyháztanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869.* SRKL S. E. IV. 5/11.

⁶²³ KOVÁCS (szerk.): 1915a: 10.

⁶²⁴ Püspöki Irrattár 1915./II. P-6/SRKL. 10894/1915. eln. sz. felhívás a tanintézetek igazgatóihoz, tanáraihoz és tanítóihoz.

⁶²⁵ Uo.

*késpénzünket jól kamatozó állampapírokba helyezzük el.*⁶²⁶ A propaganda ezen eleme azért lehetett sikeres, mert majdnem minden családnak volt olyan hozzátartozója, aki valamilyen katonai szolgálatot teljesített – így *vitéz harcosaink* tudatos említése az érzelmekre volt hivatott hatni. Ugyanakkor a miniszter szövegében a pénzügyi világban kevésbé otthonosak számára is vonzó kifejezéssel, *jól kamatozó állampapírként* hivatkozott a hadikölcsönkötvényre, ami a gazdagodás utáni vágyat ébreszthette fel a tanintézetek alkalmazottaiban.

1915. október 11-én a püspök körlevélben tájékoztatta a lelkészeket a III. hadikölcsön kibocsátásáról. A jegyzést megelőző kampányidőszakban ismét komoly feladatot szántak a lelkészeknek és tanítóknak, melyet a püspök így fogalmazott meg: *„A III. hadikölcsön ügyében kettőzött buzgóságra serkentessenek a lelkész és tanító urak, mint akiknek a népre legnagyobb s legközvetlenebb hatásuk lehet s van is.”*⁶²⁷ Ekkor, az I. hadikölcsön jegyzéséhez hasonlóan, arra a bizalmi légkörre számított az állam, mely lelkész és gyülekezete, valamint tanító és diáksága között megvolt. *„Ez az eredményes működés a gazdálkodással foglalkozó falusi nép között kizárólag attól függ, hogy a lelkészek és tanítók tudnak-e és akarnak-e a népre hatni a haza érdekében?”*⁶²⁸ Körlevelében a püspök – szemben a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel – nem használta nyíltan a propaganda kifejezést, hanem a *hatni, ráhatni* ígét választotta helyette. A püspök lelkészekhez küldött leveléből azt is kiolvashatjuk, hogy a lelkészek és tanítók rátermettségének mércéjeként tüntette fel a *gazdálkodással foglalkozó falusi nép* kölcsönjegyzésre való buzdításának sikerét.

A III. hadikölcsön kibocsátásakor számos új, szervezett elemmel bővült a jegyzés folyamata az egyházi résztvevőknek. Több pénzintézet látott újfajta lehetőséget abban, hogy egyes szervezetek kölcsönjegyzését egységesen magánál tartsa. Ezt a lehetőséget fedezte fel a Hajdúböszörményi Hitelbank is, *„amely a Magyar Bank Kereskedelmi Részvénytársaság, az Országos Református Lelkészegyesület és a Kálvineum pénzeit is kezeli”*⁶²⁹ az I. világháború idején. A Hajdúböszörményi Hitelbank a *lombardírozást* 100%-ig, vagyis a jegyzés teljes összegéig biztosította a kölcsönt jegyzőknek. A Magyar Bank átengedte a jutalékot a Hajdúböszörményi Hitelbanknak, ami azt jelentette, hogy ez utóbbi minden 100 korona értékű jegyzésből 20 fillért adományozott a Kálvineumnak, illetve a Magyar Bank egyházi árvaházakat is támogatott. Erről a püspök a fent említett körlevelében értesítette a lelkészeket

⁶²⁶ Uo.

⁶²⁷ Püspöki Irattár 1915./II. P-6/SRKL. 2640/1915. eln. sz. körlevél a TIREK püspöki hivatalától a lelkészeknek.

⁶²⁸ Uo.

⁶²⁹ Uo.

a következő módon: „A református püspökök arra kérik lelkipásztortársaikat, a hadikölcsönjegyzéseket úgy maguk, mint egyházaik és híveik részéről a „Hajdúböszörményi Hitelbank”-nál eszközöljék, ama felhívás s aláírási ív nyomán, amelyet az intézet szétküld az országba a református lelkészi hivatalokhoz.”⁶³⁰ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a Hajdúböszörményi Hitelbank monopol helyzetbe került, amennyiben a Református Egyház, a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei, gyülekezetei és különféle intézményei mind nála jegyezték hadikölcsönt.

1915. október 12-én a kultuszminiszter körrendeletet küldött az egyházi főhatóságoknak „a váltópénzek felhalmozása és elrejtése ellen a lakosság tájékoztatása és felvilágosítása céljából.”⁶³¹ A miniszter véleménye szerint „a lakosság nagy része még mindig felhalmozza és elrejtve tartja az arany és ezüst érméket, a bankjegyeket, sőt, a nikkel és bronz váltópénzérméket is.”⁶³² Ez arra a gazdálkodási stratégiára vezethető vissza, melyet a magyar parasztság évszázadokon keresztül gyakorolt és melyben a kézzelfogható dolgoknak – jelen esetben az otthon őrzött megtakarításnak – ismerték konkrét értékét. Ehhez társul az a tendencia is, hogy a hadbavonult családfelek helyét gyakran feleségeik vették át a gazdaság irányításában. A gazdasági siker egyik legfőbb mércéje, leglátványosabb eredménye pedig az otthon tartott pénztőke volt. A miniszter ezt a gazdálkodási stratégiát a megszokás hatalmának tekintette, illetve úgy vélte, hogy „a köznép, a mely a jelenlegi rendkívüli viszonyok közt aránylag tetemes pénzösszegek felett rendelkezik, nem bír a célszerű pénzkezelés ismeretével.”⁶³³ A mezőgazdasággal foglalkozó családok nem feltétlenül látták a banki igazoló szelvények értékét, illetve maga a banki ügyintézés, a pénztőke bankban történő elhelyezése is idegen volt számukra. A miniszteri körrendelet ezeket az otthon őrzött, a háborús gazdálkodás szempontjából holt tőkének tekintett összegeket kívánta bevonni a körforgásba, a hadikölcsön-kötvények jegyzésével. A rendelet a bankjegyeket illetőleg így fogalmazott: „A ládafiába zárt, vagy a harisnyaszárba dugott pénz holt tőke. A hadi kölcsönre való jegyzés esetén azonban a bankjegy átváltozik záloggá, hitellé, kölcsönné, váltóvá, stb., és megtermékenyíti a közgazdaságot.”⁶³⁴ A harisnyaszárba dugott pénz a korábban említett tendenciára utalhat, melyben az asszonyok vették át a gazdálkodással járó feladatokat, így a pénz kezelését is. A körrendelet kitért az aranypénzek felhalmozására is,

⁶³⁰ Uo.

⁶³¹ Püspöki Irattár 1915./II. P-6/SRKL. 11079/1915. eln. sz. körrendelet a VKM-től az egyházi főhatóságoknak.

⁶³² Uo.

⁶³³ Uo.

⁶³⁴ Uo.

miszerint „*a hadviselés egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen eszköze az arany.*”⁶³⁵ Az aranypénzek pénzforgalomba való bevonására a sikeresnek ítélt német példát hozta fel, melynek során az aranypénzeket begyűjtötték a birodalmi bankokba. A miniszter véleménye szerint ezt az aranypénzek Osztrák-Magyar Bank fiókjaiba történő beszállításával lehetne kivitelezni. Ennek végrehajtásához ismételten arra a bizalmi viszonyra próbáltak építeni, amely egy település, egy gyülekezet és a vezetőik között fennállt: „*Ez a községi elöljárók, lelkészek, tanítók feladata, hogy támogassák ebben a lakosságot.*”⁶³⁶

VII. 3. A hadikölcsönjegyzés 1916-ban

1916 áprilisában, a IV. hadikölcsön kibocsátása előtt Jankovich tájékoztatást küldött a kölcsönről a királyi tanfelügyelőknek és tanfelügyelőségi kirendeltségek vezetőinek. Megkapta ezt a tájékoztatást a püspök is, hogy saját hatáskörében népszerűsítse a IV. hadikölcsönt. A miniszter tájékoztatásában megkérte a püspököt, hogy emelje ki azokat az iskolákat és tanárokat, „*akiknek buzgó tevékenysége különös sikerrel járt*”⁶³⁷ a korábbi kölcsönök jegyzésénél. A sikeres, eredményes példák kiemelése és bemutatása komoly motivációs tényezőként hathatott a jegyzés népszerűsítésekor. A miniszter így vélekedett az újabb kölcsön jegyzéséről: „*Résen kell lennünk továbbra is minden vonalon: künn a harctéren és idebent egyaránt, készséggel teremtve elő a további küzdelmekhez szükséges eszközöket.*”⁶³⁸ Tekintve, hogy ezt a miniszteri tájékoztatást elsősorban a tanintézeteknek szánták, a propaganda elsődleges célcsoportja a tanítók és tanárok voltak. Erről így olvashatunk a tájékoztatóban: „*A magyar tanítók és tanárok a háború kitörésének első napjától kezdve, a harctéren fegyverrel kezükben, az itthonmaradottak a kultúra eszközeivel az iskolában és a társadalomban szolgáltatották fényesen ragyogó példáját az önzetlen hivatásszeretnek és a lankadást nem ismerő hazafias lelkesedésnek.*”⁶³⁹ A tanárok és tanítók propagandán keresztül történő megszólítása a korábbi kampányokhoz hasonlóan azért volt kiemelten fontos, mert személyükön keresztül – ahogyan a lelkészekén keresztül egy gyülekezet közösségét – egy iskola diákjait, a diákokon keresztül pedig azok családjait is megtudták szólítani. A tanároknak és tanítóknak tehát azt a szerepet szánták, „*hogy tehetségükhöz képest ne csak a hadikölcsön jegyzésében vegyenek részt, hanem különösen a vezetésükre*

⁶³⁵ Uo.

⁶³⁶ Uo.

⁶³⁷ Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.5354/1916. eln. sz. tájékoztatás a VKM-től a királyi tanfelügyelőknek és tanfelügyeleti kirendeltségek vezetőinek.

⁶³⁸ Uo.

⁶³⁹ Uo.

bízott tanulóifjúságot, valamint az ifjúság útján azok szüleit és hozzátartozóit is buzdítsák.”⁶⁴⁰

A miniszter tájékoztatójában kiemelte azt is, hogy *különös érdemül* fogja tekinteni, ha a tájékoztatást kézhez kapó királyi tanfelügyelők és tanfelügyeleti kirendeltség-vezetők tevékenysége eredménnyel jár. A kultuszminiszter az eredményes tevékenységről a jegyzési időszak után részletes kimutatást várt. Ez egyrészt motivációként szolgált azoknak, akik már a korábbi kölcsönökben is részt vettek, másrészt az egyes tanintézetek vezetőségeinek érdekében állt a megkülönböztetett figyelem kivívása a közoktatásügyi minisztertől – elég itt a nehezen beszerezhető tanszerekre, a diákok élelmezésére, ellátására gondolnunk a háborús körülmények között, különösen az állam által anyagilag nem támogatott egyházi iskolák esetében.

Míg a IV. hadikölcsönre való jegyzés a tanítók és tanárok felé erkölcsi és hivatásukból fakadó kötelességként jelent meg, addig a vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyházi főhatóságokhoz küldött levelében a racionális elemekkel is érvelt: *„A pénzpiacz helyzete most is kedvező, s az új kölcsön feltételei is nemkevésbé előnyösek, mint az előző kölcsönöknél.*”⁶⁴¹ Ezt egészítette ki az érzelmekre ható, toposzokkal tűzdelt szövegrésszel: *„A siker eléréséhez azonban nélkülözhetetlen, hogy most is áthasson mindnyájunkat az a tudat, hogy elsőrendű hazafias kötelességet teljesítünk akkor, midőn minden nélkülözhető készpénzünket hadikölcsön alakjában a haza oltárára letesszük.*”⁶⁴² Az idézett szövegrészben két, a háborús propagandához köthető, jellegzetes kifejezést figyelhetünk meg. Az *„elsőrendű hazafias kötelesség”* és a *„haza oltárára helyezni, letenni”* állandósult szókapcsolatok a kultuszminiszter szinte mindegyik háborúval kapcsolatos körlevelében és rendeletében megtalálhatóak. A sikeres példák által történő buzdítás – ahogyan a tanítóknak és tanároknak szóló tájékoztatóban is – az egyházi főhatóságoknak küldött körlevélben is megjelenik: *„Eme nagy sikerek nagyrészt azon hatékony intézkedéseknek köszönhetők, amelyekkel a Főtiszteletű Főhatóság a papság buzdítása és a hívek kioktatása útján méltóztatott a nagy cél érdekében közreműködni.*”⁶⁴³ Ezt tekinthetjük egyfajta pozitív megerősítésnek, mellyel a miniszter a jegyzés sikerét az egyházakkal közös eredményként mutatta be. A körlevél felvezető része után következik a kultuszminiszter kérése, miszerint *„a hazafias áldozatkészségnek a lakosság széles köreiben való ébrentartása és fokozása érdekében úgy a saját, mint a kezelése alatt álló javadalmak és alapok részéről eljárva, a joghatósága alatt álló papságnak hasonló*

⁶⁴⁰ Uo.

⁶⁴¹ Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.5355/1916. eln. sz. A VKM levele az egyházi főhatóságokhoz.

⁶⁴² Uo.

⁶⁴³ Uo.

irányban való buzdítása, de főként a hívek megfelelő kioktatása útján”⁶⁴⁴ az egyházi főhatóságok támogassák a hadikölcsönök jegyzését. Az áldozatkészség ébrentartására és fokozására azért volt szükség, mert a háború előrehaladtával a lakosságnak egyre kevesebb összeg állt rendelkezésére a kölcsönök jegyzésére; illetve a háború harmadik évére a korábbi lelkesedés kezdett alábbhagyni. A *hívek megfelelő kioktatásában* komoly szerepe lehetett a gyülekezetek által jegyzett kölcsönöknek, melyekről a presbitériumok határoztak, általában a lelkész indítványára. Elképzelhető, hogy a presbitériumok tagjai – bízva lelkészüik döntéseiben –maguk is jegyeztek kölcsönt, hiszen annak menetét, előnyeit a presbitériumi gyűléseken a lelkészek előtárták, így az nem volt teljesen ismeretlen a gyülekezeti tagok előtt. Új elem volt a IV. hadikölcsönnél, hogy „a kibocsátásra kerülő pénztárjegyekben kifejezett tőkekövetelés bárkinek, aki azokat 10 év múlva leendő lejáratukkor bemutatja, minden levonás nélkül ki fog fizettetni.”⁶⁴⁵ Ez az újdonság racionális gazdasági döntésként még kedvezőbbé tehetette a hadikölcsönt. Ahogyan az 1915-ben kiadott hadikölcsönöket megelőző népszerűsítésekben, úgy 1916-ban is, a miniszter szerint a hangsúlyt „a közösség otthon tartogatott készpénzének a jegyzésbe való bevonására kellene helyezni.”⁶⁴⁶ Ennek elérése érdekében pedig ismét a lelkészekhez intézett kérést a püspökön keresztül: „Igen kíváncsi volna tehát, ha ez alkalommal is a hívek hadikölcsön jegyzésére megállapított időbe eső vasárnapi és ünnepnap iistentiszteleteken, lehetőleg a szószékről, vagy más alkalmas módon buzdíttatnának lelkipásztoraik által a jegyzésben való minél tömegesebb és nagyobb arányú részvételre.”⁶⁴⁷ A szószékről való hirdetés azért lehetett eredményes eszköze a kölcsönök népszerűsítésének, mert a presbitériumi gyűlésekkel szemben, ahol csak a presbiterek voltak jelen, a templomi iistentiszteletek alkalmával a gyülekezeti közösség nagy része képviseltette magát – többek között azok az asszonyok is, akik nőként a presbitériumnak nem lehettek tagjai, viszont harctéren lévő férjük helyett a gazdálkodás pénzügyi részét is átvették, tehát tőkével rendelkeztek.

1916. április 14-én Abaúj-Torna vármegye alispánja körlevelet küldött a törvényhatósági bizottság összes tagjához, a járási főszolgabírókhoz és az összes községi elöljárósághoz a IV. hadikölcsönről. Az alispán körlevelében a kultuszminiszter fent idézett körlevelének kifejezéseit használta, néhány mondatot teljesen átemelve abból.⁶⁴⁸ A körlevél

⁶⁴⁴ Uo.

⁶⁴⁵ Uo.

⁶⁴⁶ Uo.

⁶⁴⁷ Uo.

⁶⁴⁸ Például: „A fősúlyt a negyedik hadikölcsönnél is a közönség otthon tartogatott készpénzének a jegyzésbe való bevonására kell helyezniünk.” Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.5694/1916. a.i.sz. Körlevél Abaúj-Torna

többek között arról is tájékoztatást adott, hogy „a közönségnek ama rétegei is, amelyek azelőtt a megtakarított pénzeik elhelyezésének állampapírok vásárlásából álló módját nem ismerték, (...) az értékpapírokkal szemben fennállott, indokolatlan bizalmatlanságukat jórészt elvesztették.”⁶⁴⁹ Ezt egyrészt értelmezhetjük valós jelenségként, a hadikölcsönök jegyzésének elterjedéseként, másrészt egy újabb propagandaeszközként. Amennyiben az állami közigazgatás legkisebb egységeinek, a községeknek vezetőit arról tájékoztatják, hogy a lakosság korábbi, kölcsönökkel kapcsolatos *bizalmatlansága* eltűnt, nagyobb valószínűséggel buzdítják majd a településen élőket a kölcsönök jegyzésére, hiszen az országos tendenciák azt mutatják, hogy anyagi szempontból veszélytelen és kiemelkedően jó befektetésről van szó. Elképzelhető, hogy a jegyzések aránya valóban megugrott, azonban az alispán körlevelében konkrétumok nem szerepelnek ezzel kapcsolatban.

1916. szeptember 18-án Tüdös István püspök elismerő oklevelet kapott *Ő Császári és Királyi Felsége* nevében az eddigi hadikölcsönök jegyzésében, és az arra való buzdításban való aktív szerepvállalásáért.⁶⁵⁰ 1916 tavaszán, a IV. hadikölcsön kibocsátásakor a vallás- és közoktatásügyi miniszter arra kérte mind a püspököt, mind a tanintézetek vezetőit, hogy jelöljék meg azokat, akik a jegyzésben élen jártak. A püspök elismerő oklevelének kísérőlevelében további, az arra méltó személyek részére történő oklevelek kiállításáról is szó volt: „Engem tájékoztatni méltóztassék, hogy a kormányzatára bízott egyházkerület körében kik szereztek a hadikölcsönök sikere érdekében oly érdemeket, amelyek Méltóságod véleménye szerint ily elismerő oklevél kiállítását indokoltta teszik.”⁶⁵¹ Az elismerő oklevelek osztásának időpontja nem véletlen: az V. hadikölcsönre való jegyzés időszaka előtt, a propaganda részeként értelmezhetjük azt.

Két hónappal később, 1916. november 18-án a Jankovich elküldte a püspöknek az akkorra már általános tájékoztatását, miszerint „a kormány az 1912. évi LXIII. törvénycikkben nyert felhatalmazás alapján a háborúval járó további rendkívüli költségek fedezésére, hasonlóképpen, mint a Német Birodalomban, ötödik hadikölcsönt fog kibocsátani.”⁶⁵² A körlevélben kifejtették azokat a kedvező tényezőket, melyek a hadikölcsön jegyzését indokoltta tették-tehették: „A pénzpiacon határozottan mutatkozó pénzbőség, Erdélynek a

Vármegye Alispánjától a törvényhatósági bizottság összes tagjaihoz, valamennyi járási főszolgabíróhoz és az összes községi előljáróságához.

⁶⁴⁹ Uo.

⁶⁵⁰ Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.17110/1916. eln.sz. Elismerő oklevél a Püspöknek Ő császári és királyi Felsége nevében.

⁶⁵¹ Uo.

⁶⁵² Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.15200/1916. eln.sz. Körlevél a VKM-től az egyházi főhatóságoknak.

románoktól való kitisztítása és az általában kedvezőnek megítélhető harctéri helyzet arra a reményre jogosít, hogy hazánk lakossága az eddig is tapasztalt lelkes áldozatkészséggel fog részt venni a kölcsön jegyzésében.”⁶⁵³ Az idézetben három, a jegyzés szempontjából ígéretes jelenséget és eseményt soroltak fel. A *pénzpiacon mutatkozó pénzbőség* a lakosság vélt vagy valós anyagi lehetőségeire volt hivatott rámutatni. Tekintve, hogy egy háború finanszírozásához volt szükség rendkívüli bevételként a hadikölcsönre, egy aktuális harctéri siker, „*Erdélynek a románoktól való kitisztítása*” jelezte, hogy a kölcsönre fordított összegek a fronton is megtérülnek, amit az *általában kedvezőnek megítélhető harctéri helyzet* is megerősített. A körlevélben a miniszter azt is kifejtette, szerinte mire vezethető vissza a lakosság pénzbősége: „*A közönség az eladásra került termés értékesítése, valamint az összes gazdasági melléktermények magas eladási árai következtében jelentékeny összegű készpénzzel rendelkezik.*”⁶⁵⁴ Ez a jelenség a háború okozta konjunktúrához köthető, hiszen a növekvő kereslet miatt a megtermelt gabonát, zöldségeket és gyümölcsöket és az azokból készült termékeket a korábbinál magasabb áron lehetett értékesíteni. Ahogyan a IV. hadikölcsön kibocsátásakor, ezúttal is megjelent a miniszteri körlevélben az az elem, miszerint „*az előző hadikölcsön jegyzések alkalmával szerzett tapasztalatok alapján a nagyközönség bizalma a hadikölcsönökkel szemben megerősödött, megszilárdult.*”⁶⁵⁵ Azonban itt is felmerül a kérdés, hogy a hadikölcsönökhöz való, kedvezőnek beállított lakossági hozzáállás nem csak propagandaelemként tűnik-e fel.

Szintén november 18-án kapta kézhez a püspök a kultuszminisztertől annak iskolai hatóságokhoz intézett rendeletének másolatát. A miniszter – ahogyan a korábbi kölcsönöknél előrebocsátotta – kiemelte azokat a tanítókat és tanárokat, „*akiknek buzgó tevékenysége különös sikerrel járt.*”⁶⁵⁶ Ahogyan az új hadikölcsön kibocsátásáról szóló tájékoztatásában, a miniszter a tanintézetekhez intézett körlevelében is kitért az állam aktuális hadi sikereire: „*Fizikai erőnk teljességét napról-napra folyó dicső küzdelmeink és győzelmeink igazolják, gazdasági erőnkéről pedig a nagy szolgáltatások tanúskodnak, amelyeket eddig tettünk, és amelyek megtételére a jövőben is készek vagyunk.*”⁶⁵⁷ A szövegben ismét egy, a front és háterszág ideális együttműködését leíró toposszal találkozunk. A *nagy szolgáltatások* és a *gazdasági erő* természetesen ebben az esetben is a hadikölcsönök jegyzésére vonatkozik. A körlevél folytatásában szinte már várható az eddigi hadikölcsönök sikereinek méltatása, amely

⁶⁵³ Uo.

⁶⁵⁴ Uo.

⁶⁵⁵ Uo.

⁶⁵⁶ Uo.

⁶⁵⁷ Uo.

meg is történik: „Gazdasági erőnk fényes próbatételével ezideig négy hadikölcsön útján bocsájtottuk rendelkezésre a szükséges anyagi eszközöket.”⁶⁵⁸ Végezetül pedig a fronton lévő katonák nehéz körülményeivel igyekezett az érzelmekre hatni: „A háború okozta rendkívüli kiadások fedezésére szükséges anyagi eszközök rendelkezésre bocsátásával méltókká leszünk azokhoz, akik a határokon fagyban és zivatarban, ezer veszély között fegyverrel a kézben állanak őrt és védik békés otthonunkat.”⁶⁵⁹ Ez a propagandaelem, ahogyan a korábbi kölcsönök kibocsátásakor is, azért lehetett sikeres, mert a háború harmadik évére egyre többeket soroztak be és egyre kevesebb felmentés született a tényleges katonai szolgálat alól. A fronton lévő fiúk, apák, férjek és testvérek esetleges elvesztéséhez mérten egy kisebb összegű hadikölcsön jegyzése talán nem tűnt túl nagy áldozatnak.

Azt, hogy mennyire általánossá vált az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteiben a hadikölcsönök jegyzése, jól jelzi számunkra az 1916 májusában tartott egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve. A közgyűlésen a gyülekezetek gondnokainak számadásai kapcsán a dékán indítványozta, „*hogy a hadikölcsön kötvények a táblás kimutatásba, mint a vagyonelejtárba a névérték, vagy a kibocsátási árfolyam összegével jegyeztessenek.*”⁶⁶⁰ A jegyzett összegek gondnoki számadásokba történő bekerülése arra utal, hogy a gyülekezeti pénzgazdálkodásba, a különféle tőkepenzek kezelése mellé a hadikölcsön is bekerült, mint állami értékpapír.

A Baktai Református Egyházközség 1916 februárjában tartott presbiteri gyűlésén a pénztárnok a következő számadást terjesztette elő: a gyülekezet összvagyon 2542,74 korona volt, magánszemélyeknél 1579,54 koronát őriztek, készpénzben a pénztárnoknál 863,20 koronát, 100 koronát pedig hadikölcsönkötvényeken. Ez az összeg, tekintve, hogy 1916-ra már több hadikölcsönt kibocsátott az állam, és a legkisebb jegyezhető összeg 50 korona volt, valószínűsíthetjük, hogy két 50 koronás kötvényt jegyzett a gyülekezet. 1916 áprilisában, az új kötvény jegyzési időszakában tartott presbiteri gyűlésen a lelkész jelentette, hogy „*a IV. hadikölcsönre való jegyzés kezdetét vette, s ajánlja, hogy a munkaváltsági pénztár befizetett tőkéit, a Szentimrei alap még el nem helyezett részét, s a hadi özvegyek és árvák alapját képező 50 koronát hadi kölcsönre jegyezze*”⁶⁶¹ a gyülekezet. Ez a döntés azt a tendenciát erősíti, mely során a gyülekezetek különféle alapítványi összegeiket fordították hadikölcsönkötvények jegyzésére. A lelkész felvetésére adott presbitériumi válasz a

⁶⁵⁸ Püspöki Irattár 1916./ P-7/SRKL.15210/1916. eln.sz. Körlevél a VKM-től az iskolai hatóságokhoz.

⁶⁵⁹ Uo.

⁶⁶⁰ KOVÁCS (szerk.): 1916a: 30.

⁶⁶¹ A baktai református egyház presbiteri és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916-ik évtől. SRKL R. B. II. 4/3.

gyülekezetek állami értékpapírokhoz való hozzáállását mutatja: „*A presbitérium az egyház tőkepénzeit legbiztosabb és legjövödelmezőbb helyen az államnál véli elhelyezhetőnek, de ezzel hazafiúi kötelességet is szolgál.*”⁶⁶² A presbitérium jegyzőkönyvbe vett jóváhagyásában több olyan kifejezéssel találkozunk, amelyek a kultuszminiszter vagy a püspök körleveleiből származnak és beszüremlettek a kézzel írt jegyzőkönyvek szövegvilágába is.

A háború következtében átalakuló egyházközségi gazdálkodást jól példázza számunkra, hogy az 1916. február 16-án, Felső-Mérán tartott gyűlésen a lelkész arra való tekintettel, hogy több egyháztag visszafizette kölcsönét az egyházközségnek, előtárta, hogy – mivel ezek az összegek más típusú kötvényeken nem voltak elhelyezhetőek – jegyezzen ebből a pénzből az egyház hadikölcsön kötvényeket. A presbitérium elfogadta a lelkész előterjesztését, és megbízta a lelkészt hogy az új, IV. hadikölcsön kibocsátásakor tíz darab 100 korona mértékű részvényt vásároljon. A tíz darab kötvény megoszlását tekintve hármat a Pallagi-birtok, kettőt az alsó-mérai magtári kert, ötöt pedig a közigazgatási alap javára jegyezték. A földterületekkel ilyen módon való gazdálkodás, illetve a korábban létrehozott alapítványok javára történő hadikölcsönjegyzés az egyházközség aktív részvételét feltételezi az állam háborús költségeinek fedezésében. Azonban a lokális kényszerhelyzetek felülírhatják a háború generálta országos szintű problémát. Erre érzékletes példa, hogy 1916. április 21-én a felső-mérai lelkész előterjesztette, hogy a paplak utcafelőli tetőzetének állapota annyira megromlott, hogy becsurog rajta az eső, így annak felújítása halaszthatatlanná vált.⁶⁶³ A presbitérium ezért elhatározta, hogy encsi vagy garadnai fakereskedőknél zsindelyt vásárol a tetőzet felújítására. A következő gyűlésen, 1916. április 30-án a lelkész jelentette a presbitériumnak, hogy a paplak tetőzetének javíttatása tetemes kiadással érintené az egyházat, ezért indítványozta az 1916. február 6-án hozott, hadikölcsön jegyzésére vonatkozó határozatát visszavonását, hogy abból az összegből fedezni tudják a felújítással járó kiadásokat.⁶⁶⁴

Szintén 1916 áprilisában tartott presbiteri gyűlést a felső- és alsó-cécei gyülekezet. A két gyülekezet 1914-ben már jegyzett hadikölcsönt, így a lelkész „*felteszi a kérdést, hogy hadi kölcsönt nem kíván-e jegyezni a presbitérium a még a takarékpénztárban lévő 482*

⁶⁶² Uo.

⁶⁶³ Az egyházi tulajdonú épületek kérdése, tekintve, hogy az egyház ingatlanvagyonát képezték, megjelenik a presbiteri gyűléseken; főként az ingatlanok állapotával, azok felújításával, bérbeadásával összefüggésben.

⁶⁶⁴ *A felső-mérai ref. egyház gondnokainak számadásuk 1866-1922.* A Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

koronából?”⁶⁶⁵ A presbitérium a gyülekezet tulajdonában lévő 482 korona összegű tőkéből 300 korona értékű hadikölcsönt jegyzett, ezzel tulajdonképpen majdnem teljes tőkekészletét elhasználva.

Az 1916. december 30-án tartott baktai presbiteri gyűlésen a lelkész beszámolt róla, hogy „engedélyt kért Főtiszteletű Püspök Úrtól, hogy a múlt évben tanítónői lakás építésére kapott 3000 korona tőkesegélyt – minthogy építkezésre egyelőre gondolni sem lehet – a postatakarékban való elhelyezésnél jobb jövedelmet nyújtó hadi kölcsönbe helyezhesse az egyház.”⁶⁶⁶ Ez a jelenség nem tekinthető egyedinek, több gyülekezeti forrásban megfigyelhetjük, hogy az egyházkerulettől vagy az egyházmegyétől meghatározott célokra kapott tőkesegélyek összegét templomok, parókiák felújítása, vagy tanítónői lakás építése helyett hadikölcsönre fordították. 1916 decemberében így tett az alsó- és felső-cécei gyülekezet is. A lelkész azt a javaslatot terjesztette a presbitérium elé a gyűlésen, hogy „a Konvent által részünkre megszavazott 1000 korona tőkesegélyt – ha csak a kellő időben a kezünkhöz jut, vagy ha nem, esetleg a kassai jelzálogbank segítségével és ideiglenes kölcsönzése mellett, hadi kölcsönbe fektessük.”⁶⁶⁷ A baktai presbitérium döntésével szemben – ahol már egy számukra kiutalt összeggel rendelkeztek – a cécei gyülekezetek még kézhez nem kapott, 1000 koronás konventi tőkesegélyt fordítottak kölcsönre, akár hitel felvételével is. Az egyházi tőkesegélyek ilyen jellegű átcsoportosítása gyakran jogi bonyodalmakkal járt, hiszen azokat konkrét beruházások megvalósítására szánták, nem hadikölcsönök jegyzésére. Ugyanakkor, mivel a tőkesegélyt a gyülekezetek a háború miatt nem költötték el azonnal, a hadikölcsönök kiváló befektetési lehetőséget kínáltak az ilyen összegek elhelyezésére, és különösen azok gyarapítására.

VII. 4. A hadikölcsönjegyzés gazdasági következményei 1917-1925 között

Kutatási szempontból érdekes jelenség, hogy a korábban a hadikölcsönök kibocsátásáról szóló iratokban bővelkedő püspöki irattárból 1917-től szinte teljesen eltűnnek az ilyen jellegű anyagok. Feltételezhetjük, hogy a hadikölcsönök sorozatos kibocsátásával annyira általánossá váltak az évente kétszer küldött körlevelek és rendeletek, – ahogyan az azokban használt propagandisztikus toposzok is – hogy már nem látták szükségesnek megőrizni azokat. Az is előfordulhat, hogy a háború miatt akadályoztatott kézbesítés vagy a papír, mint hiánycikk áll a jelenség hátterében. A papírhiány nem csak az oktatásban okozott

⁶⁶⁵ A felső- és alsócécei ref. egyháztanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869. SRKL S. E. IV. 5/11.

⁶⁶⁶ A baktai református egyház presbiteri és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916-ik évtől. SRKL R. B. II. 4/3.

⁶⁶⁷ A felső- és alsócécei ref. egyháztanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869. SRKL S. E. IV. 5/11.

nehézségeket, de a gyülekezetek, az egyházmegye és a püspök számára is, melyről a többször újrahasznált, rossz minőségű papírra írt jegyzőkönyvek, levelek és számadások tanúskodnak. A hadi események alakulásával együtt egyre gyakoribbá váltak a gyors, rövid üzeneteket tartalmazó táviratok és sürgönyök, melyekben találkozhatunk a telefonhívások óvatosan történő kezelésével és korlátozásával is. Mindezek eredményeként a hadikölcsönök kibocsátására, jegyzésére vonatkozó események leírásában 1917-től csak az egyházmegyei és gyülekezeti anyagokra támaszkodhatunk forrásokként.

A Baktai Református Egyház presbiteri jegyzőkönyvében különösen sok, a hadikölcsönök jegyzésére vonatkozó információ található. 1917 februárjából származik a következő bejegyzés: *„Az egyházfenntartási alaphoz a gondnoki számadásban feltüntetett összegeken kívül az ifjúsági egyesület egy darab 100 korona számértékű hadikölcsönkötvénnyel járul hozzá, melyet kamataival együtt az egyház rendelkezésére bocsát.”*⁶⁶⁸ Azért érdekes ez a bejegyzés, mert az ifjúsági egyesület – melynek tagjai feltehetően diákok voltak – 100 koronás kötvényt jegyzett. A háború során kibocsátott hadikölcsönök jegyzésébe az állami propaganda folyamatosan próbálta bevonni az ifjúságot, általában tanáraikon, tanítóikon keresztül. Feltételezhetjük tehát, hogy tanítójuk buzdítására jegyezték egy komolyabbnak mondható összeget, ami jelezheti a propaganda sikerét és az ifjúság hazafias elköteleződését.

5. kép: Felhívás a VIII. hadikölcsönre való jegyzésre

Az Abaúji Református Egyházmegye 1917 májusában tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyvéből van adatunk arról, hogyan vonták be a gyülekezetek által kezelt alapítványi tőkéket a hadikölcsönök jegyzésébe. Az esperes előterjesztette borzovai Téglássy András

⁶⁶⁸ A baktai református egyház presbiteri és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916-ik évtől. SRKL R. B. II. 4/3.

korláti földbirtokos, egyházmegyei világi aljegyző által az édesapja, borzovai Téglássy József emlékére létrehozott alapítvány alapítólevelét. Az alapítólevél értelmében „*az Abaúji Református Egyházmegyénél három darab, egyenként ezer korona névértékű, 6%-os hadikölcsön kötvényben háromezer koronás alapítványt*”⁶⁶⁹ hozott létre a földbirtokos.

1918 februárjában a baktai egyházközség lelkésze levelet írt a püspöknek a korábban már említett egyházi tőkesegély felhasználásával kapcsolatban. Levelében a lelkész kifejtette, hogy „*a baktai egyház tőkesegélyét – mivel a kérés alkalmával megjelölt célra a háborús viszonyok miatt nem fordíthatta – csak ideiglenesen helyezte el a postatakarékpénztárban, de később, Főtiszteletűséged jóváhagyásának előzetes kikérése mellet, 6%-os hadikölcsönbe fektette azzal a kötelezettséggel, hogy a kamatokat évről-évre tőkésíti, és amidőn az építkezés lehetősége elérkezik, a jegyzett hadi kölcsönt az egyház a maga részére a jegyzési árfolyamon a maga számára megvásárolja, hogy az építkezés késedelmet ne szenvedjen.*”⁶⁷⁰ Ebben az esetben tulajdonképpen a hadikölcsönkötvényeket olyan módon kívánta kamatoztatni a gyülekezet, ahogyan a háború és a kölcsönök megjelenése előtt a gyülekezeti alapítványi összegeket. 1918 márciusában a baktai lelkész, mint az abaújdevecseri segédlelkész felügyelője, ismét levelet írt a püspöknek. Az abaújdevecseri egyház 1915-ben kapott építkezésre egyházi tőkesegélyt, melyet teljes egészében az encsi takarékpénztárban helyeztek el, tekintve, hogy a háború lehetetlenné tette az építkezést. A lelkész levelében arról érdeklődik a püspöknél, hogy a tőkesegély „*jobb gyümölcsöztetésre hol helyezhető el? Lehetséges azt is hadikölcsönbe fektetni?*”⁶⁷¹ Ez a tendencia azt jelzi, hogy 1918-ra a hadikölcsönkötvény, mint állampapír iránt megnőtt a kereslet, és fel sem merült a kölcsönt jegyző gyülekezetekben a visszafizetések esetleges elmaradása.

Az egyházmegye 1918. májusi tavaszi közgyűlésén, a háborús helyzet egyre bizonytalanabbá válása kapcsán „*a számvevőszék indítványozza, hogy az egyházmegye pénztáraiban őrzött hadikölcsön kötvényeket, teljes biztonságú megőrzés végett, kamatszelvényükkel együtt a Kassai Takarékpénztártól bérlendő páncélszekrény fiókban (saffe deposity) helyeztessenek el.*”⁶⁷² A döntés arra enged következtetni, hogy ekkorra olyan komoly összegű kötvények voltak az egyházmegye és a gyülekezetek tulajdonában, amelyek esetleges megsemmisülése súlyos anyagi csapásként érte volna azokat. 1918 májusában azonban még nem tudhatták, mi vár a trianoni döntéssel az Osztrák-Magyar Monarchiára,

⁶⁶⁹ KOVÁCS (szerk.): 1917a: 18-19.

⁶⁷⁰ Püspöki Irattár 1918./ P-9/SRKL.25/1918. ikt. sz. Levél a baktai református lelkésztől a püspöknek.

⁶⁷¹ Püspöki Irattár 1918./ P-9/SRKL.977/26/1918. ikt. sz. Levél a baktai református lelkésztől a püspöknek.

⁶⁷² KOVÁCS (szerk.): 1918a: 22.

azon belül pedig Abaúj-Torna vármegyére, és az Abaúji Református Egyházmegyére. Az akkor logikusnak és rendkívül elővigyázatosnak tűnő lépéssel azonban a kölcsönkötvények és a hozzájuk tartozó kamatkötvények tulajdonképpen elvesztek az egyházmegye és a gyülekezetek számára.

1918. szeptember elsejéről származik az az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvi bejegyzés, melyben Hallgató János, felső-mérai lelkész és felesége, Matusz Margit egyszerre négy alapítvány alapítólevelét is előtárták. Az első alapítvány fiatalon elhunyt leányuk, Hallgató Margitka emlékalapítványa volt: *„Az emlékalapítvány értéke 300 korona névértékű hadikölcsön kötvény, melynek kamatából iskolai tankönyvek szerzendők be a felsőmérai református iskola szegény vagy árva gyermekeinek; vagy ha a helybéli iskola református jellegét elveszítené, kamatai két felsőmérai református vallású szegény özvegyasszony gyámolítására fordíttassék.”*⁶⁷³ A második alapítvány szintén elhunyt gyermekük, Hallgató Annuska emlékalapítványa, melynek *„értéke 300 korona névértékű hadikölcsön kötvény, melynek kamatából Szikszai György félé Keresztyéni tanítások és imádságok veendő református vallású hajadon menyasszonynak egyházi esküvője alkalmából ajándékba.”*⁶⁷⁴ Ahogyan a korláti földbirtokos által létrehozott alapítvány esetében, a Hallgató lányok emlékalapítványainál is hadikölcsönkötvényekben történt az alap összegének adományozása. A hadikölcsön állami értékpapírként időtálló befektetési és gyarapodási lehetőséget kínált az alapítólevélben konkrét célokat megfogalmazó alapítványok számára. Ezek azonban a visszafizetések elmaradása miatt nem valósulhattak meg. 1921. március 6-án a mérai lelkész jelentette a presbitériumnak, hogy a hadikölcsönkötvények reális értéke a világháború elvesztése miatt nagyot zuhant: egy 100 korona értékű kötvény legfeljebb 30 koronát ér. A gazdasági kihívás megoldására a lelkész indítványára a presbitérium a *Hallgató Annuska Emlékalapítvány* és a *Hallgató Margitka Emlékalapítvány* javára jegyzett 3-3 hadikölcsönkötvényt kicserélték 500-500 korona készpénzzel, mely összeg az alapítványok takarékpénztári betétjén került elhelyezésre. Ez egy ritka és sikeresnek mondható stratégia volt a hadikölcsönre jegyzett gyülekezeti tőkepenzek visszaszerzésének.

A világháború elvesztésével és az azt követő trianoni békeszerződéssel komoly átalakulások kezdődtek a határhúzással tulajdonképpen kettévágott Abaúji Református Egyházmegyében is. A lelkészek és tanítók száma megfogyatkozott, a református felekezeti népiskolák többségét államosították, a világháború utórezgései miatt szenvedő állam pedig a

⁶⁷³ Kovács (szerk.): 1918b: 13.

⁶⁷⁴ Uo.

legtöbb korábbi támogatási formát megvonta a Református Egyháztól. A kialakult helyzetben az abaúji gyülekezetek is fennmaradásukért küzdöttek – némelyik eredménytelenül. A létbizonytalanságot, melyet az 1920-as évek hoztak magukkal az egyházközségek, lelkészeik és tanítóik számára Sárkány József, felsőcécei református lelkész a Sárospataki Református Lapokban, 1925 februárjában megjelent írásában érzékletesen foglalta össze. Az „Egy kis számadás” címet viselő szöveget – terjedelme ellenére – teljes egészében idézzük, hiszen az Abaúji Egyházmegyéhez tartozó Felsőcécei Református Egyházközség nehézségei a többi abaúji gyülekezet nehézségei is voltak:

„Kénytelen vagyok nyilvánosan is szóvá tenni kis egyházam ügyét. Mert a szanálás következtében B, listára kerülve protestáns egyházaink, valóban ott vagyunk, ahol a part szakad.

Bizony-bizony nem azt vártuk volna az államtól mi, kik édes hazánknak rajongó hívei vagyunk, hogy az 1848. 20. törvénycikk⁶⁷⁵ végrehajtása helyett még az is elvétessék tőlünk, ami nincs. De hát nem rekriminálni akarok, hanem meggyőzni a 2x2 erejével. Azt tartván, hogy ha a készpénzfizetésű hivatalnokoknak keserves helyzetét mindenki belátta s rajtuk segíteni kötelességüknek ismerték, s ha özvegyeink s árváink megmenekültek az éhenvesztéstől immár – vagyontalan kis egyházainkat sem hagyhatjuk az elzúllás veszélyének kitenni.

Jól tudom én azt, hogy az aranyvalutára való áttérés nem eshetik meg egy kis döccenés nélkül. Még oly szolid mérvben sem, mint egyházi hatóságunk eszközli. Belátván, hogy az én 175 korona készpénzfizetésem, amelyért békében öltő ruhákat és cipőket lehetett venni népes családom részére, nem maradhat tovább is olyan papírdarab, melyért még egy doboz gyufát sem adnak. Amit azonban az állam mivel, hogy a tanítók helybeli járandóságát még nem is arany, de búzaértékben követeli, egyenértéki adónkat a békebelinél jóval magasabbra emeli, a tanítói nyugdíjat pedig a réginek az ötszörösére veszi s még visszamenőleg is számítja, ez már egyenesen nyaktöréssel kapcsolatos felborulást jelent. S még csak nem is véletlent, hanem tudatosat.

Ám nézzük a számokat! Kis egyházam, mely 216 lelket számlál, s 21 kisgazda van benne. Mely híveinek áldozatkészségén kívül semmi más számottevő jövedelmi forrással nem rendelkezik, kapott a régi 820 korona adósegély helyett 4 korona néhány fillért a múlt évben, aranyértékben, ami 816 korona hiányt jelent. 180 koronányi alapítványi kamatját pedig fel sem vette. Mivel a hadikölcsön után csak filléres kamatot fizetnek. Ez már együtt 816+180=996 korona veszteség az állam részéről. Ellenben ugyancsak az ő követelésére többet kell fizetnünk: egyenértéki adóba 16 koronával, tanítói nyugdíjba pedig 1 és ½ évre, a

⁶⁷⁵ 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>
(letöltés: 2021.12.06.)

tanítói hozzájárulást figyelmen kívül hagyva 156 koronával. Ha ugyan elő tudjuk teremteni. S nem kell megfizetnünk még az 1923-24. évi járulékot is. A többlet tehát itt $16+156=172$, melyhez hozzáadva az elmaradt bevételt, a 996 koronát, összesen $172+996=1168$ korona különbözet esik a kárunkra, csupán az állammal szemben. Hát hogyan és miből lehessen ezt előteremteni?

Azt mondja egy jól értesült vezető emberünk, hogy a hívek áldozatkészségét kell fokozottabb mértékben igénybe vennünk. Igen, ha az állam igénybe nem vette volna már azt, minden elképzelhető címen. Amelyek elől kitérés nem lévén, ott keresnek a hívek kibúvót, ahol találnak, a kitéréssel való fenyegetőzésben.

De hát nézzük az adózó képességet is. Hiveimnek állami adója jelenleg 842 aranykorona. Egyházi adója volt a háború előtt 486 korona és az iskola dologi kiadásaira, amire szintén nem ad az állam =112 korona. Együtt = 598 korona. De mert a háború miatt vissza kellett térnünk a terményfizetésre, 32 q rozsra jelenlegi értéke 753 korona, melyhez hozzáadva az iskolai 112 koronát = 865 korona. Tehát több mint a hívek állami adója. Pedig ehhez még az épületek fenntartását is hozzá kell számítani (2 templom, papi, tanítói lak, iskola és melléképületei) ami szinte nem csekélység. S a tűzbiztosítást is megfelelő értékre kellene felemelni, ha volna miből. Az úrvacsorai kenyeret és bort és egy pár hivatalos fuvart is stb. Mely utóbbiaknak figyelmen kívül hagyásával, ha a készpénzbeli kötelezettségeinknek eleget akarunk tenni, a 865 korona egyházi adót 100%-al kellene felemelni. Amikor is jóval több lenne az állami adók kétszeresénél. Ami nekem megvallom, nem sikerült. És ha hivatalos kényszerrel sem fog sikerülni, ha elkövetkeznek a végrehajtások, mit fog az állam elvenni? A templomokat, vagy a tanítói és papi földeket? Még rágondolni is szörnyűség!

Nem helyesebb lett volna-e nem vállalni erején felül haladó kötelezettségeket? Mi lenne abból, ha a lelkészi nyugdíjakat is ilyen arányban felemelnék? Pedig azokra is rájuk férne! S ha akármilyen címen jogot formál az egyházakra – megkérdezésük nélkül, ilyen horribilis iskolai adót kivetni, miért nem veti ki maga és miért nem hajtja be személyenként saját személyzetével? Hiszen ebbe – kénytelen-kelletlen, még egyházi hatóságaink is belenyugodhatnak – mint abba, hogy még a behajtás ódiума is reánk háruljon. S egyházak essenek áldozatul az ebből eredő összekülönbözéseknek.

Elmondtam, amire a lélek kényszerített. Meg is tettem, amit lehetett. Az 1923-iki emeléseket még fedezni tudtuk 3 q rozs rendkívüli adó kivétéssel. De most már az is kell a birtokváltozások folytán beállott hiányoknak pótlására. Még az 1924-et is átúsztuk könyöradománykkal. De már a jelen év a legnagyobb aggodalommal tölt el, mivel egyházak fennállását kegyadományoktól várni nem lehet.

Felsőcéce, 1925. jan. 18. Sárkány József, ref. lelkész⁶⁷⁶

Az idézett írásban a felsőcécei lelkész felsorolta azokat a gyülekezeti és gazdasági nehézségeket, melyekkel a világháborút követően szembesülniük kellett az abaúji gyülekezeteknek. A szanálás következtében B. listára került protestáns egyházaink a háború

⁶⁷⁶ Egy kis számadás. In: SRL, 20. évf. 6. sz., Sárospatak, 1925. február 8. 24-25.

utáni állami költségvetési összegek átcsoportosítására utal, melynek következtében az egyházak szinte semmilyen állami támogatást nem remélhettek. Sárkány József lelkész az inflációt saját fizetésének bemutatásával érzékelteti, amelyből a békeidőben egy többtagú család ruházatát tudta fedezni, az az összeg az 1920-as évekre – némi túlzással – még egy doboz gyufára sem volt elég. Az írás kitért a tanítók és lelkészek közötti bérfeszültségre is, mely már a háború előtt is komoly kérdés volt. Azonban, míg a korábban felekezeti népiskolai tanítóknak lehetőségük volt állami tanintézetben oktatni, addig a lelkészeknek továbbra is egyházi fizetésből kellett megélniük. A lelkészi fizetést korábban – szükség esetén – a gyülekezet pénztárából ki tudták fizetni a lelkésznek, de a hadikölcsönre jegyzett összegek elvesztésével nem maradt készpénz a gyülekezeti pénztárakban.

A felsőcécei gyülekezet leírásából megtudhatjuk, hogy a gyülekezet kicsinek mondható, mindössze 216 lelket számlált a háború után. A 21 kiskazda említése azért lényeges elem a szövegben, mert általános tendencia volt, hogy a gyülekezetek bevételi forrásainak jelentős részét a gyülekezeti tagok adományai tették ki. Így a 21 kiskazda – mint a gyülekezeti közösség legmódosabb tagjai – a 216 fős teljes gyülekezethez képest kevesen voltak, ennek értelmében a bevétel is kevesebb volt. Ehhez társult, hogy az egyházközségek már a háború éve alatt mezőgazdasági földterületeiket bérbe adták – mely földterületek szerződésbe foglalt, biztos jövedelmi forrást jelentettek a gyülekezetek számára. A világháború után egyre kevesebb olyan személy akadt, aki saját földjei megművelésén túl még egy bérbe vett területet is meg tudott volna művelni; a gyülekezet tagjaitól pedig szintén nem lehetett elvárni, hogy saját földjeik mellett még az egyházi földeken is gazdálkodjanak. A *hívek áldozatkészsége* is korlátozott volt, hiszen a világháborút követő állami hiánygazdálkodásban a különféle lakossági adóterhek nőttek. Ez egy újabb érdekes tendenciát hozott magával: a fizetéseképtelenné váló, eladósodó református hívek a felekezetből való esetleges kitérésben látták a kiutat, ami tömeges esetekben az egyházközségek bomlásához is vezethetett. Az 1923-as évben bekövetkezett áremeléseket az egyházközség rendkívüli terményadó kivetésével még sikeresen zárhatta, az 1924-es évet azonban már *könyöradományokkal* tudta csak átvészelni. Sárkány József felsőcécei lelkész írása végén joggal vetette fel, hogy egy gyülekezet állandó pénzügyi gazdálkodását és a lelkészi állás fenntartását nem lehet pusztán a különféle adományokból megvalósítani. A felsőcécei gyülekezet példája és lelkészüik aggódó hozzáállása jól tükrözi azt a kialakult helyzetet, melyben az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei és lelkészei napról-napra gazdálkodva próbáltak fennmaradni és érvényesülni a háború utáni időszakban.

VII. 5. Összegzés

Magyarország I. világháború alatti katonai és háborús kiadása összesen 32,7 milliárd korona volt. Ennek 53%-át a hadikölcsönök bevételeiből, 30%-át jegybanki hitelből, 7%-át kereskedelmi bankoktól felvett hitelből, 5%-át külföldi kölcsönökből és alig 5%-át adóbevételekből biztosította a magyar állam.⁶⁷⁷ A hadikölcsönöket az utókor éles kritikával illette, miszerint a kibocsátásokkal nem sikerült az inflációs gondokat megoldani, illetve a kölcsönök a háborús kiadásoknak csak egy részét fedezték, hiszen a hadikölcsön-kötvények nem képeztek önálló pénzforrást.⁶⁷⁸ A forgalomban lévő pénz mennyisége a háború alatt több mint tizenháromszorosára nőtt.⁶⁷⁹ A hadikölcsönök papírkoronára száltak és mivel időközben a papírkorona értéke az aranykoronáéval szemben drámaian csökkent, a kötvények kevesebbet értek, mint amennyi a kibocsátott hadikölcsön-címletek névértéke volt. A pénzügyi kormányzat 1920-ban nosztrifikálta, felülbélyegezte az elértéktelenedett hadikölcsönkötvényeket. Ennek célja az volt, hogy rögzítsék, kik voltak az „ősjegyzők”, a kölcsönök eredeti jegyzői. 1923 márciusa és 1924 márciusa között az infláció mértéke elérte a hiperinflációs küszöböt: 1 aranykorona 17.866 papírkoronát ért.⁶⁸⁰

Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei, lelkészei és felekezeti népiskolai tanítói, ahogy a gyülekezetek tagjai is, az első néhány hadikölcsönjegyzés során megtakarított pénzük nagy részét jegyzésre fordították. Ennek eredményeként a világháború második felére a jegyzésekről szóló adatok egyre ritkulnak, végül szinte teljesen eltűnnek a forrásokból.

A hadikölcsönkötvények jegyzése is a mikro- és makroszint dinamikáját, kapcsolatát jelzi. A hadikölcsön jegyzése a lokális közösségektől és az egyéntől elvárt magatartásforma (az *áldozatkészség*), a nemzeti közösséggel való azonosulás jelképe volt. A háború elvesztése miatt a hadikölcsönök visszafizetése nem valósulhatott meg. A lakosság különösen sérelmezte a jegyzések, a be- és kifizetések körüli visszaéléseket, csalásokat, pénzügyi botrányokat.⁶⁸¹ Ahogyan a lakosság, úgy a gyülekezetek sem kaptak kártérítést, így a kötvények pénzre való kicserélésével próbáltak a lehető legkedvezőbben kikerülni a szituációból. Ez azonban a legtöbb gyülekezetnek nem sikerült, így anyagi szempontból csak az 1930-as évekre figyelhető meg egyfajta stabilizáció.

⁶⁷⁷ MIHÓK 2018: 127-128.

⁶⁷⁸ POGÁNY 2002: 75.

⁶⁷⁹ MIHÓK 2018: 134.

⁶⁸⁰ Uo. 135.

⁶⁸¹ KOLLEGA TARSOLY (szerk.): 1996-2000. 1-24.

<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/4.html> (letöltés: 2020.08.29.)

VIII. „Hősokeet nevel az erős hit!”⁶⁸² -

Az I. világháborús katonai lelkészi tevékenység az Abaúji Református Egyházmegyében

„A táborozáshoz pénz, pénz és újra pénz kell.
A tábori lelkészkeedéshez pedig vallásos irat, irat és újra irat.”⁶⁸³

„A tábori lelkészkeedés óriási gyakorlatot ad az embernek s bizony több tapasztalatra tesz
szert az ember, mint 10 évi békében való szolgálat alatt.”⁶⁸⁴

Az I. világháború teljesen felkészületlenül érte a magyar protestantizmust katonai lelkigondozás tekintetében.⁶⁸⁵ 1860 után már alkalmaztak protestáns lelkészeket a közös hadseregben, kiknek megszólítása 1883-ig *katonai hitszónok*, majd *katonai lelkész* volt.⁶⁸⁶ Református katonai lelkészek voltak Bécs, Budapest, Kassa, Nagyszeben, Szarajevó és Temesvár városában, evangélikusok pedig Bécsben, Budapesten, Kassán, Nagyszebenben, Kőszegen és Pozsonyban. A háború kitörésekor hat református és hat evangélikus lelkész látta el a protestáns tábori lelkészi szolgálatot a közös hadseregben.⁶⁸⁷ Dezső László, aki tábori lelkész és esperes alezredes volt, így értékelte a helyzetet: „Ebben a státusban, de szervezetlenül találta a protestáns tábori lelkészeket a világháború, melynek folyamán a hadvezetés még körülbelül 200 protestáns lelkészt hívott be tábori lelkészi szolgálatra, de a háború utáni időre halasztotta az intézmény megszervezését.”⁶⁸⁸ A tábori lelkészség intézményes megszervezése nélkül a háború során rögtönzések, kiegészítő rendelkezések mentén irányította a hadvezetés az új lelkészek behívását, felkészítését és állomáshelyre való kiküldését.

A protestáns egyházak már az 1900-as évek elején szorgalmazták a protestáns katonai lelkészek számának növelését.⁶⁸⁹ 1902-ben a református és az evangélikus egyház közös bizottsága 13 pontban foglalta össze a tábori lelkészség működésére vonatkozó javaslatait és kívánalmait, melyek a protestáns katonák zavartalan hitéletét és a protestáns tábori lelkészek

⁶⁸² Zsoltáros katonák. PEIL, 57. évf. 43. sz., 1914. október 25. 616.

⁶⁸³ CSIKESZ Sándor: Csendes jegyzetek. In: PEIL, 58. évf. 4. sz., 1915. 186.

⁶⁸⁴ Levél Munkácsról. SRL, 11. évf. 27-28. sz., 1915. július 4-11. 187.

⁶⁸⁵ SAJTOS 2014: 57.

⁶⁸⁶ MELICHÁR 2000: 30.

⁶⁸⁷ DEZSŐ 1941: 71.

⁶⁸⁸ Uo.

⁶⁸⁹ PAPP 2018: 67.

önálló szolgálatát kívánták segíteni.⁶⁹⁰ A világháború kitörése után folyamatosan bővült a tábori lelkészek száma. A katonai lelkészi szolgálatra jelentkezőknél előnyt jelentett a nőtlenség, egyházi szinten pedig kiemelten fontos volt, hogy a lelkész megfelelően gondoskodjon helyettesítéséről távollétében. A jelentkezőknek bizonyos nyelvi követelményeknek is meg kellett felelniük. Az 1913-ban kiadott szolgálati utasítás értelmében a honvédség tábori lelkészeinek a magyar mellett horvátul is kellett beszélniük, míg a közös hadseregben szolgálók között a német nyelv ismerete volt elengedhetetlen feltétel.⁶⁹¹ A fizikai alkalmasság mellett 1913-ban a 40 év alattiakat, a háború előrehaladtával pedig 36 év alatti lelkészeket vártak tábori lelkészi szolgálatra.⁶⁹² A bevonult lelkészek vagy katonai kórházakba kerültek kórházi lelkészként vagy tábori lelkészként a különböző katonai alegységekhez, ezekben az esetekben nem tábori lelkészi beosztásba, hanem sebesültápolónak, annak megfelelő rendelkezési jogkörrel.⁶⁹³ Ez a háború folyamán konfliktusforrássá vált a református tábori lelkészek alárendelt helyzete miatt. Ehhez társult, hogy a római katolikus tábori lelkészekkel sok problémájuk adódott a protestánsoknak, elsősorban a református katonák szabad vallásgyakorlata miatt.⁶⁹⁴

VIII. 1. A tábori lelkészek alacsony számaránya 1914-ben

Az általános mozgósítás kihirdetésekor a besorozott hittanhallgatók, segédlelkészek és rendes lelkészek tájékozatlanok voltak arra vonatkozóan, hogy nekik is meg kell-e jelenniük a felszerelési állomásokon. A 42 év alatti, tehát az általános hadkötelezettség alá eső lelkészek a véderőről szóló 1912.XXX.t.c. 29. paragrafusát⁶⁹⁵ tanulmányozták, ami a lelkészek és lelkészjelöltek hadkötelezettségére vonatkozott. Ennek első pontját idézte a Sárospataki Református Lapok 1914. augusztus 9-én megjelent száma is: *„A papjelöltek, papok békében és háborúban mindennemű tényleges szolgálat, első katonai kiképzés, időszaki fegyvergyakorlatok és ellenőrzési szemlék alól mentesek.”*⁶⁹⁶ Ugyanakkor az idézett törvénycikk negyedik pontja úgy fogalmazott, hogy *„minden felszentelt pap, illetőleg felavatott lelkész és papi jellegű tanár szolgálati kötelezettségének ideje alatt a honvédség póttartalékának nyilvántartásában vezetendő és mozgósítás esetén és háborúban szolgálati*

⁶⁹⁰ Uo.

⁶⁹¹ SAJTOS 2014: 58.

⁶⁹² Uo.

⁶⁹³ Uo.

⁶⁹⁴ Uo. 59.

⁶⁹⁵ 1912. évi XXX. törvénycikk a véderőről. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91200030.tv&searchurl>

(letöltés: 2021: 12.09.)

⁶⁹⁶ Az általános mozgósítás. SRL, 10. évf. 32. sz., 1914. augusztus 9. 276.

kötelezettségének tartama alatt lelkeszi teendőkre az egész fegyveres erő számára igénybe vehető.”⁶⁹⁷ A lelkeszek vagy az illetékes szolgabírói hivatalokhoz fordultak vagy a katonai hatóságokhoz, ahol rendszerint azt a tájékoztatást kapták, hogy „ha a papokra szükség lesz, külön behívót fognak kapni, elsősorban természetesen azok, akik annak idején a katonai hatóság felszólítására (óhajtának-e tábori lelkeszek lenni, vagy nem?) igennel válaszoltak.”⁶⁹⁸ A Sárospataki Református Lapok értesülései szerint azokat a lelkeseket, akiket a katonai parancsnokság néhány napig a felszerelési állomásokon tartott, hazabocsátották azzal, hogy szükség esetén később behívhatják őket katonai szolgálatra. A lelkeszek hadkötelezettségére vonatkozó információk hiányában bizonytalanul indult a mozgósításuk. 1914 augusztusában jelent meg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban egy cikk *Kínos kiváltság* címmel, melyben a lelkeszi kar szégyeneként hivatkoztak hadmentességükre.⁶⁹⁹ A tisztázatlan helyzetet tovább nehezítette Schultz Aladár, dunaegyházai evangélikus lelkesz indítványa az Evangélikus Lapban: a teológusok és lelkeszek „önként mondjanak le arról a kiváltságról, amely őket a katonai szolgálatra nem kötelezi – mert egy modern államban béke idején sincs helyük a kiváltságoknak, még kevésbé a háborúban, e kiváltság háborúban megszégyenítő.”⁷⁰⁰ Indítványában arról szólt, hogy hány katona szabadulhatna fel és mehetne harctéri szolgálatra, ha a betegápolást lelkeszek végeznék. Schultz indítványára az Evangélikus Lap szerkesztője is felelt, aki elsősorban a teológusok katonai mentességről való lemondására számított: „Ha ők hazafias indításból készek lemondani a most törvényileg biztosított lelkeszi kiváltságról, akkor mi, kik mint póttartalékosok még a hadsereg kötelékében állunk, csatlakozunk hozzájuk s aláírjuk a kérvényüket és az elhatározásra rámondjuk a magunk részéről az áment.”⁷⁰¹ Racionális döntésnek tűnt a teológusokat bevonni a hadkötelesek sorába, hiszen 42 év alattiak voltak, illetve mivel még nem szolgáltak önálló gyülekezetben, a helyettesítésükről sem kellett gondoskodni. Schultz véleménye szerint a tábori lelkeszként besorozott teológusok és lelkeszek a háború után képzett betegápolóként kerültek volna ki a gyülekezetekbe. (A református teológusok közül ekkorra már sokan jelentkeztek önkéntes ápolói szolgálatra.) A Sárospataki Református Lapok szerkesztősége Schultz Aladár indítványát megfontolásra méltónak, ugyanakkor elkésettnek ítélte. 1914 szeptemberére „ugyanis tábori lelkeszi szolgálatra lelkeszeink és segédlelkeszeink közül annyian jelentkeztek, hogy a hadügyminisztériumnak egy közleményt kellett kibocsátania, melyben a jelentkezők

⁶⁹⁷ Uo.

⁶⁹⁸ Uo.

⁶⁹⁹ *Kínos kiváltság*, PEIL 57. évfolyam 35. szám, 1914. augusztus 30. 514-515.

⁷⁰⁰ *A lelkeszek és a háború*. SRL, 10. évfolyam 38. szám, 1914. szeptember 20. 322.

⁷⁰¹ *Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Evangélikus Lap, 4. évfolyam 36. szám, 1914. szeptember 5. 2-3.

tudomására hozza, hogy az összes lelkészi helyek be vannak töltve, s több lelkészt nem alkalmazhatnak.”⁷⁰² Abaúji viszonylatban Kassán és környékén érzékelték először a háborút, mivel ott történtek a sorozások, illetve a sebesültek gondozása. Kassán a sebesült katonák 15 helyen, rendes-, tartalék- és kiegészítő kórházakban voltak elhelyezve. A 4000 sebesült közül hozzávetőlegesen 400 volt református. A Kassán ápolt sebesültek lelkigondozásáról így számolt be a Sárospataki Református Lapok: „A lelkész és két segédlelkésze, rendszeresen végzik a sebesültek látogatását és lelki gondozását, mindenik sebesült kap egy újszövetséget és alkalmi imádságokat tartalmazó füzetet. A Kassa közelében lakó lelkésztársak is be-be jönnek a falujokbeli sebesültek meglátogatására és vigasztalására.”⁷⁰³ Ez a jelenség a tábori lelkészség szervezetlenségére utal, illetve az abaúji lelkészek önkéntes vállalására, melyben saját gyülekezeti tagjaik lelkigondozását azok besorozása után is végezték. A sebesültek lelkigondozásába Makay Kálmánt, kassai javítóintézeti lelkészt a háború kezdetétől bevonták. A kassai javítóintézetet a háború kitörése után kórházzá alakították, melyben az egyik pavilon gondnokává nevezték ki Makay Kálmánt, így máshol lelkészi szolgálatot nem végezhetett.⁷⁰⁴ „A segédlelkészek pedig, az iskolák megnyíltával, hitoktatással is lévén elfoglalva, a lelkész (Makay Kálmán) megkereste a katonai parancsnokságot, hogy miként a római katolikusok részére történt, a református sebesültek lelki gondozására is rendeljenek be szolgálatra egy tartalékos református tábori lelkészt.”⁷⁰⁵ A kassai kórházakban a sebesülteket 1914 őszén könnyebb lőtt sérülésekkel ápolták, a szúrt seb ritka volt. Ugyanakkor a súlyosan megsérült református katonák közül már négyen meghaltak a kórházakban. A Sárospataki Református Lapokból értesülünk róla, hogy a behívott és kiképzett újoncok számára a kassai református templomban is tartottak istentiszteletet az eskütételük előtt. „A református újoncok teljesen megtöltötték a templomot, sőt sokan az utcára is szorultak. Előzőleg, augusztus 30-án, az aratási úrvacsora napján, a katonák 2 csoportban vettek úrvacsorát; reggel 8-9 közt 300 közös hadseregbeli gyalogos, délelőtt 10-12 közt, a gyülekezettel együtt 150 népfelkelő huszár, köztük a miniszterelnök testvéröccse, gróf Tisza Lajos, aki mint huszárhadnagy teljesít szolgálatot.”⁷⁰⁶ A katonák lelki megerősítése mellett arra is következtethetünk az idézetből, hogy a harctérre induló újoncok önként mentek istentiszteletre és úrvacsoráztak együtt a kassai gyülekezettel az újkenyéri úrvacsoraosztáson. Tisza Lajos úrvacsoravétele szimbolikus

⁷⁰² A lelkészek és a háború. SRL, 10. évfolyam 38. szám, 1914. szeptember 20. 322.

⁷⁰³ A sebesültek lelki gondozása. SRL, 10. évfolyam 39. szám, 1914. szeptember 27. 382.

⁷⁰⁴ Uo.

⁷⁰⁵ Uo.

⁷⁰⁶ Uo.

jelentőséggel bírt: harctérre induló huszárhadnagyként együtt járult az úrasztalához a besorozott újoncokkal, melynek lelkesítő hatása lehetett.

1914 novemberére általános panasszá vált a protestáns egyházi lapokban, hogy a hadvezetőség a harctéren rendkívül kevés református tábori lelkészt alkalmaz. Ekkor a kassai katolikus egyházmegyéből 12 római katolikus pap mellett mindössze Hubay Bertalan szolgált református tábori lelkészként a tiszáninneri egyházkerületből besorozott református katonák között. (Annak ellenére, hogy a Tiszáninneri Református Egyházkerületből besorozott református katonák kétszer annyian voltak, mint a kassai római katolikus egyházmegyéből besorozottak.) Bjelik Imre, római katolikus tábori püspök szerint ekkor több mint 900 tényleges és tartalékos katolikus tábori lelkész teljesített szolgálatot a hadseregnél, míg az evangélikus és református tábori lelkészek száma 12-12 volt.⁷⁰⁷ Hubay Bertalan, mint katonai lelkész az Abaúji Református Egyházmegye 1914 áprilisában tartott tavaszi közgyűlésén is jelen volt. Ebből arra következtethetünk, hogy Hubay a kassai katonai parancsnokság alkalmazásában volt béke idején is, ugyanakkor a református tábori lelkészet intézményesítése előtt Kassán szolgálva az abaúji református lelkészek szívesen látták közgyűlésükön.⁷⁰⁸

Révész Kálmán, az Abaúji Református Egyházmegye esperese 1914 novemberében beszámolt a kassai helyzetről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain.⁷⁰⁹ Véleménye szerint „a felelősség egy része mireánk, református egyházra is hárul, amennyiben mindjárt a mozgósítás elrendelése után, tudtommal, nem történt az egyházi hatóságok részéről erélyes felszólalás és megkeresés az iránt, hogy a katonai hatóságok a református tábori lelkészek megfelelő számban való behívásáról és alkalmazásáról sürgősen intézkedjenek.”⁷¹⁰ Révész, aki esperesként maga is az egyház vezetői közé tartozott, kritikával illette az egyház tétlenségét. Kassán ekkor 36 kórházban 12.000 sebesült és beteg katona volt, köztük pár száz református vallású.⁷¹¹ Révész saját, önkéntes alapon történő tevékenységéről így írt: „A Kassán ápolat református vallású sebesült katonák látogatását és lelki gondozását egészen mostanáig két káplánommal együtt, minden felszólítás nélkül rendszeresen teljesítettem s a

⁷⁰⁷ *Tábori lelkészeink*. SRL, 10. évfolyam 44. szám, 1914. november 1. 370.

⁷⁰⁸ KOVÁCS (szerk.): 1914a: 5.

⁷⁰⁹ Szabó Éva *A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban* című írásában (SZABÓ 2013: 51-69.) tévesen azt írja, hogy Révész Kálmán Kassán teljesített tábori lelkészi szolgálatot. Tekintve, hogy Révész Kálmán kassai református lelkészként az Abaúji Református Egyházmegye esperese volt, Szabó tanulmányában új kontextusba kerül a kijelentés, miszerint Révész, mint tábori lelkész mutatott rá az egyházi vezetés felelősségére – hiszen ő maga is vezető tisztségben volt; Tüdős István püspök halála után 1918 őszétől pedig a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke is ő volt.

⁷¹⁰ *A református katonák lelki gondozása*. PEIL, 57. évf. 47. sz., 1914. november 22. 658-659.

⁷¹¹ Uo.

mozgósítás elrendelése óta az önként, vagy parancsra jelentkező református vallású legénység részére 15 külön istentiszteletet tartottam.”⁷¹² Az esperes segédlelkészei azonban az iskolaév kezdetével napi 4-5 órát foglalkoztak vallástanítással, így nem segíthettek Révésznek a kórházakban. Révész több levélben is felkereste a kassai katonai parancsnokságot annak érdekében, hogy református katonák körében való szolgálatra rendeljenek Kassára egy tartalékos császári és királyi katonai lelkészt. A kassai katonai parancsnokság ígéretet tett erre Révésznek. 1914 októberében azonban Kassán is felütötte a fejét a kolera, melynek hatására bezárták az iskolákat, így a két esperesi segédlelkész újra látogathatta a kórházakat. A sebesült és beteg katonák között egyre gyakoribbá váltak a halálesetek, a református katonák haláláról azonban nem tájékoztatták megfelelően az abaúji esperest: *„A katonai hatóság a református katonák elhunytáról csak akkor értesített, mikor a halott minden tisztesség nélkül már el is temettetett.*”⁷¹³ A temetések református liturgia és a végtisztesség megadása nélkül történtek a kassai kórházakban elhunyt református katonák esetében. Révész ezért 1914 októberében ismét felkereste a kassai katonai parancsnokságot, hogy a katonai lelkészt, akinek szolgálatba állítását a katonai parancsnokság megígérte neki, minél hamarabb rendeljék ki. Az új katonai lelkész feladata *„a Kassán ápolt református vallású sebesült katonák lelki gondozása és a halottak eltemetése*”⁷¹⁴ lett volna. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az esperes segédlelkészeit, mivel nem voltak katonai lelkészi szolgálatra hivatalosan behívva, már nem engedték be a kassai katonai kórházakba. Ennek rendezésére a kassai katonai parancsnokság a betegek és a sebesültek kórházi látogatására igazolványt, *Legitimation*-t állított ki Révész segédlelkészeinek. A szabad bejárás eredményeként az esperes és két segédlelkésze október 11 és november 8 között összesen 29 istentiszteletet tartottak, hétköznapiakon pedig a kórházak látogatását és a súlyos betegek úrvacsoráztatását végezték.⁷¹⁵ 1914. november 9-én érkezett meg a katonai parancsnokság által megígért új katonai lelkész Kassára, ifj. Novák Lajos, taktaszadai lelkész személyében. Révész Kálmán tapasztalatai alapján szükségesnek érezte egy kimutatás elkészítését arról, hogy a református lelkészek és segédlelkészek közül hányan lettek katonai szolgálatra berendelve, illetve, hogy Magyarország területén hol és hány katonai lelkészt alkalmaznak helyi szolgálatra. Véleménye szerint a kimutatás alapján megítélhető lett volna, hogy hol van a leginkább

⁷¹² Uo.

⁷¹³ Uo.

⁷¹⁴ Uo.

⁷¹⁵ Uo.

szükség református katonai lelkészre, a református katonák lélekszámának megfelelő arányban.⁷¹⁶

A tábori lelkészek aránytalan felekezeti megoszlása miatt a református katonák a harctéren vagy egyáltalán nem részesültek lelkipendozásban vagy a római katolikus tábori lelkészek foglalkoztak velük. Erről a jelenségről a Dunántúli Protestáns Lapban is beszámoltak:

„Arról van szó, hogy katolikus tábori papok, kik a felekezetieskedést a nemzeti érületnek is elébe helyezik, még ezt a válságos időt is arra használják fel, hogy a zavarosban halásszanak: katonáink között katholizáljanak. Ezt a súlyos állítást a tények sokaságával lehet bizonyítani. Szentképeket, imakönyveket osztogatnak, különös előszeretettel a protestáns vallású katonáknak, amelyekben gondjuk van arra is, hogy az »egyedül idvezítő katolikus vallást« földícsérjék; számító ravaszsággal belopják magukat a protestáns katonák szívébe: ügyesbajos dolgaikban melléjük állanak, segítségükre vannak, hogy mi célból, elárulja az a felhívás, melyet a katolikus katonák között terjesztenek s melyekben felszólítják őket, hogy protestáns bajtársaikat beszéljék reá, hogy jelenjenek meg a katolikus lelkész előtt, ki őket is feloldozza! Beszéltem sebesült református katonával, aki ugyancsak erős tiltakozással tudott megszabadulni a tolakodó »feloldozás« alól.»⁷¹⁷

A protestáns egyházi főhatóságok figyelmébe ajánlott írás érdekes képet fest a római katolikus tábori lelkészek tevékenységéről – ahogyan azt a protestánsok érzékelték. A katonák mind a harctéren, mind a kórházakban megnyugvásra és biztatásra vártak. A családjaiktól, lakóhelyüktől távolra szakadt katonák számára ismerős és megbízható személyként tűnhettek fel a tábori lelkészek, akik a lokális közösségek hétköznapi életében is segítettek az embereket. A katonák otthoni gyakorlatukat követve, problémák esetén a protestáns tábori lelkészek alacsony számából adódóan a jelenlévő ismerős és megbízhatónak ítélt személyekhez, a római katolikus tábori lelkészekhez fordultak. A katolikus tábori lelkészek protestáns katonáknak való segítségnyújtása azonban kétélű jelenség volt. A katolikus tábori lelkészek a katonáknak segítséget nyújtottak a táborokban és a harctéren, saját vallásos irataikat, szentképeket, imakönyveket osztottak a protestáns katonák között is. Ezt a tevékenységet azonban a protestánsok agresszív térítésként értelmezték. Eleve adott volt a feszültség a katolikus és protestáns tábori lelkészek aránytalan létszáma miatt, melyet csak hatványozott az egyre több sajtóorgánumban megjelenő kritika mind a protestáns egyházi

⁷¹⁶ Uo.

⁷¹⁷ Vigyázzunk! Egyházi főhatóságaink szíves figyelmébe. Dunántúli Protestáns Lap, 25. évf. 43. sz., 1914. október 25. 351-352.

vezetőség döntéseiről, mind a katolikusok tevékenységét illetően. Nagy felháborodást keltett protestáns részről 1914 decemberében Reviczky Aladár *Imák és intelmek katonák számára a háború idejére* című füzeté, melyről a Sárospataki Református Lapokban is értekeztek. „E füzet, mint címéből látszik, általában a katonák számára van írva s nincs oda írva, hogy a római katolikus vallású katonáknak szól. Tehát már maga a cím is megtevesztő. A cél nyilván az, hogy a protestáns vallásúak is használják, olvassák. Mindjárt az elején, a háborúról szóló bevezető szakaszban, a 2-ik lapon a katonákhoz intézett következő figyelmeztetés olvasható:» Végezz tökéletes, jó gyónást. Ha pedig idő rövideje miatt nem lehetne gyónni, úgy lelkiatyád majd rövid beszédben előkészít titeket a föloldozásra. Protestáns bajtársaidat is beszéld rá, hogy ők is tegyenek így s jelenjenek meg veled együtt a katholikus lelkész előtt, ki őket is a többiekkel együtt föloldozza.«”⁷¹⁸ A reformátusok a föloldozásra való hívogatást saját vallásos meggyőződésük elleni támadásnak tekintették. A protestáns és római katolikus tábori lelkészek között egyre feszültebb lett a viszony. Mivel lélekszámban a protestánsok maradtak alul, a helyzet visszaélésekre adott lehetőségeket a római katolikusoknak a harctéren és a táborokban. A kialakult helyzet felsőbb egyházi és állami megoldást kívánt, melyet minden szinten sürgettek a protestáns lelkészek.

VIII. 2. Kísérletek a református tábori lelkészek számának növelésére 1915-ben

1915 januárjában közölte a Sárospataki Református Lapok Balogh Elemér, pozsonyi lelkész Dunántúli Protestáns Lapban megjelent írásának összefoglalását. Balogh már 1913-ban indítványt terjesztett a konvent elé a református tábori lelkészek számának növeléséről, melyet a Konvent jóváhagyott. Balogh indítványait a hadügyminisztérium is bekérte, ahonnan azt a választ kapta, hogy „a református lelkészek száma a többi keresztyén felekezetek arányszámának okvetlenül teljesen meg fog felelni.”⁷¹⁹ A Lapokban megjelent összegzést így zárták: „Most már rajtunk, egyházi főhatóságainkon a sor, hogy a helyzetet kihasználják.”⁷²⁰ A hadügyminisztérium jóváhagyásával megkezdődhetett a református tábori lelkészek számának növelése. Ez a folyamat komoly előkészületekkel járt. Az előkészületek közé tartoztak a harctéri, kórházi és tábori látogatások a református egyházvezetőség részéről. Ezekre azért volt szükség, mert a harctéren és táborokban zajló vallási visszaéléseket és alapvető szükségleteket a helyszínen lehetett első kézből megismerni. 1915 januárjában

⁷¹⁸ *Lélekalászat a világháború idején.* SRL, 10. évf. 51. sz., 1914. december 20. 224.

⁷¹⁹ *A ref. tábori és kórházi lelkészek számának szaporítása.* SRL, 11. évf. 4-5.sz., 1915. január 24-31. 32.

⁷²⁰ Uo.

közölte a Sárospataki Református Lapok Sebestyén Jenő, református lelkész⁷²¹ az ausztriai kórházakban lévő magyar református sebesültek meglátogatásáról szóló jelentését. Sebestyén 1914 novemberében az egyetemes Konvent megbízásából indult Ausztriába. Sebestyén megbízása protestáns tábori lelkészek működésének és a református magyar sebesültek lelkigondozásának feltárása volt. Nem jutott el minden kórházba és lelkészként nehezen élte meg, hogy nem beszélgethetett minden magyar református sebesülttel. Erről és céljairól így írt jelentésében: *„Meg kellett tehát elégednem azzal a tudattal, hogy mindez csak tájékozódás, áttörés, szóval pionír munka volt, amelynek hasznai azonban így is megvannak. Igazi hasznát pedig akkor fogjuk látni, ha tapasztalataim alapján az Elnökség további lépések megtételére fogja magát elhatározni, vagy az egyházkerületek fognak az általam körvonalozott irányban segédkezet nyújtani.”*⁷²² Sebestyén célkitűzéséből kiolvasható, hogy tapasztalatai alapján az egyetemes Konventre bízta a református tábori lelkészség helyzetének előremozdítását. Jelentésében Sebestyén beszámolt az Ausztriában tapasztaltakról: *„Utamban ahol csak lehetett, a legtöbb helyen kerestem az érintkezést az ottani protestáns lelkészekkel, akik mint örömmel láttam, már sok helyen foglalkoztak sebesültjeinkkel, sőt néhol magyar imádságokat is olvastak fel nekik, magyar nyelvű Új-testamentumokat és vallásos iratokat osztogattak.”*⁷²³ Sebestyén Jenő első jelentésében a magyar nyelvű vallásos iratok terjesztésére tett javaslatot, melyre – véleménye szerint – az osztrák protestáns lelkészek figyelmét kell felhívni. Sebestyén saját tevékenységéről így számolt be jelentésében: *„Eddigi utamban a katonákkal való beszélgetéseken kívül két alkalommal prédikálhattam is, igen sok esetben úrvacsorát osztottam, nagy számú Új-testamentumot és vallásos iratot juttattam kezeik közé és igen soknak állapotáról levélben vagy levelező-lapon értesítést küldtem az illető családhoz, vagy a falubeli lelkészhez. Azonban legyen szabad hangsúlyoznom azt, hogy különösen vallásos olvasmányokra lenne óriási mértékben szükség.”*⁷²⁴ A vallásos iratok terjesztésében a sebesülteket ápolók és az osztrák protestáns lelkészek közreműködése mellett több magyar református tábori lelkész kinevezését látta célravezető döntésnek. *„Igazi nagy erővel azonban*

⁷²¹ Sebestyén Jenő (1884-1950) református lelkész, teológiai tanár, a filozófia doktora. Nézeteit a Kálvin Szövetség által kiadott Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban tette közzé. Szerinte a kálvinizmus világszerte nemzeti jellegű, és a „legnagyszerűbb anyagi és szellemi felvirágzást eredményezte”, minden nép „legértékesebb elemét” nevelte fel, és a reformáció óta a magyar kultúrát is meghatározta. A háború után, bárhogyan is végződik, új élet kezdődik Magyarországon, ezért az egyház legfontosabb hivatása a „református fajmagyarság” lelki életének hatékonyabb gondozása, „református magyar nemzeti szellemünk” helyreállítása, valamint a kálvinizmus a maga theisztikus idealizmusával, mint világnézet érvényesítése a társadalmi és politikai életben. CSÍKI 2018: 77-78.

⁷²² *Jelentés az Ausztriában levő magyar ref. sebesültek meglátogatásáról.* SRL, 11. évf. 2-3. sz., 1915. január 10-17. 13-15.

⁷²³ Uo.

⁷²⁴ Uo.

*csak akkor menne a munka, ha minél hamarabb, több új református tábori lelkész kinevezését lehetne a hadügyminisztériumnál keresztülvinni.*⁷²⁵ A református tábori lelkészek számának növeléséhez az egyetemes konvent döntésére volt szükség, melyet a hadügyminisztériumhoz kellett felterjeszteni. Az új tábori lelkészek kinevezését Sebestyén szerint megkönnyítette volna, ha a református egyház saját lelkészei közül kiválasztja és az alkalmasnak ítélt lelkészeket felterjeszti a hadügyminisztériumhoz.

A több oldalról érkező nyomás miatt 1915. február 15-én közegyházi értekezletet tartottak *„a háborúval kapcsolatos katonai missziói munkák megbeszélése és egységes irányítása céljából.*”⁷²⁶ A közegyházi értekezleten felhasználták Sebestyén Jenő javaslatait, és a hadügyminisztériummal egyetértve elhatározták, hogy a püspökök saját egyházkerületükben készítsenek kimutatást azokról a helyekről, ahol tábori lelkészre lenne szükség. A Konvent elnöksége a nagyobb külföldi kórház-állomások és körzeteik számára, hozzávetőleg 10 helyre igényelt tábori lelkészt. Az értekezleten intézkedtek a vallásos iratok terjesztéséről is. Az intézkedés alapján a kórházak és harctéri katonák szükségletét a Konvent elnökségének kellett bejelenteni, a Konvent pedig az egyházkerületek által beküldött vallásos iratokat továbbította a helyszínekre. A vallásos iratok beszerzési költségeit az egyházkerületek állták. A Konvent az egyházkerületek által rendelkezésére bocsátott iratokat és füzeteket térítés nélkül küldte Ausztriába, Bosznia-Hercegovinába és Magyarország különböző pontjaira.⁷²⁷ Kivétel volt a Tiszáninneni Református Egyházkerület, amely a területén állomásozó, harcoló vagy sebesült katonáknak saját költségén, a Konventtől függetlenül terjesztette az iratokat. Az iratok iránti kérelmet tábori levelezőlapon juttathatták el a Konvent címére a tábori lelkészek. A református katonák vallásos iratokkal ellátása mellett központi kérdése volt az értekezletnek a református tábori lelkészség intézményes megszervezése is. A hadügyminisztérium IX. osztályával való tárgyalással Szilassy Aladárt bízták meg. Két témában volt szükség erre: egyrészt a református tábori lelkészek alacsony számának növelése érdekében, másrészt a szervezeti rendszer miatt, melyben a protestáns tábori lelkészek a római katolikus felekezeti hatóságnak voltak alárendelve. A protestáns vallásos iratok intenzív terjesztése a római katolikus tábori lelkészekkel kialakult versenyhelyzet ideiglenes megoldásának tűnhetett. Amíg nem állt megfelelő számú református tábori lelkész rendelkezésre, addig a hívek lelki szükségleteiről vallásos iratokon és füzeteken keresztül próbált az egyház gondoskodni.

⁷²⁵ Uo.

⁷²⁶ *Közegyházi értekezlet.* SRL, 11. évf. 8-9. sz., 1915. február 21-28. 53.

⁷²⁷ 1915 februárjában a következő vallásos iratok álltak a konvent rendelkezésére: Máté, Márk, Lukács és János evangéliuma, Harmatcseppek, Isteni napiparancsok és a Koszorú füzetek. Uo.

Hasonlóan vélekedett erről Sebestyén Jenő, ausztriai kórházakban tett látogatásának második jelentésében: „Nagyon előnyös lenne tehát az, ha az Elnökség lépéseket tenne az iránt, hogy a kinevezett tábori lelkészek, ott, ahol munkakörük megengedi, többet utazzanak és szövetkezve a körzetükbe tartozó protestáns lelkészekkel, a lelki gondozás és iratterjesztés minden munkáját nagy körültekintéssel szervezzék meg. Mert a vallásos iratok a mi igazi erős fegyvereink ezekben a kórházakban: S amit az illető tábori lelkész a környezet, a kórházi élet mozgalmassága, lármája miatt nem tud mindig elvégezni, azt elvégzik csendben azok a kis füzetek, amelyeknek korlátlan bőségben való osztogatását egyházunk is fölvette programjába.”⁷²⁸ Sebestyén jelentésében megemlíti, hogy látogatásai során a magyar római katolikus katonáknak is segített az ügyintézésben, és problémáik megoldásában.⁷²⁹ Ez azért érdekes, mert a református egyház lélekalászatként értelmezte a katolikus tábori lelkészek protestáns katonáknak való segítségnyújtását. A jelentés emellett konkrét javaslatot is tartalmazott arra vonatkozóan, mely osztrák városokban lenne szükség leginkább református tábori lelkészre. Sebestyén Innsbruck és Olmütz vidékét jelölte meg. Javaslatában a tábori lelkészek körzetekben szolgálnának. „Az ausztriai magyar református sebesültek látogatása ugyanis rögtön meg lenne oldva, ha keresztül lehetne vinni a császári és királyi hadügyminisztériumnál azt, hogy minden egyes tábori lelkész a maga körzetében, vagy egy bizonyos körzetben sűrűn utazgatnék. Hogy csak egy példát említsek, felhozom az innsbrucki magyar református tábori lelkészség kérdését. Innsbruck városa önmagában kevés munkát adna egy lelkésznek. De ha hozzávesszük az ugyanazon hadtestparancsnokság területén fekvő Salzburgot és Linzet s a közbeeső apró városkák kórházait, akkor már nagyon is lefoglaltuk egy ember munkaerejét.”⁷³⁰ A lelkészek körzetben, több településen való szolgálata bevett szokás volt a korban, mely az azóta missziói körzetekké alakult kisgyülekezetek ellátásának 21. századi gyakorlata is.

1915 márciusában 40 református lelkész szolgált katonai lelkészként az összesen 750 római és görög katolikus tábori lelkész között.⁷³¹ Ezt az aránytalanságot további 20 katonai lelkész bevonásával vélték megoldhatónak.⁷³² Az ország minden területéről érkező jelentések és indítványok további lépéseket generáltak a református egyház vezetőségétől. 1915. március

⁷²⁸ Jelentés az ausztriai ref. missziói körülről. SRL, 11. évf. 10-11. sz., 1915. március 7-14. 62-63.

⁷²⁹ „Munkám kiterjedt a lelkigondozás minden ágára. A sebesültekkel való beszélgetésen kívül nem egyszer úrvacsorát osztottam, nagy számban juttattam vallásos iratokat kezeik közé, családjukat értesítettem, apró ügyes-bajos dolgukat, panaszaikat elintéztam és igen sokszor hasonló dolgokban róm. kath. magyar katonákon is segítettem. Sőt adakozó lelkek ajándékából az arra rászorult katonáknak pénzbeli segélyeket is osztogattam.”

Uo.

⁷³⁰ Uo.

⁷³¹ Ref. tábori lelkészek. PEIL, 58. évf. 13. sz., 1915. március 28. 148.

⁷³² Uo.

31-én érkezett Tüdös István püspökhöz a Konvent elnökségének levele, melyben Baltazár Dezsőnek, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének harctérre tervezett látogatásáról értesítették.⁷³³ Baltazár Dezső célja a hadbavonult református katonák és a köztük szolgáló tábori lelkészek meglátogatása volt, melyről 1915. március 26-án kelt levelében tájékoztatta a konvent elnökségét. Baltazár szerint „*szélesebb körökben merült fel ez az óhaj, hogy valamelyik püspök mi közülünk is tegyen látogatást a harctéren a tábori lelkészek és a kórházakban, különösen az osztrák örökös tartományokban a lelkigondozás tanulmányozása, kvázi ellenőrzése végett, s a célból, hogy az egyetemes egyház számára a jövőre nézve e tárgyakban propositiókat tegyen.*”⁷³⁴ A harctéri látogatás egyrészt állapotfelmérésül szolgált, hogy a tábori lelkészek tevékenységét jobban megismerje, ezáltal azt jobban segíthesse az egyház. Másrészt Baltazár fontosnak tartotta, hogy „*küzdő és szenvedő katonáink lássák, hogy nekünk is van rájuk annyi gondunk, mint katolikus testvéreinknek az övéikre.*”⁷³⁵ Baltazár püspök tervezett harctéri látogatása feltehetően motiválta a tábori lelkésznek jelentkező református lelkészeket. Emellett az egyetemes Konvent hadügyminisztériummal folytatott egyeztetéseinek is következménye volt, hogy 1915. március és május között megnőtt a református tábori lelkészek száma. Az új tábori lelkészekről a Sárospataki Református Lapok rendszeresen beszámolt. 1915 márciusára 43 református lelkészt hívtak be tábori és kórházi lelkészi szolgálatra, a Tiszáninneni Református Egyházkerületből mindössze két lelkészt, ifj. Novák Lajost és Szarka Gyulát.⁷³⁶ Az egyházkerületből behívott tábori lelkészek alacsony száma arra enged következtetni, hogy a református lelkészek tábori lelkészi kinevezés nélkül is felkeresték híveiket a táborokban és kórházakban, ahogyan tették Kassa környékén 1914-ben is. Ez alapján feltételezhető, hogy a lelkészek a vallásos iratok terjesztésében önként közreműködtek. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy az egyházkerület az iratok terjesztését a Konvent beavatkozása nélkül oldotta meg saját területén. 1915 áprilisára öt új tábori lelkészt hívtak be az egyházkerületből tábori

⁷³³ 1915 nyarára előkészítették Baltazár Dezső tiszántúli püspök és Barabás Samu kolozsvári esperes harctéri látogatását. A látogatásról így számolt be a Sárospataki Református Lapok: „*Dr. Baltazár Dezső ref. püspök, a konvent megbízásából, Barabás Samu kolozsvári lelkésszel hadseregünk fölkeresésére és a ref. katonák esetleges lelki szükségleteinek megvizsgálására jún. 6-án a hadiszíntérre utazott. Újukhoz a hadügyminiszter készséggel megadta az engedélyt. A püspök először az olasz harcteret, majd a szerbiai hadiszíntért keresi föl, azután pedig a galíciai hadsereghez utazik.*” *Ref. püspök a harctéren.* SRL, 11. évf. 24. sz., 1915. június 13. 163.

⁷³⁴ Püspöki irattár 1915/I. P-5, SRKL. 1562/1915. sz. levélhez csatolt másolata Baltazár Dezső levelének.

⁷³⁵ Uo.

⁷³⁶ *Tábori lelkészek.* SRL, 11. évf. 12-13. sz., 1915. március 21-28. 78.

lelkészi szolgálatra. Az új tábori lelkészek Salzburgba, Krakkóba, Egerbe és Kassára kerültek.⁷³⁷

1915 márciusában rendelték be tábori lelkészi szolgálatra az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozó Szepsiből Kovács Dezső segédlelkészt.⁷³⁸ (Erről értesítést csak 1915 októberében küldtek Tüdös István püspöknek.⁷³⁹) Kovács Dezső ekkor egy éve volt segédlelkész édesapja, Kovács Béla szepsi lelkész mellett.⁷⁴⁰ Berendelése után, mint tartalékos honvéd-segédlelkész, 1915 júniusában Munkácson végzett kórházi lelkészi szolgálatot. Munkácsi szolgálatáról beszámolót küldött a Sárospataki Református Lapoknak is. Kovács levelében így jellemezte a munkácsi helyzetet: *„Munkács talán mostan az egész országban a legnagyobb sebesült állománnyal megrakott város. Mint a határszélhez legközelebb fekvőbe, ide hozzák az összes súlyos sebesülteket és itt viszik át a könnyű sebesülteket is az ország minden részébe.”*⁷⁴¹ Kovács Dezső ekkor Munkács 14 kórházában szolgált tábori lelkészként, illetve önként vállalkozott a táborban lévők lelkigondozására is. Levelében megjegyzi, hogy a barakkban kétszer annyi a sebesültek száma, mint a 14 kórházban együttvéve. Kórházi lelkészi tevékenységéről így írt: *„Eleinte bizony nem valami jól esett látni azt sok szenvedést, járkálni a legveszedelmesebb ragályosok között, de végül csak megszokik az ember mindent. Áldozócsütörtökön jöttem ide, pünkösdkor 3 isteni tiszteletet tartottam úrvacsoraosztással. Az úrvacsorát legtöbben vették a németek, körülbelül 70%. Sebesültjeink legnagyobb része német és az erdélyi ezredekéből való. Legnehezebb funkcióm egy félig már oszlásnak indult sebesült vigasztalása volt, aki mellett a rettenetes, leírhatatlan szagtól magam is annyira rosszul lettem, hogy sürgős orvosi segítségre volt szükségem.”*⁷⁴² Kovács Dezső tábori lelkészi szolgálatra való jelentkezésekor nem volt felkészülve a katonák lelkigondozásának fizikai és lelki nehézségeire. Ahogyan megfogalmazta: *„A tábori lelkészkedés óriási gyakorlatot ad az embernek s bizony több tapasztalatra tesz szert az ember, mint 10 évi békében való szolgálat alatt.”*⁷⁴³ Ehhez segítséget nyújtott neki Matyusák József, parasztdubovai római katolikus tábori lelkész, akit Kovács így jellemzett: *„Egy felvilágosodott, igen derék úri ember, páratlan jó kollega és*

⁷³⁷ „Újabbban behívtak egyházkerületünkől tábori lelkészi szolgálatra: Böszörményi Sándor homonnai lelkész Salzburgba, Máthé Miklós kisazari lelkész Krakkóba, Gombos Imre kistokaji lelkész Egerbe, Fekete István diósgyőr-vasgyári h.-lelkész Kassára, végül Fekete Lajos tiszánánai s.- lelkész.” Új tábori lelkészek. SRL, 11. évf. 15-16. sz., 1915. április 11-18. 96.

⁷³⁸ Új tábori lelkész. SRL, 11. évf. 19-20. sz., 1915. május 9-16., 128.

⁷³⁹ Értesítés tartalékos honvéd-segédlelkészek kinevezéséről. SRKL, Püspöki irattár 1915./II., P-6., 2014/1915.

⁷⁴⁰ KOVÁCS (szerk.) 1915b: 14.

⁷⁴¹ Levél Munkácsról. SRL, 11. évf. 27-28. sz., 1915. július 4-11. 187.

⁷⁴² Uo.

⁷⁴³ Uo.

kötelességet már az önfeláldozásig teljesítő lelkész. Ő a háború eleje óta itt van s a gyóntatást nem egyszer úgy végezte, hogy lefeküdt a tifuszos beteg mellé, mivel az nem tudott felülni.”⁷⁴⁴

Kovács Dezső római katolikus társának jellemzésekor kitért arra, hogy a vallásos türelemben is példaértékű személyről van szó. „A beszercebányai hadtápszászlóalj evangélikus vallású, tót anyanyelvű népfölkelői húsvétkor egy ruthén községben következőképpen vettek úrvacsorát: A görög katolikus plébános az evangélikus istenitiszteletre a legnagyobb készséggel átengedte a templomot; az isteni tiszteletet egy porosz evangélikus tábori lelkész tartotta s ő osztotta ki az úrvacsorát; a német nyelvű imát egy római katolikus tábori lelkész (árvamegyei plébános) tolmácsolta tótul s ugyancsak ő mondta tótul a szentbeszédet is; az úrvacsora kiosztásánál pedig a görög katolikus káplán segédkezett. Az isteni tiszteleten testületileg részt vett a zászlóalj tisztikara, legénysége, a község intelligenciája, papsága. Ennek a véres háborúnak kellett eljőnnie, hogy a vallási türelemnek e fenséges példáját láthassuk!”⁷⁴⁵

A húsvétot szlovák anyanyelvű protestáns tábori lelkész nélkül töltő szlovák evangélikus katonák között római és görög katolikus lelkészek szolgáltak és osztottak úrvacsorát. Az esemény leírása fontos információkkal szolgál a háború generálta kényszerhelyzetek megoldásáról. Emellett a vallási türelem és az ökumené harctéren, háborús szituációban való megnyilvánulása is. Ez alapján elmondható, hogy a protestánsok által gyakran erőszakos térítésként értelmezett katolikus tábori lelkészi tevékenység személyfüggő volt. Nem minden római katolikus tábori lelkész élt vissza a helyzetével a protestáns lelkészt nélkülöző protestáns katonák között. Kovács Dezső munkácsi levelét azzal a kéréssel zárta, hogy a lelkészek küldjék el számára a gyülekezet használaton kívüli énekeskönyveit. Kérését így indokolta: „Sebesültjeink ugyanis ezt kívánnak leginkább, nekem pedig nincs módomban az, hogy drága (sajnos még mindig) zsoltáros könyveket sajátomból vegyek; eleinte ugyan vettem egy párat, de már nem győzőm.”⁷⁴⁶ Az erdélyi református egyházkerület 1915 májusában kiadott egy kifejezetten a harctéren küzdő hívek számára készült kisméretű énekeskönyvet.⁷⁴⁷ Ennek a beszerzése és a katonákhoz való eljuttatása többletkiadással járt volna. Emiatt ésszerű döntésnek tűnt a gyülekezeti tagok által nem használt énekeskönyvek

⁷⁴⁴ Uo.

⁷⁴⁵ A vallásos türelem. SRL, 11. évf. 19-20. sz., 1915. május 9-16. 130.

⁷⁴⁶ Levél Munkácsról. SRL, 11. évf. 27-28. sz., 1915. július 4-11. 187.

⁷⁴⁷ „A világháború idejére kiadja és a harctéren küzdő híveknek küldi az erdélyi ref. egyházkerület. Kolozsvár, 1915. Kis 8r. 36. lap. — Az olvasóhoz intézett alkalmi köszöntés után dicséretes (közönségesek, bűnbánatiak, ünnepiek, alkalmiak, temetésiék) és zsoltárok következnek. Ez a könnyen kezelhető, kis helyen elférő alkalmi énekeskönyvecske minden bizonnyal igen jó szolgálatot tesz harctéren küzdő híveinknek. Bár még több ilyenfajta füzetet küldhetnénk vitéz katonáinknak, akik ezeket éppúgy tarsolyukban hordozzák a hadakozások alatt, mint Rimai istenes énekeit egykor vitéz kurucaink.” Kis énekeskönyv. SRL, 11. évf. 22. sz., 1915. május 30. 146.

begyűjtése és katonai táborokba való elküldése. Kovács levelét a *Feld. curat.* tisztségmegjelöléssel írta alá.

A honvédelmi minisztérium 1915. június 7-én kelt levelében szintén találkozunk a *Feldkurat* kifejezéssel, ami a közös hadsereghez tartozó tábori lelkészek megjelölése volt.⁷⁴⁸ Az említett levélben a honvédelmi minisztérium felkérte a püspököt a konvent elnökségén keresztül, hogy készítsen névjegyzéket a tábori szolgálatra alkalmasnak ítélt lelkészekről. Ez azt jelentette, hogy a püspök a saját hatósága alá tartozó egyházkerület lelkészeiből kiválaszthatta azokat az elsősorban segédlelkészeket, akiknek szolgálatát nélkülözni tudta a gyülekezetekben. A névjegyzékbe csak azokat a lelkészeket kellett felvenni, akik „a közös hadsereghez tábori lelkészekké nem neveztettek ki és esetleges pótlásokra még rendelkezésre állanak.”⁷⁴⁹ A névjegyzék összeállítása és a szükséges adatok begyűjtése nehézkes volt és lassan haladt, emiatt 1915. július 22-én a Konvent elnöksége emlékeztetést küldött Tüdös Istvánnak.⁷⁵⁰

1915. július 29-én újabb levél érkezett a Konvent elnökségétől a püspöknek, melyben Tókos Károly, göncruszkai rendes lelkész tábori lelkészi alkalmasságáról esett szó. A protestáns tábori lelkészintézményrendszer-nélküliségét és az eljárás bürokratikus voltát jelzi Tókos Károly, abaúji lelkész esete. Tókos tartalékos tábori lelkészi kinevezését kérte a hadvezetőségnél, az egyházvezetőségtől függetlenül. A katonai hatóságokhoz beérkezett kérelmet a hadvezetőség továbbította a református egyetemes Konvent elnökségének, amely megkereste Tüdös István püspököt. A hadvezetőség kérése alapján a püspöknek kellett igazolnia, hogy Tókos Károly alkalmas tábori lelkészi szolgálatra.⁷⁵¹ Tüdös István a Tókos Károllyal kapcsolatos pontos adatokra, illetve annak nyelvtudására vonatkozóan megkereste Révész Kálmán abaúji esperest. Az esperes 1915 augusztusában küldött levelet a püspöknek, melyben leírta, hogy bár Tókos alkalmas lenne tábori lelkészi szolgálatra, nem nélkülözhető. Tókos nélkülözhetetlenségét az esperes azzal indokolta, hogy a hadbavonult tanító helyettesítését is ő végzi Göncruszkán, illetve, hogy már nincs az egyházmegyében olyan segédlelkész, aki helyettesíthetné őt.⁷⁵² Tókos Károly kérelmének felülvizsgálata több hónapot vett igénybe és eredménytelen volt, hiszen nem nevezték ki tábori lelkésszé. Az eset azt is jelzi, hogy az egyházi hatóság meggátolhatta a lelkészek kinevezését. A nehézkes ügyintézés hátráltatta az új tábori lelkészek szolgálatba állását.

⁷⁴⁸ A honvéd lelkészekben beálló fogyatékok pótlása. SRKL, Püspöki irattár 1915./I., P-6., 3863/1915.

⁷⁴⁹ Uo.

⁷⁵⁰ Tábori lelkészi szolgálatra alkalmas lelkészek névjegyzéke. SRKL, Püspöki irattár 1915./I., P-6., 3401/1915.

⁷⁵¹ Tókos Károly, göncruszkai rendes lelkész tábori lelkészi kinevezéséről. SRKL, Püspöki irattár 1915./II., P-6., 4308/1915.

⁷⁵² Révész Kálmán levele Tüdös István püspökhöz. SRKL, Püspöki irattár 1915./II., P-6., 493/1915.

1915 nyarára 11 lelkész szolgált tábori lelkészként a tiszáninneni egyházkerületből, köztük az abaúji egyházmegyéből mindössze Kovács Dezső.⁷⁵³ A júniusi egyházkerületi közgyűlésen elhangzott püspöki jelentésében is megjelent a református tábori lelkészek alacsony száma, a vallási visszaélések a római katolikus tábori lelkészek részéről, illetve a vallásos iratok terjesztésének nehézségei is. Ez a három jelenség egymást erősítve volt jelen a protestáns tábori lelkészlet kapcsán. A református tábori lelkészek hiánya lehetőségeket adott a vallási visszaélésekre, melyek közül néhányat a püspök is megemlített jelentésében. Úgy vélte, hogy *„ellenfeleink még a háborús időkben sem tartózkodnak a lélekfogdosástól. Szomorú tapasztalataink vannak, amelyekről meg nem emlékezni, magunk elleni bűn.”*⁷⁵⁴ A szomorú tapasztalatok közé tartozott a Protestáns Irodalmi Társaság által kiadott Koszorú-füzetek⁷⁵⁵ római katolikus tábori lelkészek általi lefoglalása: *„Megtörtént tény, amelyet hivatalos jelentés bizonyít, hogy római katolikus tábori lelkész a református lelkész által kiosztott Protestáns Irodalmi Társasági Koszorú-füzeteket lefoglalta, illetőleg azokból néhány példányt elvett a betegektől, megtiltotta az iratoknak osztogatását s olvasását, két füzetet pedig a parancsnokságnak adott át ezekkel a szavakkal: felekezeti békét zavaró s lázító tartalmú iratok!”*⁷⁵⁶ Tüdös István másik érzékletes példát is hozott a vallási visszaélésekre: *„Ugyancsak a római katolikus tábori lelkész felhívta a református vallású betegápolót, hogy térdepeljen mindaddig, míg a római katolikus betegek gyónnak, mikor pedig ezt az ápoló megtagadta, a keresztyén türelem apostola eltávolította a helyiségből, mert bizonyára azt hitte az eretnekről, hogy a feloldozás hatályát gyöngíteni fogja.”*⁷⁵⁷ Tüdös nem kevés iróniával fogalmazta meg az Ungváron történeteket, mely esemény a felekezetek közötti vallási türelem teljes hiányát mutatja római katolikus részről. A püspök a helyzetre a *felekezeti türelmetlenség* kifejezést alkalmazta jelentésében, ami jól érzékelteti a protestáns és római katolikus tábori lelkészek között kialakult feszült helyzetet.

1915 nyarára a református katonák vallásos iratokkal való ellátása holtpontra jutott, így minden sajtóorgánumban próbálták a híveket adományozásra buzdítani. A Protestáns

⁷⁵³ „Végül hadd említsem meg ezen a ponton, hogy egyházkerületünk lelkészei közül tábori lelkészi szolgálatra a következők hivatottak be: Böszörményi Sándor homonnai, Gombos Imre kistokaji, Komjáthy Gábor ungvári, Komjáti József diósgyőri, Máthé Miklós kisazari, Novák Lajos taktaszadai és Szarka Gyula diósgyőr-vasgyári rendes, Fekete István mezőcsáti, Fekete Lajos tiszánánai, Kovács Dezső szepsii és Tóth Lajos radostyáni s.-lelkészek.” Püspöki jelentés. SRL, 11. évf. 25-26. sz., 1915. június 20-27. 165-166.

⁷⁵⁴ Uo.

⁷⁵⁵ A Koszorú Füzetek a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság vallási és szépirodalmi kiadványsorozata volt, mely először 1894 és 1900, majd 1911 és 1918 között jelent meg. A sorozat mindkét kiadásában ugyanaz a 245 füzetet adták ki. KOZOSCA 1939–1942: 503-505.

⁷⁵⁶ Püspöki jelentés. SRL, 11. évf. 25-26. sz., 1915. június 20-27. 165-166.

⁷⁵⁷ Uo.

Egyházi és Iskolai Lapban egy kimutatást is közöltek az egyházkerületek által beküldött iratok darabszámáról, melyben a Tiszáninneni Egyházkerület mindössze 1130 beküldött irattal szerepel, míg a Dunamelléki Egyházkerület 92.800 példánnyal. Az aránytalanság oka az lehetett, hogy a tiszáninneni egyházkerület saját területén végezte a vallásos iratok terjesztését, és azokat nem küldte el külön a Konventnek. Ugyanakkor a kimutatásban hozzátették: „*Megjegyezzük még azt is, hogy a tiszáninneni kerület csupa zsoldárt küldött, ami nagy jótétemény volt a katonáknak.*”⁷⁵⁸ Ennek értelmében Kovács Dezső kérelme eredményesnek mondható volt.

Az Abaúji Református Egyházmegye tavaszi és őszi, Kassán tartott közgyűlésein az abaúji lelkészek mellett jelen voltak ifj. Novák Lajos taktaszadai és Fekete István mezőcsáti lelkészek is.⁷⁵⁹ Ifj. Novák Lajos Révész Kálmán esperesi kérése nyomán 1914 őszétől szolgált a kassai kórházakban fekvő sebesültek között, mint katonai lelkész. Fekete István feltehetően Révész és Novák mellett szolgált, hasonló beosztásban. Az abaúji egyházmegyei közgyűlésen való jelenlétünk azért érdekes, mert Taktaszada és Mezőcsát más egyházmegyéhez tartoztak. Mivel feltételezhetjük, hogy mindketten Révész Kálmán esperes indítványára kerültek Kassára katonai lelkészi szolgálatra, ahol az esperessel közösen látták el a kórházakban a feladatokat, közvetlen vezetőjüként tekintettek Révészre. Az egyházmegyei közgyűléseken jelen volt Makay Kálmán, kassai javítóintézeti lelkész is, aki 1914-től kórházi lelkészként szolgált. A katonai és kórházi lelkészek egyházmegyei közgyűléseken való jelenléte lehetőséget adott a háborúval és a református katonai és kórházi lelkészettel járó problémák és kérdések megvitatására, tapasztalataik átadására. Emellett a közgyűlések kiváló alkalmat nyújtottak a katonai lelkészkedés közben felmerült szükségletek beszerzésére, mint a vallásos iratok vagy a használaton kívüli énekeskönyvek. Az abaúji egyházmegye háborús tevékenységéről Révész Kálmán esperesi jelentéséből értesülünk: „*Egy segédlelkészünk, Szabó József fegyveres szolgálatot vállalt, a másik: Csabay István a katonai betegápolók közé állott. Kassán a protestáns patronázs egyesület*⁷⁶⁰ *előbb üdülőházat, most pedig egy 60 ágyas vöröskereszt kórházat tart fenn; a nagyszalánczi vörös-kereszt fiók pedig Idrányi lelkész és Vita tanító vezetése alatt szinten egy 60 ágyas kórházzal szolgálja a sebesültek érdekeit.*”⁷⁶¹

⁷⁵⁸ *Holtponton az iratterjesztés.* PEIL 58. évf. 35. sz., 1915. augusztus 29. 414.

⁷⁵⁹ KOVÁCS (szerk.) 1915a: 5.; KOVÁCS (szerk.) 1915b: 5.

⁷⁶⁰ A Protestáns Patronage Egyesület 1908-ban jött létre. Az egyesület célja és szervezete: „*Az erkölcsi romlás veszélyének kitett, illetőleg züllésnek indult ág. ev. és ref. gyermekek és fiatalok érdekében a vallás-erkölcsi nevelés felhasználásával a lelki megmentés munkájának, valamint az ág. ev. és ref. vallású elítéltek javára a fogházmisszió végzése. Az egyesület női osztálya végzi a vallás-erkölcsi nevelést a fiatalok és a fogházmissziót az elítéltek érdekében.*” KUN (szerk.): 1911.97.

⁷⁶¹ KOVÁCS (szerk.) 1915a: 10.

Az egyházmegye az északi részein található településeken, így Kassán és Nagyszaláncon is a hadi céloknak rendelte alá korábbi karitatív tevékenységét és igazította azt a háborús viszonyoknak megfelelően.

1915 decemberében kérte fel a Konvent elnöksége Tüdös Istvánt, hogy az egyházkerületéből tábori lelkészi szolgálatra jelentkezett lelkészek névsorát aktualizálja. A kimutatás pontosítása mellett a konventi elnökség levelében azt kérte a püspöktől, hogy azokat a lelkészeket is vegye be a kimutatásba, akik még csak jelentkeztek tábori lelkészi pozícióra. Az új jelentkezők közül a püspöknek meg kellett jelölni azokat a lelkészeket, akiket „*az egyházi szolgálatukban nélkülözhető jelentkezők közül tábori lelkészi szolgálatra különösen alkalmasnak*”⁷⁶² ítélte. A Konvent elnöksége a különösen alkalmasnak ítélt lelkészek személyes adatait kérte az egyházkerületek püspökeitől. Az elkészített kimutatás alapján felmérhető volt a református tábori lelkészek száma, illetve a különösen alkalmasnak ítélt személyeket közvetlenül kereshette meg az egyház- és hadvezetőség a hiányok pótlására.

1915-ben mind az egyházvezetőség, mind az állami és katonai hivatalok igyekeztek a protestáns tábori lelkészek kinevezésének ügyét gördülékenyebbé tenni. A kinevezési procedúra akadályba ütközött a háború éveiben megnehezült közlekedési és információátadási viszonyok miatt. Az egyetemes Konvent próbálta központosítani a lelkészek kinevezését, de az alkalmasságuk megítéléséhez szükség volt a püspökök és az esperesek véleményére is. A tábori lelkészek kinevezése és állomáshelyükre való elküldése ezért rendszerint több hónapot vett igénybe.

VIII. 3. A vallásos iratok szerepe a katonai lelkigondozásban 1916-ban

Az 1916-os évben kiemelten fontos kérdés volt az egyházkerület és az egyházmegye számára a vallásos iratok beszerzése és terjesztése a református katonák között. 1916 januárjában a Konvent, amely a református katonák vallásos iratokkal való ellátását végezte, igyekezett az iratok katonákhoz való eljuttatását megkönnyíteni. Ennek érdekében a Sárospataki Református Lapokban is megjelent egy rövid felhívás, melyben a harctéren és a kórházakban működő tábori lelkészek postacímét kérték.⁷⁶³ A felhívás elsősorban az esperesekhez, a tábori lelkészeket gyülekezeteikben helyettesítő lelkészekhez és a tábori

⁷⁶² Kimutatás a tábori lelkészekről. SRKL, Püspöki irattár 1915/II., P-6., 6402/1915.

⁷⁶³ Tábori lelkészek postacímét kérik. SRL, 12. évf. 5. sz., 1916. január 30. 37.

lelkészek hozzátartozóihoz szólt. A felhívás végén megemlézték, hogy „az iroda jelenleg bőven el van látva vallásos iratokkal s készséggel áll rendelkezésére a katonák között itthon belmissziót folytató lelkészeknek is.”⁷⁶⁴ A katonák között belmissziót folytató lelkészek a tábori lelkésznek nem kinevezett református lelkészek voltak, akik saját gyülekezetük hatáskörében – ahogyan Révész Kálmán esperes tette Kassán – látogatták a sebesülteket vagy a táborokban lévőket.

Míg a Református Egyetemes Konvent a katonákat vallásos iratokkal látta el, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium állami akciót indított, *Könyvet a Katonának* névvel. Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter a könyvgyűjtési akcióba bevonta az egyházi főhatóságokat is. Tüdös István püspökhöz 1916 márciusában érkezett Jankovich körrendelete.⁷⁶⁵ A *Könyvet a Katonának*, vagy *Könyvet a harctérre* akciót az Országos Hadsegélyező Bizottság és a Vörös-Kereszt Egylet koordinálta, Herczeg Ferenc⁷⁶⁶ vezetésével. Herczeg Ferenc szerint „a könyv a legjobb eszköz arra, hogy összeköttetést teremtsen a messzi idegenben táborozó katona és szülőföldje között. A katonai parancsnokságok ismételten megállapították, hogy az olvasás feltűnően jó hatással van a magyar csapatok jellemére, mert a pozíciós harc egyhangúsága közepett is megvédi őket a fásultságtól és fokozza lelki erejüket.”⁷⁶⁷ A mozgalom célkitűzése magyar nyelvű könyvek és újságok összegyűjtése és katonákhoz való eljuttatása volt. A könyvek gyűjtésére való felhívások az itthon maradtak jellegzetes csoportjait célozták. A napi- és hetilapokban a következő felhívás szerepelt: „Tisztelettel és hazafias bizalommal kérjük Magyarország nemes érzésű hölgyeit és lelkes tanuló ifjait, hogy gyűjtsék össze otthon és ismerőseik körében az ilyen nyomtatványokat és ajánlják fel a harcoló katonáknak.”⁷⁶⁸ A Tüdös Istvánhoz küldött felhívásban elsősorban „a hazai ifjúság lelkes, megértő támogatására”⁷⁶⁹ számítottak, a tanárság koordinálásával. Amennyiben a könyvcsomagokat a „Szeretetadomány a harctéren levő katonáknak, portómentes”⁷⁷⁰ felirattal látták el a feladók, a magyar királyi posta ingyenesen szállította azokat a harctérre. Ahogyan a hadikölcsönjegyzések során is oklevelekkel jutalmazták a jegyzésben kimagaslóan közreműködőket, a könyvgyűjtő akcióban

⁷⁶⁴ Uo.

⁷⁶⁵ A „Könyvet a Katonának” akcióról. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7. 2766/1916.

⁷⁶⁶ Herczeg Ferenc (1863-1954), hírlapíró, lapszerkesztő, író. Magyar Katolikus Lexikon Herczeg Ferenc szócikke. <http://lexikon.katolikus.hu/H/Herczeg.html> (letöltés: 2021.01.16.)

⁷⁶⁷ *Könyvet a harctérre!* Délmagyarország, 1916. április 1. 5.

⁷⁶⁸ Uo.

⁷⁶⁹ A „Könyvet a Katonának” akcióról átirat. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7. 2766/1916.

⁷⁷⁰ *Könyvet a harctérre!* Délmagyarország, 1916. április 1. 5.

résztvevők is „művészi kivitelű köszönő iratot”⁷⁷¹ kaptak. A köszönő iratok és oklevelek szimbolikus jelentéssel bírtak és sajátos emlékeivé váltak a háborúban való hazafias részvételnek a hátszágban.

1916. májusában ülésezett az egyetemes Konvent elnöksége, melynek jegyzőkönyvét Tüdős István püspöknek is elküldték. Az elnökségi ülés a hadbavonultak lelki gondozásáról szólt, melyet Baltazár Dezső tiszántúli püspök és Barabás Samu kolozsvári esperes harctéren tett látogatásának jelentése alapján igyekeztek optimalizálni. Az ülésen megfogalmazottakat hat pontban foglalták össze. A jegyzőkönyv első pontjában a Konvent elnöksége köszönetet mondott Baltazárnak és Barabásnak, „*akik akadályt és fáradtságot nem ismerő buzgósággal hajtották végre az egyetemes konventtől kapott megbízatásukat.*”⁷⁷² A második pontban az egyetemes Konvent kimondta, hogy mind a hadügyminisztériumot, mind a honvédelmi minisztériumot intézkedésre kéri fel, hogy „*a református tábori lelkészek békében és háborúban egyaránt kiemeltessenek jelenlegi inferioritásukból és külön státuszt alkossanak a hadsereg szervezetén belül saját vallású fővezetőség alatt.*”⁷⁷³ A református tábori lelkészek a római katolikus tábori püspökség alá voltak rendelve az első világháború éveiben. Ez az alárendelt státusz a hitelvi eltérésekből adódóan problémákat generált, illetve a római katolikus tábori lelkészek létszámbeli többségét eredményezte. A jegyzőkönyv harmadik határozati pontjában a Konvent kimondta, hogy „*a testileg alkalmas hittanhallgatók a póttartalék kiképzésének megfelelő katonai kiképzésben részesüljenek.*”⁷⁷⁴ Erre azért volt szükség, hogy a teológiai hallgatók és segédlelkészek a harctéri és kórházi lelkészethez szükséges katonai ismeretekkel és gyakorlattal rendelkezzenek. A teológiai hallgatók póttartalékos katonai kiképzése lehetővé tette a református tábori lelkészek számának növelését, illetve az alkalmasság felmérésére is lehetőséget nyújtott. A negyedik pontban a Konvent az evangélikus egyháztól való különállását fogalmazta meg, illetve, hogy a református tábori lelkészek kinevezése „*magyar református egyházunk népességének megfelelő számaránnyal vétessék figyelembe a hadvezetőség részéről.*”⁷⁷⁵ Erre azért volt szükség, mert a római katolikus tábori püspökség és a hadvezetőség gyakran nem vette figyelembe, hogy egyaránt alkalmazzon református és evangélikus tábori lelkészeket is. Ehhez társult, hogy az evangélikus és református lelkészeket, mint *protestáns tábori*

⁷⁷¹A „Könyvet a Katonáknak” akcióról átirat. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7. 2766/1916.

⁷⁷²Jegyzőkönyvi kivonat a magyarországi református egyetemes konvent Budapesten, 1916. május hó 23-26. napjain tartott üléséről. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7, 1317/916.

⁷⁷³Uo.

⁷⁷⁴Uo.

⁷⁷⁵Uo.

lelkészeket egy kategóriába sorolták. Ez azt eredményezte, hogy az evangélikus és református katonák lelki gondozását nem saját felekezetüknek megfelelő lelkész végezte, ami hitelvi okokból problémát jelentett. A jegyzőkönyvi kivonat ötödik pontjában a Konvent „*a református tábori lelkészek részletes utasítására szolgáló szervezeti és szolgálati szabályzat mielőbbi elkészítését*”⁷⁷⁶ sürgette. Ez a református tábori lelkészeti intézményesítése és szervezeti felépítése miatt volt kiemelten fontos, illetve szükséges volt tisztázni, hogy ki felel a tábori lelkészek kinevezéséért vagy ki adhat nekik utasítást. A jegyzőkönyv záró, hatodik pontjában a Konvent köszönetet mondott azoknak, akik közreműködtek a határozati pontok megfogalmazásában, illetve a református tábori lelkészeti ügyének előmozdításában.

1916 júniusában a Konvent elnöksége a vallásos iratok terjesztéséről küldött tájékoztatást Tüdös István püspöknek. Az elnökség levelében tájékoztatta a püspököt, hogy „*hadbavonult és sebesült katonáink lelki gondozása érdekében folytatott vallásos iratterjesztési akciónk jelenleg szünetelni kénytelen.*”⁷⁷⁷ A vallásos iratterjesztés azért szünetelt, mert az egyházkerületek által a Konventhez küldött iratok elfogytak. A konventi elnökség az egyházkerületekhez fordult, hogy azok az 1915 februárjában meghatározottak szerint, a vallásos iratok terjesztését a Konventen keresztül végezzék. A Tiszáninneni Református Egyházkerület azonban a konvent közvetítő szerepét figyelmen kívül hagyva, 1915-től saját területén terjesztette az iratokat. A konventi levélből arról is értesülünk, milyen jellegű iratokra volt elsősorban szüksége a katonáknak: „*Különös előszeretettel fogadják az énekes könyveket és a szórakoztató s építő vallásos elbeszéléseket, az eddig terjesztett sok értékes irat közül talán a Bilkei Pap István theol. tanár úr által összeállított tábori énekes könyv s a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Koszorú füzetei találtak legnagyobb népszerűsége.*”⁷⁷⁸ A Konvent álláspontja az iratok terjesztéséről az volt, hogy „*minden erre fordított anyagi áldozat gazdag hasznot hoz anyaszentegyházunknak a lelkekben való belső épülés által.*”⁷⁷⁹

1916 szeptemberében a Konvent elnöksége levelet küldött Tüdös Istvánnak az Erdélyből menekült lelkészek alkalmazásáról. Az elnökség célravezetőnek tartotta, hogy a tábori lelkészként szolgáló lelkészek helyettesítését erdélyi lelkészekkel oldják meg, ne „*beszolgálás útján*”⁷⁸⁰ gondoskodjanak arról. A beszolgálás a lelkészek helyettesítési

⁷⁷⁶ Uo.

⁷⁷⁷ A vallásos iratterjesztési akcióról. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7, 3435/1916.

⁷⁷⁸ Uo.

⁷⁷⁹ Uo.

⁷⁸⁰ Az Erdélyből menekült lelkészek alkalmazásáról. SRKL, Püspöki irattár, 1916. P-7, 4552/1916.

rendszere volt, melyben a környékbeli gyülekezetek lelkészei látták el a szolgálatokat a lelkész nélkül maradt gyülekezetekben, vagyis beszolgáltak egy másik gyülekezetbe. Erre a káplánhiány miatt volt szükség: a világháború évei alatt nem volt elegendő számú segédlelkész, akit kirendelhettek volna gyülekezeti szolgálatra. Ehhez társult, hogy tábori lelkészként is rendszerint a nőtlen, fiatal segédlelkészeket alkalmazták. A Konvent javaslata az volt, hogy „a beszolgáló lelkészek helyett a menekült lelkészek sorából”⁷⁸¹ kerüljenek ki a helyettesek. Emellett a Konvent elnöksége felterjesztette a hadügyminisztériumhoz, hogy „további intézkedésig kizárólag Erdélyből menekült lelkészek sorából hívjanak be tábori lelkészeket”,⁷⁸² illetve „a régebben szolgáló tábori lelkészek közül 10-15 erdélyi lelkészek által”⁷⁸³ legyen leváltva a szolgálatban. A református tábori lelkészek Erdélyből menekült lelkészekkel való leváltása racionális döntés volt, hiszen a menekült lelkészek ezáltal álláshoz juthattak, ahogyan a tábori lelkészek helyetteseként a gyülekezetekben is.

1916 októberére körülbelül 100 református tábori lelkész működött a harctéren és a kórházakban, a református egyház a konvent koordinálásával pedig 700,000 magyar és idegennyelvű vallásos iratot küldött a harctérre.⁷⁸⁴ Dr. Molnár Jenő császári és királyi tábori lelkész 1916 novemberében egy kifejezetten református katonáknak szóló, havonta egyszer vagy kétszer megjelenő újság, a *Református Katonák Lapjának* elindítását kezdeményezte.⁷⁸⁵ A lap a háború során megjelent prédikációs és imádságos tárcák gyakorlati dogmatikai ellenpontjaként az egyházi közélet fontos kérdésévé vált a háború második felében.

VIII. 4. Új református tábori lelkészek kinevezése 1917-ben

1917-ben továbbra is zajlott az új református tábori lelkészek kinevezése. A tábori lelkészi szolgálatot hosszabb idő óta teljesítő lelkészeket a református egyház igyekezett leváltani. Ez egyrészt a tábori lelkészettel járó mentális és fizikai kimerültség miatt, másrészt a hátrahagyott gyülekezetek állapota miatt is racionális döntés volt. Emellett a református

⁷⁸¹ Uo.

⁷⁸² Uo.

⁷⁸³ Uo.

⁷⁸⁴ Egyházkerületi közgyűlések. SRL, 12. évf. 43. sz., 1916. október 22. 331.

⁷⁸⁵ „A katonák vallásos irattal való ellátásának legyen a tengelye kálvinista hitünk tartalmának kifejtése s azután tegyük közös kincsé a mi magyar református egyházunk, nagy férfaink történetében rejlő erőket. Ismétlem, nem prédikáció, nem> háborúról való elmélkedés< vagy> szerdára és péntekre< megírt imák kellenek, hanem beülve Kocsis Kovács Péter mellé a lövészárkba vagy betegágyra, érezve övéért dobogó szíve minden lüktetését, égvén az ő agyát feszítő, megülő, emésztő láztól, megosztva minden nyomorúságot – mondom: ilyen születő bizonyosságtételekre van szükség, mikben ragyogjon a kálvinista tudat, váljon életté a múlt.” *Református katonák lapja*. PEIL 59. évf. 48. sz., 1916. november 26. 571-572.

egyház vezetősége igyekezett a református tábori lelkészek hadseregen belüli helyzetét tisztázni.

1917 márciusában a Konvent elnöksége levélben kereste meg Tüdös István püspököt, hogy az általuk megküldött névsorból válassza ki azt a lelkészt, aki a 41. honvéd gyaloghadosztályhoz kerülne tábori lelkészként. A névsorban szereplő 16 lelkész közül 8

tartozott a Tiszáninneri Református Egyházkerülethez, azonban egy abaúji sem volt köztük.⁷⁸⁶ Egy nappal később, március 5-én írta a szőlőszárdói⁷⁸⁷ egyházközség hadügyminiszterhez címzett levelét, melynek másolatát március 15-én küldte el a konvent elnöksége Tüdöshöz. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a hadügyminiszter az ügyet a konvent hatáskörébe tartozó ügyként ítélte meg. A levélben Fekete István szőlőszárdói lelkész katonai szolgálat alól való felmentését kérték gyülekezeti. Fekete István 1915 márciusában került Kassára kórházi lelkészként, a levél keletkezésekor pedig a közös hadsereg 65. gyalogezredénél szolgált a harctéren. A lelkész felmentését így indokolták a

6. kép: Tábori lelkészi egyenruha hirdetése a Lelkészegyesületben

levélben: „*Tábori lelkészi szolgálatot teljesítő, elválasztott lelkészünk felmentése annál inkább is kívánatos, mivel két filiával bíró egyház van rendes lelkész nélkül, az egyik filiában pedig jelenleg tanító sincsen. Egyházi épületeink – a lelkészlak, de különösen a teresztényei templom és tanítói lak – halaszthatatlan javítást kívánnak, s mindezen javítások eszközzését elválasztott lelkészünk ízlése, vezetése és irányítása szerint szeretnők keresztül vinni.*”⁷⁸⁸ A levél alapján három egyházközség nélkülözötte Fekete Istvánt, illetve mivel az egyik leányegyházközségben a tanítót is mozgósították, az iskolai oktatás sem működött. Ennek ellenére a Konvent elnöksége nem látott „*oly multhatatlan figyelembevételt igénylő egyházi*

⁷⁸⁶ A 16 lelkész névsora: „Boócz Kálmán legyesbényei, Pálur István espei, Kovács György nagykendí, Somogyi József kőröspataki, Filip Sándor beregardói, Gesztelyi Nagy Sándor kisgejőczy, Csulak Samu sepsiszentgyörgyi, Arday Aladár munkácsi, Német József hedrahelyi, Szombati Szabó István püspökladányi, Csiki István nagyenyedi /fegyintézet/, Boér Károly debreczeni, Varga Károly korláthelmeczi, Tóth János legyesbényei, Uray Sándor debreczeni és Jánosi György mogoródi lelkész.” A konvent elnökségének levele Tüdös István püspökhöz. SRKL Püspöki irattár 1917. P-8., 798/1917. sz. levél melléklete.

⁷⁸⁷ Szőlőszárdó a két világháborút követő egyházmegyei területi átrendeződések miatt jelenleg az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozik.

⁷⁸⁸ Fekete István szőlőszárdói lelkész felmentési ügye. SRKL Püspöki irattár 1917. P-8., 894/1917.sz.

*közérdeket igazolva,*⁷⁸⁹ mivel Szőlősdárdón Fekete István helyett helyettes lelkész végezte a szolgálatokat, illetve tanító is működött a településen. A konventi elnökség az ügy rendezését Tüdösre bízta, azzal a kikötéssel, hogy amennyiben Fekete Istvánt felmentik, a püspök köteles egy harctéri szolgálatra alkalmas tiszáninneri lelkészt kijelölni a felmentett lelkész helyére.

Az egyre gyakoribb felmentések miatt 1917 májusában az egyetemes Konventen is tárgyaltak arról, milyen helyzetekben menthető fel egy lelkész katonai szolgálata alól. A Konvent állásfoglalása az volt, hogy csak az egyházi szolgálat szempontjából nélkülözhetetlen lelkészek menthetőek fel, azok, akik egyéni érdekeik miatt kérik felmentésüket, nem. A felmentett lelkészek helyére új tábori lelkészeket kinevezni nehéz feladat volt, és a hadvezetőség is jobban preferálta a lelkészi szolgálatban tapasztaltak kinevezését.⁷⁹⁰ Ekkor tárgyalta a Konvent a tábori lelkészek viseletét is, és a hadügyminisztérium felkérésére elküldte a lelkészek által használt református papi palást és főveg mintáját. Erre azért volt szükség, mert a tábori lelkészek közül többen panaszolták, hogy a minisztérium által rendelkezésükre bocsátott palást *„több tekintetben nem volt kifogástalan.”*⁷⁹¹ A katonai lelkészi szolgálatot teljesítők névsorát az espereseken keresztül igyekezett a konvent aktualizálni, ekkor a Tiszáninneri Egyházkerületből 18 lelkész volt behívva.⁷⁹²

Az Abaúji Református Egyházmegye 1917 májusában tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy Kiskinizsre lelkészként *„Páhy József magyarvalkói lelkész jött, aki azonban jelenleg Marburgban tábori lelkészi szolgálatot teljesít.”*⁷⁹³ Azért érdekes ez, mert Magyarvalkó erdélyi település volt, így feltételezhetjük, hogy Páhy József az 1916-os erdélyi román betörés miatt menekült Abaújba. Páhy Józsefet Németország hesseni tartományába, Marburgba helyezték tábori lelkészként, ami azt mutatja, hogy földrajzi távolságok figyelembevétele nélkül, az aktuálisan felmerülő hiányok alapján rendelték ki a

⁷⁸⁹ Uo.

⁷⁹⁰ „Mind gyakrabban merül fel az egyes tábori lelkészek felmentésére irányuló kérelem is, a hosszabb idő óta rendes lelkészüket nélkülöző egyházközségek, részint a tábori lelkészek köréből is. Ezekkel a felmentési kérelmekkel szemben szigorú következetességgel keresztülvitt álláspontunk az, hogy csakis egyházi közérdekből honorálhatók. Így egyesek kényelemszeretete, vagy egyéni érdekei már csak azért sem szolgálhatnak a felmentések alapjául, mert tapasztalatunk szerint a hadvezetőség is idegenkedik a gyakori felmentésektől, viszont mi is szívesebben látjuk a gyakorlott, kipróbált munkaerőket a tábori lelkészi szolgálatban, mint hogy ismét kezdőket hozzunk javaslatba. Ezért a felmentés iránti kérelmeket csak teljesen indokolt esetekben juttatjuk el az illetékes katonai hatóságokhoz.” A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1917. évi május hó 31. és június 1-2. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve. Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, Budapest, 1917., 14-15.

⁷⁹¹ Uo. 13.

⁷⁹² A dunamelléki egyházkerületből 30, a dunántúli egyházkerületből 7, a tiszáninneri egyházkerületből 18, a tiszántúli egyházkerületből 29, az erdélyi egyházkerületből 19, külmisziós területről pedig 2 lelkész szolgált ekkor katonai lelkészként. Uo. 13-14.

⁷⁹³ KOVÁCS (szerk.): 1917a: 14.

tábori lelkészeket. Páhy József tábori lelkészi szolgálata azonban problémákat generált a kiskinizsi gyülekezet életében. Az egyházmegye őszi közgyűlésén az egyházlátogatási beszámolóban így írtak Kiskinizs helyzetéről: „A körlátogatóság sem lelkészt, sem tanítót, sem iskolás gyermekeket nem talált, amennyiben a lelkész, mint tábori pap hadbavonult.”⁷⁹⁴ Mivel Páhy nem gondoskodott helyettesítéséről, az egyházmegyének kellett segédlelkészt kirendelnie a gyülekezetbe, aki a tanítást is végezte.

1917 augusztusában jelentkezett levélben Kiss József, tornyosnémeti református lelkész Tüdös István püspöknél, hogy tábori lelkészi kinevezését kérje. Tábori lelkészi jelentkezése egy korábbi püspöki körlevél alapján történt.⁷⁹⁵ A levél értékes információkkal szolgál a tábori lelkészek kinevezéséről. Kiss József öt pontban összefoglalva közölte magáról a tábori lelkészethez szükséges adatokat, melyeket feltehetően egy űrlap alapján kellett megadnia a jelentkezőknek. Így értesülünk a szolgálati és illetőségi helyéről, születési helyéről és évéről, katonai szolgálati viszonyáról és nyelvismeretéről. Kiss József tornyosnémeti lelkész 1891-ben született az abaúji Hejce településen (édesapja idősebb Kiss József, hejcei lelkész volt), póttartalékosként a kassai honvéd-kiegészítő parancsnoksághoz volt beosztva, anyanyelvén kívül pedig németül is beszélt. Kiss József 1917 tavaszától volt Tornyosnémeti megválasztott lelkésze, előtte Kassán volt segédlelkész.⁷⁹⁶ Tekintve, hogy Kiss József Kassán, Révész Kálmán esperes mellett töltötte segédlelkészi évét, valószínűsíthetjük, hogy aktív szerepe volt a kassai katonai kórházak látogatásában és a sebesültek lelkigondozásában. Ez motiválhatta arra, hogy segédlelkészi éve után, mint rendes lelkész tábori lelkészi szolgálatra jelentkezzen.

A lelkészek katonai szolgálata központi kérdés volt a világháború kitörésétől a korabeli egyházi sajtóban. Több cikkíró támadta a lelkészeket és indítványozták, hogy a református lelkészi kar mondjon le a hadmentességi jogáról.⁷⁹⁷ A debreceni és kolozsvári teológusok 1914-es önkéntes jelentkezése után a sárospataki teológusok is csatlakozni kívántak a hadsereghez, azonban ezt a hadügyminisztérium nem fogadta el.⁷⁹⁸ 1917-ben a következőt olvashatjuk a Sárospataki Református Lapokban a témáról Nagy Lajos református lelkész tollából: „Ezek a jelenségek arra kényszerítenek bennünket, hogy a kezdet harcias

⁷⁹⁴ KOVÁCS (szerk.): 1917b: 14.

⁷⁹⁵ A Kiss József levelében hivatkozott 1850/917. számú püspöki körlevél nem fellelhető a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltárában, így csak feltételezhetjük, hogy új tábori lelkészek behívásáról szólt.

⁷⁹⁶ KOVÁCS (szerk.): 1917a: 14.

⁷⁹⁷ *Lelkészek katonai szolgálata*. SRL, 13. évf. 11. sz., 1917. március 18. 81.

⁷⁹⁸ Uo.

mámora nélkül, higgadtan vegyük fontolóra a lelkészek katonáskodását és mindazokat a kérdéseket, amelyek ezzel összefüggenek. Tagadhatatlan, hogy a gyülekezetnek annál nagyobb szüksége van lelkipásztorára, minél nagyobb hullámokat ver körülte' az élet. Másrészt pedig — mondjuk ki ezt egész bátran, — a keresztyénség szelleme homlokegyenest ellenkezik a háborúval és mindenesetre éles kontraszt a szeretet vallásának hivatalos képviselőjét fegyverben látni.”⁷⁹⁹ A lelkészek katonai szolgálata és a vallásos meggyőződés összeegyeztetése összetett kérdés volt. 1916 májusában egy fiatal zempléni lelkész a következőt írta esperesének: „*Nem tudok megnyugodni, bár kétszeres kötelességtudással öröködöm a nyáj felett s tanítok 80 gyermeket is. De falunkból már minden odavaló embert elvittek katonának s én 27 évvel vállamon valósággal szégyenlem, hogy még itthon vagyok. Nincs-e itt az ideje, hogy kivált a nőtlen fiatal papok és káplánok tényleges, fegyveres szolgálatra jelentkezzenek? Jézusi szempontból aggodalmaimat már rég leküzdöttem. Hiszen ha én prédikálhatok, úrvacsorát oszthatok olyanoknak, a kik hősi küzdelemben embert ölnek, sőt lelkesítem őket erre, akkor én is fegyvert foghatok.*”⁸⁰⁰ A nőtlen, fiatal káplánok szolgálata elsősorban tábori lelkészként valósult meg, nem tényleges katonai szolgálatban. Ugyanakkor nem minden segédlelkészt hívhattak be tábori lelkészi szolgálatra, hiszen a gyülekezetekben a tanítók és kántorok mozgósításával egyre több feladat hárult rájuk. „*Nyíltan megvallhatjuk az egész világ előtt, szégyenkezés nélkül, hogy mi református papok még mindig vagyunk annyira magyarok, mint amennyire keresztyének vagyunk. És mert a hazaszeretet oltárát épen olyan szentnek tartjuk, mint templomunkat: annak a lelkésznek, aki ezen az oltáron a fegyveres szolgálat áldozatát akarja hozni, sem az egyháznak, sem a gyülekezetnek az érdekét nem szabad akadályul elébe helyezni.*”⁸⁰¹ – folytatja Nagy Lajos cikkében. A lelkészek katonai szolgálatáról azon az állásponton volt, hogy a lelkészek ne mondjanak le feltétel nélkül hadmentességi jogukról; a harctéri fegyveres szolgálat függjön a lelkészek szabad elhatározásától.⁸⁰² Szükségesnek találta azonban, hogy a sorozáson alkalmasnak talált teológusok önkéntesi évüket leszolgálják. Úgy vélte, szükség esetén így a hadvezetőség nem fog elzárkózni mozgósításuktól, ahogyan elutasította a sárospataki teológusokat. Ehhez társult, hogy a teológusok a katonai kiképzés során „*megismernek egy idegen életpályát*”,⁸⁰³ melynek tapasztalatait béke idején a gyülekezetekben kamatoztathatják. Nagy Lajos írásában kiemelte, hogy elsősorban azoknak a teológusoknak válna előnyére a katonai szolgálat, akik

⁷⁹⁹ Uo.

⁸⁰⁰ *Esperesi jelentés.* SRL, 12. évf. 21. sz., 1916. május 21. 162.

⁸⁰¹ *Lelkészek katonai szolgálata.* SRL, 13. évf. 11. sz., 1917. március 18. 81.

⁸⁰² Uo.

⁸⁰³ Uo.

később tábori lelkészként szolgálnának.⁸⁰⁴ Cikkét Nagy Lajos az egyházi főhatóságok felszólításával zárta, hiszen a kérdés sürgős rendezést várt. Különösen azért volt sürgető a kérdés, mert a háborúban bizonytalanná vált, hogy a lelkészek hadmentességi jogát az állam továbbra is megtartja-e.

A Magyarországi Református Egyház Zsinata 1917. október 24-én elfogadta a tábori lelkészet ügyében felállított bizottság határozati javaslatát, és azt nyolc pontban összefoglalta. Az első pont kimondta, hogy a Zsinat a református tábori lelkészekre vonatkozó szervezeti rendszert és rendelkezéseket külön törvénycikkbe foglalja.⁸⁰⁵ A második pont a református tábori lelkészek római katolikus tábori püspökség alá rendelt státuszából való kilépésről szólt: „*A hadsereg szervezetén belül saját felekezeti főhatóságuk alatt külön státust alkossanak.*”⁸⁰⁶ A harmadik pont a testileg alkalmas hittanhallgatók póttartalékos kiképzését taglalta, „*főként azon célból, hogy ily irányú útján a harctéri és kórházi lelkészeihez szükséges katonai ismeretekhez és gyakorlathoz hozzájussanak.*”⁸⁰⁷ A negyedik pontban a református egyház ágostai hitvallású evangélikus egyháztól való különállását fogalmazták meg, illetve, hogy a tábori lelkészi állások szervezésénél a hadvezetőség vegye figyelembe a felekezeti viszonyokat az egyes területeken.⁸⁰⁸ Az ötödik pontban a Zsinat kimondta, hogy rendes tábori lelkészet szerveződjön a magyar királyi honvédség keretén belül is.⁸⁰⁹ A hatodik pontban megállapították, hogy tartalékos tábori lelkésszé csak az nevezhető ki, aki az érvényben lévő egyházi törvények alapján rendes lelkésszé választható.⁸¹⁰ A hetedik pont a katonai nevelő- és egyéb jellegű intézetekben lévő református növendékek és tagok lelkigondozásáról szólt, miszerint ezt református tábori lelkészek végezzék.⁸¹¹ A nyolcadik pontban a Zsinat felkérte az egyetemes Konvent elnökségét, hogy a református tábori lelkészet rendezésére elkészített anyagot a hadügy- és honvédelmi minisztériumokhoz juttassa el törvényjavaslattá való átdolgozásra.⁸¹²

1917-ben kevesebb új tábori lelkészi állást hoztak létre, mint a háború korábbi éveiben. A katonai lelkészi szolgálatot a háború elejétől teljesítő lelkészeket mind a katonai

⁸⁰⁴ „Megismernek egy idegen életpályát, ezáltal bővebb betekintést nyernek az emberi életbe; a szolgálat alatt vidékeket, esetleg idegen országokat látnak, idegen nyelveket tanulnak. A katonai erélyre, energikus fellépésre pedig szüksége van manapság még az Úr jámbor szolgájának is.” Uo. 81.

⁸⁰⁵ A magyarországi ref. egyház zsinata. SRL, 13. évf. 44-45. sz., 1917. november 4-11. 312-314.

⁸⁰⁶ Uo.

⁸⁰⁷ Uo.

⁸⁰⁸ Uo.

⁸⁰⁹ Uo.

⁸¹⁰ Uo.

⁸¹¹ Uo.

⁸¹² Uo.

szervek, mind az egyházi vezetőség igyekezett leváltani. Erre azért volt szükség, mert a katonai lelkészi szolgálat mentálisan és fizikálisan egyaránt megterhelő volt a lelkészek számára és a katonák lelkigondozását nem bízhatták kimerült lelkészekre.

VIII. 5. A felmentett katonai lelkészek pótlása 1918-ban

Az 1917-től egyre gyakoribb felmentések miatt 1918-ban szükségessé vált a felmentett katonai lelkészek pótlása. 1918 májusában Baltazár Dezső, mint a református tábori lelkészet püspöke és a Konvent lelkészi elnöke levelet küldött Tüdős István püspöknek új tábori lelkészek behívásáról. *„Az újabb időben mind sűrűbben ismétlődő felmentések folytán szükséges újabb behívások, valamint itteni kezdeményezés folytán egyes új tábori lelkészi állások felállítása következtében a tábori lelkészi szolgálatra előjegyzett lelkészek állománya – néhány előjegyzett erdélyi lelkész kivételével – meglehetősen kimerült.”*⁸¹³ Baltazár felhívásából értesülünk róla, hogy a Zsinat 49/1917. számú határozata értelmében csak rendes lelkészek lehetnek tartalékos tábori lelkészek, segédlelkészek közül pedig csak azok, akik a második lelkészképesítő vizsgájukat már letették. Ez változás a háború első éveéhez képest, amikor mind az egyházi, mind a hadvezetőség elsősorban önálló gyülekezettel nem rendelkező segédlelkészek jelentkezésére számított.

A felmentések közül érdekes Máthé Miklós tábori lelkész esete, ugyanis felmentését ő kezdeményezte. 1918 áprilisában a püspökhöz írt kérelméből megtudjuk, hogy ekkorra hét hónapnyi megszakítással már három éve szolgált tábori lelkészként, két éven keresztül Ausztriában, Salzburgban, majd a 65. gyalogezrednél. *„Miután érzem, hogy a családomtól, gyermekeimtől való hosszú távollét, különösen – tudva, hogy mily nehéz magános nőnek apró gyermekekkel élni a mai kegyetlen időkben – az érettök való gond és aggodalom lassanként lelki erőimet őrlik fel, ha felmentésem nem is volna keresztül vihető, szeretnék legalább otthonom közelében, Sátoraljaújhelyen teljesíteni katonai szolgálatot.”*⁸¹⁴ Máthé Miklós nem nőtlen segédlelkészként lett tábori lelkész, hanem családapaként. A családjától való távollét és folytonos aggodalom feltehetően tábori lelkészi szolgálatát is hátráltatta, így ésszerű döntésnek tűnt, hogy családjához közelebb végezzen tábori lelkészi szolgálatot. Máthé Miklóst nem helyezték át Sátoraljaújhelyre, hanem felmentették szolgálata alól, melyben feltehetően az is közrejátszott, hogy három évig aktív tábori lelkészként működött.

⁸¹³ Baltazár Dezső püspök levele Tüdős István püspöknek. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9. 1890/1918. sz.

⁸¹⁴ Baltazár Dezső püspök levele Tüdős István püspöknek Máthé Miklós felmentéséről, melléklet. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9. 1654/1918.sz.

Szintén figyelemreméltó Tóth József, szolgálat alól felmentett tábori lelkész Tüdős Istvánnak írt levele. Tóth a levélben beszámolt harctéri szolgálatáról, miután felmentését követően ismét a zilizi⁸¹⁵ egyházközség lelkésze lett. Tóth József tábori lelkészi szolgálata mellett a hadifogságból visszatért katonák számára létrehozott katonaoththon igazgatója volt Nepolokivtsiben,⁸¹⁶ ahol felekezetre való tekintet nélkül foglalkozott a magyar katonákkal, továbbá az ő felügyelete alá tartozott 10 holdnyi kertészkedésre használt földterület ellenőrzése is. Levelét így zárta: „Összes funkciómról jelentést küldtem be a tábori esperesség útján Czernovitzból a Kriegsministeriumhoz és bizonyos, hogy mindig arra törekedtem: vajha ne lenne hiábavaló katonai szolgálatom ideje!”⁸¹⁷

Máthé Miklóshoz és Tóth Józsefhez hasonlóan egyre több tábori lelkész vágyott haza, ami új tábori lelkészek behívását tette szükségessé. Baltazár Dezső felhívása nyomán Tüdős István püspök körlevélben tájékoztatta az egyházkerület lelkészeit az új tábori lelkészek behívásáról. 1918 augusztusában számos tiszáninneri lelkész jelentkezett a püspöki felhívásra tábori lelkésznek. A jelentkezők leveleikben motivációjukat is leírták a püspöknek, ebből említék néhány példát. Pecsénye András (szül. 1876, Alsóméra) a következőket írta a püspöknek: „Kétségbeejtő helyzetemnél fogva – úgy gondolom – ez volna reám nézve az az út, amely visszaadhatna még az életnek s gyermekeimnek.”⁸¹⁸ Tókos Károly (szül. 1886, Újszékely), aki már 1915-ben is jelentkezett tábori lelkésznek, jelentkezését így indokolta: „Régi vágyam válnék valóra, ha behívnának, s nagy öröömre szolgálna, ha ezen a munkamezőn is tehetnék valamit hitünkért, egyházunkért és hazánkért.”⁸¹⁹ Sallay Gyula (szül. 1874, Bodrogkeresztúr) kiváló német nyelvismerete mellett anyagi és családi állapotáról is nyilatkozott jelentkezésében: „Az anyagi viszonyaim rendezettek.(...) Nem valami extravagáns érzés-, hanem az az erős vágy készletet a tábori lelkészi szolgálatra való jelentkezésre, - hogy a súlyos megpróbáltatásoknak az idején hazámnak és egyházamnak a kötelességteljesítés

⁸¹⁵ Ziliz a két világháborút követő egyházmegyei területi átrendeződések miatt jelenleg az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozik.

⁸¹⁶ Nepolokivtsi, település Ukrajna Csernyivci tartományában. Németül: Nepelokoutz.

⁸¹⁷ Tóth József zilizi lelkész levele Tüdős István püspöknek. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9. 1812/1918.sz.

„Bár én is megtanultam, hogy amelyekben vagyok, azokkal kell megelégednem, de a kenyér és tészta nélküli napokból igazán eleget töltöttem Nepelokoutzban és nagy megkönnyebbüléssel jutottam haza! Lelkesi funkcióm nem sok, de szép és bensőséges volt ott: a harctéri magyarok Isten különös kegyelmének tartják megtartatásukat és szívvel-lélekkel siettek vasárnaponként az ige hallására; hétköznaponként pedig – miután 10 holdnyi területen a kertészet vezetője s ezenfelül a katona otthonnak igazgatója is én voltam, az összes magyarok valláskülönbség nélkül felügyeletem és szolgálatom alá adattak és volt alkalmam meggyőződni afelől, hogy fiaink hűséges voltában sohasem csalatkozhatunk! A magyar katonák esküje előtti beszédeket mindig én tartottam, sőt egyszer az esketést is végeztem /a visszatérteknek ugyanis új esküt kellett tenniük/. Összes funkciómról jelentést küldtem be a tábori esperesség útján Czernovitzból a Kriegsministeriumhoz és bizonyos, hogy mindig arra törekedtem: vajha ne lenne hiábavaló katonai szolgálatom ideje!”

⁸¹⁸ Pecsénye András katonai lelkészi jelentkezése. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9., szám nélkül.

⁸¹⁹ Tókos Károly katonai lelkészi jelentkezése. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9., 95/1918.

nehezebb és veszedelmesebb terén tegyek szolgálatot. A legtöbb lelkéssztestvéremnél könnyebben tehetem ezt, mert, ismétlem – családom nincs – és családot alapítani, vagy csak megnősülni is, ezután már nem szándékozom.”⁸²⁰ A néhány példából is jól látszik, eltérő motivációkkal jelentkeztek református lelkészek katonai lelkésznek. Az is kirajzolódik, hogy egyre idősebb lelkészek jelentkeztek, ami a zsinat 1917-es határozatával lehet összefüggésben, miszerint csak rendes lelkészek szolgálhattak tábori lelkészként. Ehhez társult, hogy a legtöbb segédlelkész – Abaújban is – már kórházakban vagy táborokban szolgált, ami egyre nehezebbé tette a lelkész nélkül maradt gyülekezetek ellátását.

A lelkészek helyettesítési rendszere és a beszolgalás sem működött tökéletesen, a lelkészhiány és a tisztázatlan díjazási viszonyok miatt. 1918 májusában az Abaúji Református Egyházmegye két rendes lelkésze, Csorba Dezső és Kiss József, valamint egy segédlelkész, ifj. Kiss Lajos szolgáltak tábori lelkészként.⁸²¹ Páhy József, aki az erdélyi Magyarvalkóról jött Abaújba, a tábori lelkészi szolgálatából felmentve elfoglalta kiskinizsi lelkészi állását.⁸²² Csorba Dezső Csenyéte lelkésze volt 1916-tól, miután elődjét, Hubay Józsefet 26 év szolgálat után beszámíthatatlansága miatt nyugdíjazták. Csorba Dezső a Csenyétei Református Egyházközség 1917 decemberében tartott presbiteri gyűlésén 400 korona drágasági pótlék megszavazását indítványozta magának, mint lelkésznek, melyet a presbitérium megszavazott.⁸²³ Csorba Dezső azonban 1918-tól tábori lelkészi szolgálatot teljesített, ami külön díjazással járt. Ennek értelmében Csorba egyszerre két helyről kapott fizetést, illetve külön drágasági pótlékot a csenyétei egyháztól. Az Abaúji Református Egyházmegye 1918 májusában tartott tavaszi közgyűlésén az egyházmegye vezetősége utasította a csenyétei egyház gondnokát, hogy „Csorba Dezső lelkésznek az egyház pénztárából kiadott 2500 korona kölcsön 10 év alatti törlesztésére a lelkész fizetéséből a kamatokon kívül minden évben 250 koronát tartson vissza.”⁸²⁴ Az egyházmegye vezetősége Csorba Dezsőt, mint „lelkéssz pedig, aki mint tábori lelkész, kettős fizetésben részesül, utasítja, hogy az egyház pénztárából drágasági pótlék címen felvett 400 koronát folyó évi szeptember 1-ig az egyház pénztárába térítse vissza.”⁸²⁵ Erre azonban nem került sor, ezért az egyházmegye őszi közgyűlésén újratárgyalták Csorba Dezső ügyét. Az újratárgyalás alapját Csorba folyamodványa képezte, melyben kifejtette, hogy „ő 1918. január 14-től szolgál, mint tábori lelkész s a kérdéses 400

⁸²⁰ Sallay Gyula katonai lelkészi jelentkezése. SRKL Püspöki irattár, 1918. P-9, 170/1918.sz.

⁸²¹ KOVÁCS (szerk.): 1918a: 14.

⁸²² Uo.

⁸²³ Presbiteri jegyzőkönyv II. 1910-1923, Csenyéte, SRKL S. F. III.1/41.

⁸²⁴ KOVÁCS (szerk.): 1918a: 30-31.

⁸²⁵ Uo.

*koronát pedig az 1917-ik évre utalta ki neki egyháza.*⁸²⁶ Az egyházmegyei közgyűlés visszavonta korábbi határozatát és nem kötelezte Csorba Dezsőt a drágasági pótlék visszafizetésére. Csorba Dezső fizetésének kérdése a rendezetlen díjazási viszonyokat jelzi, melyek a világháború során rendszerint megjelentek – például a hadbavonult tanítók helyettesítése kapcsán.

1918-ban több mint 170 református lelkészt alkalmaztak tábori lelkészként, akik többsége a háború befejezésével létbizonytalanságba került. A tartalékos katonai lelkészek, ha tehették, hazatértek gyülekezeteikbe, ahol rendes lelkészként folytatták a szolgálatot. A tényleges tábori lelkészek közül többen a Nemzeti Hadseregnek ajánlották föl szolgálataikat, többek között Hubay Bertalan is⁸²⁷ – aki már a világháborút megelőzően is katonai lelkész volt, tehát nem volt gyülekezet, ahová visszatérhetett volna.

VIII. 6. Összegzés

A református tábori lelkészi püspökség intézményének megszervezése az I. világháború idején kezdődött.⁸²⁸ Baltazár Dezső és Barabás Samu harctéri útjai a Konvent tájékoztatására voltak hivatottak. A harctéri jelentéseket a háború évei alatt törvényjavaslatokká formálták, melyek központi kérdése a református tábori lelkészek római katolikus tábori püspökségtől való függetlenítése, illetve a református katonák számarányának megfelelő református tábori lelkész alkalmazása volt. A háború miatt az előterjesztett kérések megvalósulása nehezen haladt, annak ellenére, hogy Tisza István, Darányi Ignác, Boér Elek és Szilassy Aladár is bekapcsolódtak az ügy rendezésébe.⁸²⁹ Új lendületet adott az intézményesítésnek az 1917 novemberében tartott tábori lelkészi konferencia, ahol Csikesz Sándor indítványa is elhangzott.⁸³⁰ Csikesz Sándor a Konvent megbízásából 1917 ősztől 1918 májusáig vezette a tábori lelkészet ügyeit.⁸³¹ Csikesz indítványát a református egyházalkotmányi bizottság a Zsinat elé szeretne volna terjeszteni 1918 októberében, erre azonban a háborút követő történések miatt nem került sor.⁸³² A Tanácsköztársaság bukása után a hadügyminiszter visszaállította a tábori lelkészi hivatalt is, ami a második világháborúig rendezett kereteken belül működhetett.

⁸²⁶ KOVÁCS (szerk.): 1918b: 12.

⁸²⁷ BORÓVI 1992: 164.

⁸²⁸ Uo. 161.

⁸²⁹ Uo. 163.

⁸³⁰ Csikesz Sándor tervezetében katonai rendfokozat nélkül képzelte el a tábori püspököt, aki mellett a katonai jellegű katonai felügyelő lelkész képviselte volna, közvetítő szereppel. SAJTOS 2014: 64.

⁸³¹ Uo. 63.

⁸³² BORÓVI 1992: 163.

A református tábori lelkészekről készült 1918-as kimutatás szerint összesen 174 lelkészt hívtak be tábori lelkészi szolgálatra.⁸³³ Azonban a folyamatos személyi változások miatt a lista összeállítása körülményes volt, így nem szerepel rajta minden tábori lelkészi szolgálatot teljesítő lelkész neve, illetve többek szolgálati helye ismeretlenként van feltüntetve. Értesülünk ugyanakkor 47 lelkész felmentéséről, illetve két református tábori lelkész, Hettesheimer Henrik és Vincze Sándor haláláról.⁸³⁴

Abaújban, mivel az egyházmegye területén nemcsak sorozások zajlottak, illetve hadikórházak voltak, hanem hadi események is történtek, nehéz meghatározni, összesen hány lelkész végzett katonai lelkészi szolgálatot az I. világháború éveiben. 1915-ben mindössze Kovács Dezső, szepsi segédlelkész, aki mint tartalékos honvéd-lelkész vállalt szolgálatot, az egyházmegye határain kívülre, Munkácsra került. Kassán végzett katonai lelkészi szolgálatot Hubay Bertalan, ifj. Novák Lajos taktaszadai és Fekete István mezőcsáti lelkész, valamint Makay Kálmánt, kassai javítóintézeti lelkészt is bevonták a kórházi lelkigondozásba. 1917-ben Páhy József, kiskinizsi lelkész szolgált az egyházmegyéből tábori lelkészként Marburgban. 1918-ban Csorba Dezső csenyétéi, Kiss József tornyosnémeti, majd később hejcei lelkész, illetve ifj. Kiss Lajos garbócbogdányi segédlelkész szolgáltak tábori lelkészként az I. világháborúban.

A református tábori lelkészek kinevezése hosszadalmas eljárás volt, így a háború évei alatt számuk lassan emelkedett. A kinevezéseket nehezítette, hogy a szolgálatra jelentkező lelkészek helyettesítését gyülekezeti szinten megoldást kívánt. Mivel a háború folyamán egyre több, önálló gyülekezet nélküli segédlelkészt is kineveztek tábori lelkésznek, a helyettesítés nehezen működött. A lelkész, tanító és kántor nélkül maradt gyülekezetek kérelmezték lelkészüket felmentését, illetve egyes esetekben maguk a lelkészek szerették volna abbahagyni katonai tevékenységüket. A katonai lelkészi tevékenység felkészületlenül érte a lelkészeket: nem álltak készen a háború borzalmaira, ezért a háború alatt a református tábori lelkészek kiképzése fontos kérdéssé vált. Szintén fontos kérdés lett a lelkészek hadmentessége, melyet főként a fiatalabb lelkészek kínos kiváltságként éltek meg. A református egyház háborús szövegeiben átvette és alkalmazta az állami háborús retorikai elemeket, illetve a háborút is a vallásos hit terjesztésére, elmélyítésére igyekezett felhasználni. Ez a jelenség állt a felekezetek közötti konfliktusok felerősödése mögött is: az egyházak alárendelték a háborút a misszióknak,

⁸³³ *A református tábori lelkészek névsora.* A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1918. évi január jó 18. napján, valamint 1918. évi április hó 24-26. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve. Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda-vállalata, Budapest, 1918. 201-205.

⁸³⁴ Uo.

a térítésnek. A felekezeti és nemzetiségi különbségre tekintet nélkül cselekvő római katolikus és protestáns tábori lelkészekről szóló beszámolók alapján feltételezhetjük, hogy a tábori lelkész személye erősen meghatározta a vallási és etnikai türelmet kiélezett szituációkban. Ugyanakkor a vallásos meggyőződés, illetve a tábori lelkészek tevékenysége a háború alatt egyre jobban elmélyülő felekezeti és nemzetiségi konfliktusokat is enyhítette. A református tábori lelkészek alacsony számát vallásos iratok terjesztésével igyekeztek kompenzálni. Az iratok többsége azonban inkább tekinthető háborús emlékéllátásnak, mintsem a katonák lelki erősítését célzó szövegnek.

IX. „Az emlékezet életre költi a holtakat is...”⁸³⁵ - Az I. világháború emlékezete az Abaúji Református Egyházmegyében

*„Az emlékezet életre költi a holtakat is,
és amikor megelevenednek a ti halottaitok,
együtt lesztek ismét mindnyájan,
előttetek a félelmet nem ismerő vezérrel,
a ti fénylő napotokkal.”⁸³⁶*

Az Abaúji Református Egyházmegye I. világháborús emlékezetét a trianoni döntés utáni egyházmegye területén vizsgálom. Ez azzal indokolható, hogy Trianon után a korábbi, kassai esperesi székhelyű egyházmegye tulajdonképpen megszűnt. A trianoni döntés a református egyházkerületek közül a Tiszáninneni Egyházkerületet is súlyosan érintette. Az egyházkerülethez tartozó gömöri egyházmegye 45 egyházközségéből 35, a tornai egyházmegye 15 egyházközségéből 8, az alsó-zempléni egyházmegye 62 gyülekezetéből 11 került határon túlra, a 29 gyülekezetből álló felső-zempléni egyházmegyéből csak Sátoraljaújhely, ahogyan a 39 gyülekezetet számláló ungi egyházmegyéből is csak Záhony maradt a határ magyar oldalán. Az Abaúji Református Egyházmegye, mely 1920 előtt az egyik legnagyobb egyházmegye volt a Tiszáninneni Egyházkerületben, a döntés után 72

⁸³⁵ Pataki Pál temetési prédikációja Móré Gábor fölött. SRL, 10. évf. 45. sz., Sárospatak, 1914. november 8. 376-377.

⁸³⁶ Uo.

anyaggyülekezetéből 20 került határon túlra.⁸³⁷ A húsz gyülekezet a következő: Abaújnádasd, Abaújszina, Bárcza és három szórványa, Beszter, Csécs és két szórványa, Eperjes és a Sáros-Szepesi missziói kör, Eszkáros, Felsőlanc és három szórványa, Hernádcsány, Hernádsadány, Györke és Felsőcsány 2 szórványa, Kassa és 11 szórványa, Magyarböd, Nagyida, Péder, Szepsi és Makranc 12 szórványa, Tarcavajkóc és 4 szórványa, Szeszta és Komaróc 4 szórványa.⁸³⁸

Az új államhatárok meghúzásával komoly területi és szervezeti átalakításokra volt szükség az egyházkerületben. A fent felsorolt, súlyos gyülekezeti veszteségek miatt a felső-zempléni, illetve az ungi egyházmegyék szinte teljes egészében megszűntek. Az egyházmegyék területi *racionalizálása* nem volt új keletű jelenség a Tiszáninneni Egyházkerület történelmében. A területi igazítások elsősorban az egyházmegyék periferiáin, azok határain lévő gyülekezeteket érintették.⁸³⁹ A trianoni döntést követően a Tiszáninneni Református Egyházkerület igyekezett működőképessé tenni a megmaradt egyházmegyéket. Tekintve, hogy a korabeli közvélemény a Trianont követő átalakulásokat ideiglenesnek tartotta, az I. világháborút követően csak az elcsatolt területeken kezdték újraszervezni az egyházmegyéket. Az 1938-as visszacsatolást követően a tiszáninneni egyházkerület 1939-re majdnem teljes egészében visszakapta korábbi egyházmegyéinek területeit, azonban 1945 után ismét a trianoni döntés alapján állították vissza az egyházmegyéket.⁸⁴⁰ A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1952-es megszüntetésének következményeként az egyházmegyék területi határai elmosódtak. 1953. július 2-án Debrecenben döntöttek a tiszáninneni területek egységesítéséről.⁸⁴¹ 1954-ben racionalizálták az egyházmegyék területét és a gyülekezetek számát, így az Abaúji Református Egyházmegyéét is. Ennek eredményeként 1954-ben az abaúji egyházmegyéhez csatolták a Bódva-völgyének borsodi gyülekezeteit, noha azok korábban sosem tartoztak Abaújhoz. Ekkor 19 borsodi gyülekezetet soroltak át az abaúji

⁸³⁷ CSOMÁR 1940: 5.

⁸³⁸ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1903. évre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos Kiadványa, 1903.; *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-1915. évekre.* Református Egyetemes Konvent Hivatalos Kiadványa, 1915.; Illyés Bertalan (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Névkönyve.* Sárospatak, 1923. adatai alapján.

⁸³⁹ Lásd: Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei az 1725-1729-es összeírás alapján – térkép. In: Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig.* Hernád Kiadó, Sárospatak, 2017. 440-441.

⁸⁴⁰ Gazda István: A Borsod-Gömöri Református Egyházmegye rövid története.

http://bgrem.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47:a-borsod-goemoeri-reformatus-egyhazmegye-roavid-toertenete&catid=30:egyhazmegye (letöltés: 2021.11.29.)

⁸⁴¹ Uo.

egyházmegyéhez, míg 8 gyülekezetet Abaújból a zempléni egyházmegyéhez csatoltak.⁸⁴² A határon túlra került gyülekezetek a kialakult kényszerhelyzet miatt megkezdték az új szervezeti egységbe való tömörülést, illetve annak létrehozását. A zavaros állapotok miatt a két világháború közötti legjelentősebb közegyházi téma mindkét területen a belmisszió lett.⁸⁴³ A határhúzás után az új, *csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztény Egyház* egykori abaúji gyülekezeti és a magyar területen maradt, újrarendeződött Abaúji Református Egyházmegye története is kettévált. Ez a kettéválás a világháború emlékeztetőre is hatással volt: más tendenciák mentén készültek a határon túli háborús emlékművek, mint a területileg megfoghatkozott abaúji egyházmegye gyülekezeteinek és településeinek emlékművei.

IX. 1. A hőskultusz megteremtése és a Nagy Háború emlékeinek megőrzése

Maurice Halbwachs, a modern szociológia klasszikusa szerint az egyén emlékezése mindig társadalmilag meghatározott keretek között zajlik. Ez a társadalmi keret lehet a család vagy bármilyen vallási és társadalmi közösség.⁸⁴⁴ A kelet-közép-európai régióban a vallási és nemzeti emlékezet mintái nem mutatnak eltérést sem strukturálisan, sem történelmileg.⁸⁴⁵ A világháborús emlékezet a hőskultusz megteremtésével és fenntartásával kezdődött. Az első halottak hazahozatala erős pszichés megterhelést jelentett a közösségek számára.⁸⁴⁶ Még nehezebb lelki állapotba kerültek azok a hozzátartozók, akik nem temethették el hozzátartozóikat. A háború és a veszteségek traumájának feloldásához a lokális közösségek tagjainak szükségük volt a papok és lelkészek lelki segítségére.

Ferenc Ferdinánd trónörökös és Chotek Zsófia hercegnő 1914. június 28-án bekövetkezett halála nemcsak a világháború casus bellije, hanem a megemlékezések sorának nyitánya is volt. 1914. június 29-én Tüdös István tiszáninneri püspök körlevelet küldött lelkésztársainak. A püspök elrendelte, hogy minden egyházi és iskolai épületre fekete zászlót tűzzenek ki, a harangokat a trónörökös pár temetéséig naponta legalább egyszer meg kellett szólaltatni, a temetés napján pedig gyászistentiszteletet kellett tartaniuk a tiszáninneri lelkészeknek.⁸⁴⁷ A püspök körlevelét a következő retorikai kérdéssel nyitotta: „*Hol van a*

⁸⁴² DIENES Dénes: *Az Abaúji Református Egyházmegye rövid története*.

<http://www.tirek.hu/lap/abaui/cikk/mutat/azabaujiegyhazmegyerol/> (letöltés: 2021.11.29.)

⁸⁴³ BÍRÓ – SZILÁGYI (szerk.): 1995: 409.

⁸⁴⁴ HALBWACHS, 2018: 191-192.

⁸⁴⁵ S. VARGA 2016:8.

⁸⁴⁶ VÉRTESI 2018: 279.

⁸⁴⁷ Püspöki iratok 1914: 1407/1914. /P-4, SRKL./

határa az emberi gonoszságnak és romlottságnak, amely a koronás fők ellen is fegyvert emel s a mindenképp áldására válható életüket erőszakosan kioltja?!⁸⁴⁸ A merénylet helyszínére az állam emlékművet tervezett, melynek kivitelezésével Bory Jenő szobrászművészt bízták meg. Az emlékművet 1917. június 28-án leplezték le ünnepélyes keretek között, így ezt tekinthetjük az I. világháború legelső emlékjelének.⁸⁴⁹

A Sárospataki Református Lapok 1914 októberétől tudósított a háborúban elesett katonák hazahozatalának és eltemetésének nehézségeiről. A Lapokban német példát hoztak, miszerint „a háborúban elesett német hős katonák hozzátartozói közül rendkívül sokan az iránt folyamodtak a német hadvezetőséghez, hogy kaphassák vissza az elesett tetemét, hogy honi földben temethessék el.”⁸⁵⁰ A német hadvezetőség a tűzvonalon elesett katonák kikeresésének, kiásatásának és átszállításának szinte lehetetlen feladata miatt arra kérte a lakosságot, hogy vegyék tudomásul, hogy „katonának a legdicsőbb és legszebb sír a harcmező.”⁸⁵¹ A cikk írója is ezzel a toposszal zárta írását. Feltételezhetjük, hogy a német esetet példaként közölték a magyar sajtóban, ezzel felkészítve a hozzátartozókat a hasonló eljárásrendre. A Sárospataki Református Lapokban 1914 őszétől rendszeresen jelentek meg sebesült vagy haldokló katonáktól származó írások, búcsúlevelek. Ezeknek az írásoknak általános jellemzője, hogy a katona bátorítja hozzátartozóit, büszkén vállalja a halált és bízik abban, hogy halála után hősként emlékeznek meg róla. A legtöbb ilyen cikket nem a haldokló katona, hanem rendszerint az őt ápoló nővérek, lelkészek vagy katonatársak jegyezték le. Példaként hozom a Sárospataki Református Lapokból a haldokló székelő hős levelét:

„Magyari István csomakőrösi származású szakaszvezető, aki a galíciai harctéren súlyosan megsebesült és a debreceni kórházban meghalt, halála előtt ápolónőjének a következő levelet diktálta fiatal feleségéhez:» Istvánodtól! Az utolsó útra megtértem. Isten így akarta. Nyugodj meg, tarts meg emlékedben, és ha majd olykor virágot látsz, jussak eszedbe! Hisz 22 évvel, mint virág törtem le. De egy tudat mindig boldogíthat: hazámért haltam meg és így sok könnyet ne hullass, mert hős katonát illik emlékedben megtartanod, de nem siratni! Hisz emlék lesz a megmentett haza, virág terem és gazdagon a búza. A katonát mostan senki se sirassa! Emlékfám lesz, jöjj el majd, ha csendes lesz az élet és hazánkban újra virul minden.

⁸⁴⁸ Püspöki iratok 1914: 1407/1914. /P-4, SRKL./

⁸⁴⁹ L. JUHÁSZ 2010: 17.

⁸⁵⁰ A háborúban elesett német hős katonák. SRL, 10. évf. 42. sz., Sárospatak, 1914. október 18. 355.

⁸⁵¹ Uo.

Egy koszorút elfogadok tőled, hisz te felőled álmodtam és úgy haltam meg. Virág lesz belőlem.»⁸⁵²

A haldokló hős feleségéhez szóló levelét ápolónője jegyezte le. A szöveg vizsgálatakor feltűnnek azok a jellegzetes toposzok, melyeket az állami háborús propagandában előszeretettel alkalmaztak: a hős katona a hazájáért bátran és büszkén hal meg, hiszen kivette a részét a haza megmentéséből. A búcsúlevél szövege stilisztikailag összeszedett. Ez arra vezethető vissza, hogy a nyomtatott közlés előtt feltehetően többen elolvasták. Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy valóban a katona saját szavait olvashatjuk-e, vagy egy megszerkesztett, a háborút és hősi halált idealizáló szöveget. Tekintve, hogy a cikk korabeli hatását nem ismerjük, csak feltételezéseink lehetnek. Ezeket a sorokat olvasva lelki megkönnyebbülést érezhettek mindazok, akiknek hozzátartozóik a fronton voltak, illetve tovább idealizálhatták az ifjú katonák halálát, ezáltal megteremtve és fenntartva a hőskultuszt. Az I. világháború hozadéka volt, hogy a megemlékezéseken az elesett katona alakját heroizálták, míg korábban a hőskultusz az élők kiváltsága volt.⁸⁵³

A háború első embervesztéseitől kezdve folyamatosan tartottak gyászünnepélyeket, emlékbeszédeket országszerte. Ezt értelmezhetjük a temetés aktusaként, még akkor is, ha a katonák maradványai nem kerültek hazaszállításra. A hősi halált halt katonákról való megemlékezés társadalmi csoportok alapján történt. 1914 decemberében elsőként merült fel a harctéren hősi halált halt református tanítókról és tanárokról való megemlékezés. Arról cikkeztek a Sárospataki Református Lapokban, hogy „*az idegen földön jeltelen sírban nyugvó hősök emlékét a tanintézet kebelében egy márványtáblán is*”⁸⁵⁴ meg kell öröközni. Hasonló útmutatást adtak az elesett növendékekre vonatkozóan, illetve a gyülekezeti közösségek hősi halottjairól is a templomok előterében elhelyezett márványtáblán kellett megemlékezni. Ez a cikk az emlékezet két síkját tárja elénk. A háborús emlékezet első lépése a gyász feldolgozása, mely a gyászistentiszteletekkel, emlékbeszédekkel történt. Második lépésként következett az emlékállítás: emléktáblák, emlékművek formájában. Ez közösségi összefogást,

⁸⁵² *A haldokló székey hős levele.* SRL, 10. évf. 46-47. sz., Sárospatak, 1914. november 15-22. 391.

⁸⁵³ GYÁNI 2016: 157.

⁸⁵⁴ *A hősök emlékezete.* Sárospataki Református Lapok 10. évf. 50. sz., Sárospatak, 1914. december 13., 415.: „*A hősök emlékezete. Tanintézeteink a csatatéren hősi halált halt tanáraik, tanítóik emlékezetére mindenütt gyászünnepélyeket rendeznek, emlékbeszédeket tartanak. Nagyon helyes, de kegyeletünk kifejezésére és az elhunyt hősök dicső emlékezetének megőrzésére ez még nem elegendő. Legkevesebb, amit megkívánhatunk, hogy az idegen földön jeltelen sírban nyugvó hősök emlékét a tanintézet kebelében egy márványtáblán is megörökítsük. Ugyanezt kell tenniük, ha valamelyik intézetnek növendéke elesik a csatatéren; s ugyancsak egy márványtáblára kell összefoglalniok gyülekezeteinknek — majd a háború befejeztével — azok neveit, akik körükből a harcmezőn elesetek s e márványtáblát a templom előcsarnokában elhelyezniük!*”

adakozást igényelt. Szimbolikus jelentéssel bírt az emléktáblák elhelyezése a református templomok előterében. A református templomok előterének megnevezése a cinterem.⁸⁵⁵ A templomban elhangzott temetési prédikációk ideje alatt a koporsót ebben a térben helyezték el. A cinterem, mint helyszín tehát önmagában hordozta a halál, a kegyelet és az emlékezés gondolatiságát.

A harctéren elhunytak számának növekedésével együtt az állami és egyházi vezetés az emlékezeti és kegyeleti módozatokat is igyekezett uniformizálni. 1915 februárjában belügyminiszteri rendelet alapján az anyakönyvvezetőknek – akik a gyülekezetek esetében a lelkészek voltak – az elesett katonák anyakönyvezésekor a halál okaként azt kellett feltüntetniük, hogy „*a hazáért hősi halált halt.*”⁸⁵⁶ A *hős* kifejezés történelmi előzményei a középkorig vezethetők vissza, míg a *hősi halál* meghatározás az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után jelent meg.⁸⁵⁷ Az 1860-as és 1870-es években sorra emeltek emlékműveket, ekkor alakult ki a *névtelen hősök* emlékműtípusa.⁸⁵⁸ Az I. világháborút követően eltérő körülmények között, de hasonló tartalommal alkalmazták a hősi halott kifejezést.

Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteiben is ekkor kezdték szabályozni a fronton elhunytakról való megemlékezést. A Baktai Református Egyházközség 1915. március 7-én tartott presbiteri gyűlésén a lelkész előtarta az esperes rendeletét: „*A harctéren hősi halált halt egyháztagok felett itthon külön gyászistentisztelet – mint hitelveinkkel ellenkező szertartás – nem tartható. E tilalom nem zárja ki azt, hogy a hazáért elvészettek emlékét honfíúi kegyelettel őrizzük s nevüket emléktáblán megörökítsük.*”⁸⁵⁹ A gyászistentisztelet ebben a kontextusban feltehetően a temetési prédikációra vagy liturgiára utal, ami az elhunyt eltemetésének aktusa nélkül nem valósulhatott meg. A római katolikus egyházban a gyászistentiszteletet a halottak lelki üdvéért tartják, a református liturgiában ilyen gyakorlat nincs. Révész Kálmán esperes feltehetően azért tiltotta be a temetés nélküli gyászistentiszteleteket, mert azok összeegyeztethetetlenek voltak a református hitelvi megközelítéssel. Az esperesrendelete azért is érdekes, mert a trónörökös pár temetésének napjára a püspök gyászistentiszteletet rendelt el minden tiszáninneri templomban, ahogyan 1916-ban I. Ferenc József temetésének napjára is. Ez belső konfliktusokhoz vezethetett a

⁸⁵⁵ Lat. *coemeterium*: fekvőhely, nyugalóhely.

⁸⁵⁶ *Sárospataki Református Lapok* 11. évf. 6-7. sz., Sárospatak, 1915. február 7-14., 42.

⁸⁵⁷ NAGYILLÉS 2015: 85.

⁸⁵⁸ SINKÓ 1991: 29.

⁸⁵⁹ *Az abaúji-baktai ev. ref. egyház presbiteriumának jegyzőkönyve 1896-1915.* SRKL R. B. II. 4/3.

gyülekezet és a lelkészek között, mivel a közösség harctéren elhunyt halottaira emlékezve a lelkészek nem tarthattak gyászistentiszteletet.

Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. november 27-én kelt körlevelében kérte Tüdős Istvánt, hogy saját hatáskörében őrizze meg a háborús eseményekkel kapcsolatos ügyiratokat, ezzel kezdetét vette a háborús emlékek gyűjtése.⁸⁶⁰ 1915 januárjában a kultuszminiszter körlevélben hívta fel a püspököket, hogy a lelkészek is őrizzék meg a háborús ügyiratokat, a gyülekezeti jegyzőkönyvekbe jegyezzék fel a háborúval kapcsolatos lokális eseményeket. Ez utóbbit a gyülekezeti jegyzőkönyvben nyitott, *A nagy háború* című lapon kellett megtenniük.⁸⁶¹ Érdekes jelenség, hogy a vizsgált presbiteri jegyzőkönyvekben és egyéb gyülekezeti iratanyagban nem található ilyen bejegyzés. A bejegyzések hiánya arra vezethető vissza, hogy az egyházközségeket érintő aktuális kérdéseket rendszerint a presbiteri gyűléseken tárgyalták, így a mozgósítással, rekvirálásokkal vagy hadikölcsönökkel kapcsolatos adatokkal a presbiteri jegyzőkönyvekben találkozunk. A gyülekezetek szervezett formában a felhívás ellenére sem örökítették meg a háború eseményeit. Továbbá erősen függött a lelkészekről is, hogy milyen adatok kerültek rögzítésre a jegyzőkönyvekben. Ebből adódóan leggyakrabban a világháború utáni időszakból, az 1920-as évekből vannak adataink az elesettekről, a rekvirált harangok pótlásáról és a tervezett emlékállításról gyülekezeti szinten.

A Sárospataki Református Kollégium könyvtára 1915 júniusában adott közre felhívást minden, a háborúra vonatkozó kéziratot vagy nyomtatott emlék gyűjtéséről.⁸⁶² Az emlékek

⁸⁶⁰ Püspöki iratok 1914: 5461/1914. /P-4, SRKL./

⁸⁶¹ *A háború emlékeinek megőrzése.* SRL, 11. évf. 2-3. sz., Sárospatak, 1915. január 10-17., 17.: „*A háború emlékeinek megőrzése. A vallás- és közoktatási miniszter körlevelében hívta fel a püspökök útján az egyházi és iskolai előjáróságokat, hogy a háborús eseményekkel kapcsolatos ügyiratokat megőrizzék és általában a háborúval kapcsolatos nevezetesebb helyi eseményeket pontosan följegyezzék. Úgy hisszük, hogy ennek legcélszerűbb módja az, hogy az egyházközségi jegyzőkönyvben „A nagy háború” címen külön lapot nyitnak és erre jegyzik fel a megőrkítendő dolgokat.*”

⁸⁶² „*Kérelem. Főiskolánk könyvtári hivatala mély tisztelettel kéri lapunk tisztelt olvasóit, hogy a mostani nagy világháborúra, ennek előzményeire és okaira vonatkozó kéziratot és nyomtatott emlékek összegyűjtéséhez nagybecsű támogatásukkal hozzájárulni kegyeskedjenek. A gyűjtendő emlékek ezek: Könyvek, füzetek amelyeknek tárgya a most dúló háború, vagy amelyekben a mostani háborúra vonatkozás van; egyházi beszédek, imádságok, előadások, felolvasások, melyek a háborúval kapcsolatosak; egyházi és világi hivatalos és nem hivatalos körlevelek, felhívások, utasítások, rendeletek, rendszabályok, hirdetések, falragaszok; háborús vagy háborús vonatkozású énekek, dalok, nóták, versek; a ponyvairodalom mindenféle terméke, amelynek tárgya a háborúból való, vagy vele összefügg; háborús naptárak, háborús térképek; szöveges és szövegnélküli képes ábrázolások (képek, képes-levelezőlapok, műkedvelők által a helyszínén készített fényképfelvételek); színlapok, ha rajtuk a háborúval bármilyen vonatkozásban levő előadás szerepel, vagy ha az előadást háborús jótékony célra hirdetik, a háborúban elesett hősről kiadott gyászjelentések; írott emlékek (hadi naplók, a táborokból érkezett levelek és tábori levelezőlapok, harctéri jelentések, hadifoglyoknál talált följegyzések). Ezeknek összegyűjtéséről most kell gondoskodnunk, most kell őket az enyészettől megmentenünk. A főlírt nyomtatványok s kéziratok*

közé tartoztak a fényképfelvételek, plakátok, hadi naplók, a világháborút követően pedig hadifogoly munkák, melyek többségét ma is a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben őrzik.⁸⁶³ 1916 januárjában Jankovich Béla a középiskolák háborús érintettségének felméréséhez küldött kérdőívet az egyházi főhatóságoknak.⁸⁶⁴ A kérdések többek között arra irányultak, hogy milyen hatással van a háború az ifjúságra, hányan vonultak be a tanárok vagy diákok közül, illetve milyen háborúval kapcsolatos programokat tartanak az iskolában. Az iskolák által rendszeresen kiadott, nyomtatott Értesítőkből is fel kellett tüntetni a háborús vonatkozású eseményeket, megmozdulásokat, így ezek kiváló forrásai az iskolák háború alatti történetének. A háborús emlékgyűjtésnek új lendületet adott a kultuszminiszter 1916. március 14-én kiadott körrendelete, mely a háborús pedagógiai emlékek megőrzésére hívta fel az oktatási intézményeket.⁸⁶⁵ A rendeletben javasolták az iskoláknak egy jegyzőkönyv beszerzését, melyben a háborús eseményeket jegyezheték fel. A rendelet kitért továbbá a diákság által készített bármilyen háborús alkotás, rajz vagy esszé összegyűjtésére és rendszerezésére is. Az állami és egyházi vezetés a háborúban elesettek emlékeztetését, illetve a háború nemzeti erkölcsöt formáló voltát az iskolai ifjúság lelkében is szeretne volna megőrizni és megerősíteni. Ennek érdekében a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915 áprilisában rendeletet adott ki az állami iskolák tanáraihoz és tanítóihoz, *„hogy azt az óriási küzdelmet, amelyet nemzetünk folytat, használják fel az ifjúság lelkében erkölcsi tanulságok megérlelésére. Nemzetünk erényei, katonáink hősiessége, a háború legmegragadóbb momentumai szolgálhatnak ilyenekül.”*⁸⁶⁶ A kegyeletes érzések elmélyítése érdekében a tanév végére iskolai emlékűnnepélyeket rendelt el a miniszter. 1915 júniusában az egyházi középiskolák vezetőihez fordult, hogy a nagyszünidei hónapokban is tartsák fenn a diákság háború és hősök iránti lelkesedését. A miniszter ennek lehetséges eszközeiről így fogalmazott: *„Bizalommal viseltetvén a tanárságnak erre vonatkozó önzetlen*

bármelyikét hálás köszönettel fogadja a főiskolai könyvtár.” SRL, 11. évf. 23. sz., Sárospatak, 1915. június 6. 155.

⁸⁶³ KOVÁCS – KUSNYÍR 2020: 57. „1916-ban Jankovich Béla, vallás- és közoktatásügyi miniszter körrendeletben elrendelte *háborús emlékek gyűjtését és feldolgozását*. A rendeletnek megfelelően a Sárospataki Református Kollégium tanárai és diákjai is gyűjtésbe kezdtek. A Folklore Fellows magyar osztályának segítségével a korábban általános tematikájú, a Kisfaludy- Társaság által díjazott pályázatot *háborús katonadalok* gyűjtésére szűkítették. A pataki diákok kimagasló teljesítményét jelzi, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya fonográfokat kölcsönzött a diákoknak a gyűjtéshez. A Nagykönyvtár igyekezett minden lehetséges háborús kötetet megszerezni. Az akkor szertárként működő *Szépészeti és Műrégészeti gyűjtemény* – a mai Múzeum elődje – Dr. Rácz Lajos gyűjteményőr vezetésével szintén világháborús relikviák gyűjtésébe kezdett. 1916 és 1922 között követhető a világháborús tárgyak gyarapodása a gyűjteményben. A listán szerepel puskagolyó-hüvelyekekből készített lánc, harctéri felvételeket ábrázoló litográfiák, valamint *orosz világító rakéta ejtőernyője* is. Az első világháborút követően hadifoglyok készítette tárgyak kerültek a Múzeumba.”

⁸⁶⁴ Püspöki iratok 1916: 14092/1916. P-7, SRKL

⁸⁶⁵ Püspöki iratok 1916: 31188/1916. P-7, SRKL

⁸⁶⁶ *A háború és az iskolai ifjúság*. SRL, 11. évf. 15-16. sz., Sárospatak, 1915. április 11-18. 96-97.

hazafias készsége iránt, nem kívánom ezúttal sem a munkakört megjelölni, sem a hazafias munkában való részvétel módozatait rendeletileg kötelezően megszabni.”⁸⁶⁷ A háború évei alatt az iskolákban jellemzően háborús előadásokat tartottak, melynek bevételeit valamilyen lokális karitatív célra ajánlották fel.

A háborús emlékéllátás már a világháború éveiben megjelent. Ennek részét képezte a háborúhoz kapcsolódó írott és tárgyi emlékek szervezett, rendeletileg meghatározott gyűjtése is. Az első halálhíreket követően a lokális közösségek is szerettek volna valamilyen formában megemlékezni elhunyt hőseikről, azonban ezt mind állami, mind egyházi részről szabályozták. Az állam kiemelten fontosnak tartotta az ifjúság bevonását a megemlékezésekbe, így az szerves részévé vált a fiatalok szocializációjának.

IX. 2. A Református Egyház háborús emlékéllátása: a mezőlaborci református templom

A háború eseményei 1915-ben új irányba terelték az egyházon belül a Nagy Háború emlékeztetének kérdését. Az 1914-15-ös orosz betörések, melyek Zemplén vármegyét, illetve az abaúji egyházmegye Eperjes-Sárosi missziói körét is érintették, új lehetőséget adtak a közösségi összefogásra. 1915.

július 3-án Zemplén vármegye főispánja levélben kereste meg Tüdös István püspököt „*az orosz betörés által okozott sebek hegesztésére, az elpusztult közösségek helyreállítására, s a lakosság visszatérése folytán a községi élet újrakeltésére*”⁸⁶⁸

vonatkozóan. A segélyező akció két lépésből állt:

egyrészt az elpusztult községek lelkészeinek és tanítóinak fizetésére gyűjtöttek, másrészt a megrongált vagy elpusztított templomok, iskolák és paplakok helyreállítására. Egy hónappal

7. kép: A mezőlaborci vasútállomás korabeli fényképe.

⁸⁶⁷ Püspöki iratok 1915: 62057/915. P-5, SRKL

⁸⁶⁸ Püspöki irattár 1915: 2578/1915. P-5, SRKL

később, augusztus 31-én kelt Jankovich Béla felhívása az egyházi főhatóságokhoz. A vallás- és közoktatásügyi miniszter így írta le az oroszok kivonulása utáni helyzetet: *„Hála a Mindenhatónak, az ellenséget már saját hazájában üldözzük és a Kárpátok koszorúján új honalkotás munkája folyik; új tűzhelyek, új falvak, új templomok és iskolák keletkeznek s a hadak útját ma már csak ama jeltelen és névtelen sírdombok mutatják, hol a hős katonák nyugszanak, kiknek vére árán mi új életet kezdhetünk.”*⁸⁶⁹ A Kárpátokban elesett katonák sírjait a hozzátartozók tömegei keresték fel 1915 júniusa után. A jeltelen síroknál történő megemlékezés megkönnyítésére a kultuszminiszter a sírok gondozására kérte fel a püspököket keresztül a lelkészeket: *„Egyedül az egyházi hatóságok apostoli munkája teheti igazán gyümölcsözővé a vármegyék közönségének megindult ama mozgalmát, hogy a hősök sírját gondozni fogjuk, részt kérve a szeretet és irgalom ama munkájából, mellyel a lelkipásztorok a reájuk bízottak emlékéért haláluk után is kegyelettel ápolják.”*⁸⁷⁰ Az állami vezetés a háború alatt folyamatosan számított a papok és lelkészek lokális közösségekre gyakorolt hatására. Érthető tehát, hogy egy kifejezetten összetett ügyben, a hősi halottak névtelen sírjainak gondozásának megszervezésében és kivitelezésében ismét a lelkészekre támaszkodott a kultuszminiszter. *„A lelkészeknek és tanítóknak jut osztályrészül az a nemes tevékenység, hogy a hatóságokkal és a néppel karöltve az elhunyt hősök sírját gondozás alá vegyék, azokat vallásuk jelvényével ellássák, az elesettek nevét feltüntessék.”*⁸⁷¹ Tekintve, hogy a fronton elesetteket nem mindig temethették el a közösségeik, illetve gyászistentiszteleteket sem tarthattak elhunyt hozzátartozóik emlékére, feszültség alakulhatott ki a lelkész és a gyülekezet között. A Kárpátokban elesettek ügye az emlékezés és a feloldás lehetőségét kínálta, mindezt egy külső, a lokális közösségtől független helyszínen.

1916. február 20-án Tüdös István püspök körlevelet küldött a tiszáninneni lelkészeknek arról, hogy egy Zemplén vármegyéhez tartozó település templomát építsék fel. A püspök kiválasztott egy, az orosz betörés által elpusztított falvat: ez volt Mezőlaborc. Mezőlaborc (*Medzilaborce*) város Szlovákia eperjesi kerületében, Eperjestől 60 kilométerre, északra. Az I. világháború idején Zemplén vármegyéhez tartozó ruszin település volt, amely református szórványként nem rendelkezett önálló templommal. A püspök körlevelében két dologgal indokolta Mezőlaborc kiválasztását. Az első indok a következő volt: *„Azért neveztem meg Mezőlaborczot, mert ott terület már ki van kijelölve az Úr háza helyéül, s mert*

⁸⁶⁹ Püspöki irattár 1915: 8281/1915. P-6, SRKL

⁸⁷⁰ Püspöki irattár 1915: 8281/1915. P-6, SRKL

⁸⁷¹ Püspöki irattár 1915: 8281/1915. P-6, SRKL

ez az a pont, amelyen túl már az a határvonal kezdődik, ahol Galiczia terület el.”⁸⁷² Az újonnan építendő református templom helyének kiválasztása szimbolikus jelentőségű volt: a templom őrtoronyként emelkedett volna a határ szélén. A település kiválasztásának másik indoka szintén szimbolikus: *„De azért is választottam Mezőlaborczot, mert annak a környékén sok magyar szív porlad s a hősookról való megemlékezések a magyar református templomban elhangzó könyörgésekben, beszédekben és énekekben csak növelhetik azt a hazaszeretetet, amelynek legendás alakjai támadtak a mai élet-halál harcunkban.*”⁸⁷³ A mezőlaborci református templom felépítése a református egyház háborús emlékállítása volt. Egy olyan közös ügy, melyre az elkövetkező években gyülekezetek százai adományoztak összegeket. Az 1915-ös orosz betörés által feldúlt települések közül Mezőlaborc újjáépítését kísérte a legnagyobb figyelem. A mezőlaborci lakóépületek újjáépítését ugyanis személyesen Bókay Árpád orvosprofesszor, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy első világháború alatti nagymestere irányította, ami a magyarországi szabadkőműves mozgalom legnagyobb jótékonyági akciója volt.⁸⁷⁴ A Világ 1915. augusztus 8-i számában közölte Bókay Árpád nagymester felhívását *Kőművesfalva* felépítésére a fedél nélkül maradt helyieknek, hogy *„öleljük őket a szívünkre, a lerombolt, bűzös, szűk levegőjű putrik helyett építsünk nekik emberi méltósághoz és emberi igényekhez méltó lakásokat: igyekezzünk Tirol és Svájc kultúráját, gondtalan jómódját megtelepíteni a magyar hegyek között.*”⁸⁷⁵ Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy Tüdös István püspök közvetlen kapcsolatban állt volna a szabadkőműves Nagypáhollyal. Ugyanakkor Tüdös kortársa, Haypál Benő, aki 1917-től a dunamelléki egyházkerület tanácsbírájaként tevékenykedett, a Magyar Szimbolikus Páholy főszónoka és a Sas Páholy főmestere volt.⁸⁷⁶ Haypál Benő 1915-től támogatta a Mezőlaborcon szabadkőművesek által létrehozott kórházat.⁸⁷⁷ Mezőlaborc kiválasztásánál Tüdös István figyelembe vehette, hogy a szabadkőműves újjáépítés miatt ismertté lett a település neve a sajtóban. Külön szimbolikus jelentéssel bír, hogy míg a Nagypáholy a mezőlaborci lakóházak újjáépítését vállalta, addig a Tiszáninnen Református Egyházkerület egy új református templom építését. A püspök 1916 februárjában újabb körlevélben kérte a lelkészeket adakozásra: *„A már régebben kijelölt templomhelyen hadd épüljön fel az Úrnak háza s a magyar szó hadd hangozzék onnan észak felé, ahonnan az ádáz ellenség*

⁸⁷² Püspöki irattár 1916:448/1916. P-7, SRKL

⁸⁷³ Püspöki irattár 1916:448/1916. P-7, SRKL

⁸⁷⁴ CSUNDERLIK Péter: *Tirol és Svájc kultúráját a magyar hegyek közé – Mezőlaborc szabadkőműves újjáépítése.* <http://elsovh.hu/tirol-es-svajc-kultura-a-magyar-hegyek-koze-mezolaborc-szabadkomuves-ujjaepitese/> (letöltés: 2021.11.23.)

⁸⁷⁵ Uo.

⁸⁷⁶ BERÉNYI 2005: 248.

⁸⁷⁷ Uo.

*megsemmisítésünkre tört, de meg kellett állnia, mert a magyar vitézség megálljt kiáltott. A mezőlaborczi síkon és magaslatokon elhullott magyar vitézek dicsőségének s emlékének hirdetésére hadd szolgáljon majd ama templom, amelyben a magyar honszerelemnek lángja is örökké lobog.*⁸⁷⁸ 1916 márciusában a Sárospataki Református Lapok is közölte a püspök körlevelét, így az ügy még nagyobb nyilvánosságot kapott.⁸⁷⁹ A cikkben kifejezetten a világháború emlékére készülő templomként hivatkoznak a Mezőlaborcon építendő templomra. 1916-ra Mezőlaborc lett a református egyház legfontosabb közügyének hívószava. Jankovich Béla kultuszminiszter 1916. március 6-án az iskolai ifjúság bevonása érdekében május 1-ére ünnepélyeket rendelt el a Kárpátokban elesettek emlékére.⁸⁸⁰ Továbbá engedélyezte, hogy *„az ünnepély után közvetlenül a tanuló ifjúság és a résztvevő közönség, tetteiben nyilvánuló áldozatkész hazaszeretetének kifejezésére, a Kárpátoknak hazánk védelmében elpusztult falvai javára gyűjtés rendeztessék.*⁸⁸¹ A kultuszminiszter nem a mezőlaborci református templom építésére rendelte el a gyűjtést. Mindössze annyi szerepel a felhívásban, hogy a Kárpátokban élők iránti hála kifejeződése a gyűjtés – az állami akció is az elpusztult falvak támogatását célozta. Tekintve, hogy egyházi és állami gyűjtések egyaránt folytak a települések lakóinak megsegítésére, 1916. március 17-én a püspök körlevelet adott ki a tisztánlátás érdekében. Ezt március 26-án közölték a Sárospataki Református Lapokban. Tüdös István püspök így fogalmazott: *„A miniszter úr azt kívánja elérni, hogy ezzel az ünnepéllyel erősítsük a hazai föld, különösen pedig a Kárpátok szent bércei iránt való szeretetet s így a fogékony gyermek és ifjú lelkekben maradandó hatást eszközöljünk. De azt is óhajtja a miniszter úr, hogy a tartandó iskolai ünnepélyek alkalmából az elpusztult kárpáti falvaknak felépítésére a tanuló ifjúság a maga körében gyűjtést rendezzen s ezzel tevékeny részt vegyen abban az országos mozgalomban, amelynek az a célja, hogy felépíttessenek az elpusztult falvak (...)*⁸⁸² Ennek tisztázására azért volt szükség, mert a felekezeti iskolák tanítói és tanárai feltehetően már felhívták az ifjúság figyelmét a mezőlaborci templomra való gyűjtésre. A püspök így folytatta indoklását: *„Ez a miniszteri felhívás mindkét vonatkozásában olyan, hogy az elől mi semmiképpen sem zárkozhatunk el, hanem egyfelől az ünnepélyt is meg kell tartanunk, másfelől a gyűjtést is végre kell hajtánunk.*⁸⁸³ A püspök az állami gyűjtés támogatására buzdította a lelkeseket és tanítókat egyaránt, annak ellenére, hogy ez a mezőlaborci templom építésére történő adakozást visszavethette.

⁸⁷⁸ Püspöki irattár 1916:449/1916. P-7, SRKL

⁸⁷⁹ Sárospataki Református Lapok, 12. évf. 10. sz., Sárospatak, 1916. március 5. 77.

⁸⁸⁰ Püspöki irattár 1916: 30.000/1916. P-7, SRKL

⁸⁸¹ Püspöki irattár 1916: 30.000/1916. P-7, SRKL

⁸⁸² Sárospataki Református Lapok, 12. évf. 13. sz., Sárospatak, 1916. március 26. 100-101.

⁸⁸³ Sárospataki Református Lapok, 12. évf. 13. sz., Sárospatak, 1916. március 26. 100-101.

1917-ben és 1918-ban még tartott az országosan meghirdetett gyűjtés a templomépítésre. 1918-at követően azonban Mezőlaborc eltűnik a forrásokból. Annak ellenére, hogy a mezőlaborci református templom felépítésének célja a Tiszáninneri Református Egyházkerület háborús emlékállítás volt, a templom sosem készült el. Feltételezhetjük, hogy Tüdős István püspök 1918. október 8-án bekövetkezett halála is közrejátszott abban, hogy a templom nem épült meg. Ehhez társult, hogy 1920-ban Magyarországon betiltották a szabadkőműves mozgalmat, annak *nemzetellenes* volta miatt.⁸⁸⁴ A trianoni döntés pedig leválasztotta az egykori felső-zempléni egyházmegyéhez tartozó települést a Tiszáninneri Református Egyházkerületről. Mezőlaborc ennek ellenére a Kárpátokban folyó I. világháborús harcok egyik legismertebb helyszíne lett. A Mezőlaborcon és környékén történt hadmozdulatokról, az elesettekről a „*Megnyitjuk a Kárpát-kaput. A Kárpát-ív kulturális öröksége új perspektívában*” elnevezésű, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával 2014 és 2020 között létrejött közös lengyel-szlovák projekt keretében emlékeznek meg. Az I. világháborús emlékezeti és oktatási helyekről, illetve az I. világháborút bemutató kiállításról egy, a programhoz tartozó, többnyelvű honlapon tájékozódhatunk.⁸⁸⁵

IX. 3. Az I. világháború emlékjelei az Abaúji Református Egyházmegyében

Az I. világháború megteremtette a privát emlékezet alapjaira épített kollektív emlékezetet.⁸⁸⁶ A Nagy Háború sajátossága volt, hogy a tömeges halál kollektív emlékezeti formákat generált úgy, hogy érintetlenül hagyta a gyász egyéni jellegét.⁸⁸⁷ A hősök emlékeztetének szervezett formában történő megőrzése már Nagy Háború kitörését követően felmerült. Az emlékezés elsősorban az emlékműállítást jelentette, melynek kivitelezésére 1915 januárjára létrejött a HEMOB, a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság.⁸⁸⁸ A Bizottság tevékenységének eredményességét mutatja, hogy 1916 augusztusától minden, a Honvédelmi Minisztérium által felállítandó emlékmű tervét a HEMOB véleményezte.⁸⁸⁹ Annak ellenére, hogy 1917-ben a VIII. törvénycikk és a 14730/1917. számú belügyminisztériumi rendelet sem javasolta az emlékművek állítását a háború alatt, a

⁸⁸⁴ BERÉNYI 1991: 59.

⁸⁸⁵ <https://1914-medzilaborce-1918.sk/hu> (letöltés: 2021.12.01.)

⁸⁸⁶ HOLMÁR 2019: 33.

⁸⁸⁷ GYÁNI 2016: 156.

⁸⁸⁸ HADOBÁS 2015: 9.

⁸⁸⁹ Uo.

folyamatot nem tudták megfékezni.⁸⁹⁰ 1918-19 eseményei is csak lassították, de nem állították le a hősi emlékművek építését. A trianoni döntést követően is folytatódott az emlékműállítás, az elcsatolt területeken azonban állami támogatás hiányában lassabban.⁸⁹¹ Gyakran még azokban a községekben is avattak emlékműveket, melyeknek lakossága nem magyar volt.⁸⁹² Az 1917: VIII. törvénycikk előírta: „Őrizze meg a késő utókor hálás kegyelettel azok áldott emlékezetét, akik életükkel adóztak a veszélyben forgó haza védelmében (...). Minden község (város) anyagi erejének megfelelő, méltó emléken örökítse meg mindazoknak a nevét, akik lakói közül (...) a hazáért életüket áldozzák fel.”⁸⁹³ Mind az állami, mind az egyházi vezetés elrendelte valamilyen formában a hősök emlékének megörökítését. A legtöbb esetben azonban a települések emlékművei, emléktáblái községi összefogásból jöttek létre, hiszen a hősi halottak nem csak a református gyülekezetek tagjai közül kerültek ki. Ebből kifolyóan az egyházmegyéhez tartozó települések és nem csak a gyülekezetek emlékműveit vizsgáltam.

L. Juhász Ilona *Neveitek e márványlapon...* című, Szlovákia területén található világháborús emlékműveket etnológiai szempontból elemző kötetében az emlékjel-állítási gyakorlatot öt időintervallumban mutatja be. Felosztása a következő: 1. Az első világháború időszaka: 1914-1918; 2. Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka: 1918-1938.; 3. Az 1938-as visszacsatolástól 1944-ig; 5. Az 1989-es rendszerváltástól napjainkig.⁸⁹⁴ Az eltérő csehszlovák és magyar emlékezeti minták ellenére ez a felosztás ideális az Abaúji Református Egyházmegye 21. századi területén található világháborús emlékezet és annak manifesztációi, az emlékművek feltárásához. A magyarországi hősi emlékek rendszerezéséhez módosítottam, illetve kiegészítettem ezt a felosztást a következőképpen: 1. 1914-1918; 2. 1920-1938; 3. 1939-1945; 4. 1946-1988; 5. 1989-től napjainkig.

Terminológiai szempontból a világháborús emlékek megnevezésére az L. Juhász Ilona által megalkotott, a *háború jelei*, illetve a Somfay Örs által használt *hősi emlék* kifejezéseket alkalmazom. L. Juhász Ilona a háború jeleinek tekinti „azokat az emlékjeleket, amelyek valamilyen módon a két világégéshez kötődnek.”⁸⁹⁵ Ide sorolja „a háborús emlékjel funkcióját betöltő valamennyi objektumot: emlékműveket, emléktáblákat, a szakrális kisemlékek kategóriájába sorolható emlékjeleket (kereszteket, feszületeket, szentek szobrai, haranglábakat, harangokat, kápolnákat stb.), kopjafákat/emlékoszlopokat, illetve a háború

⁸⁹⁰ Uo. 10.

⁸⁹¹ Uo.

⁸⁹² RAVASZ (szerk.): 2006. 20.

⁸⁹³ RAVASZ (szerk.) 2006: 19.

⁸⁹⁴ L. Juhász 2010: 13.

⁸⁹⁵ L. Juhász 2010: 12.

áldozatainak sírjeleit (katonákét és civilekét egyaránt), valamint a katona- és hadifogolytemetőket is.”⁸⁹⁶ A háború jeleinek kutatásakor figyelembe kell vennünk az I. világháború kitörésétől napjainkig lezajlott politikai változásokat, ugyanis csak azokon keresztül válnak értelmezhetővé a hősi emlékek, azok szimbólumrendszere, illetve az azokhoz köthető emlékezési formák is.⁸⁹⁷ Ebből adódóan sokat elárul az egyes korszakokról az emlékek avatási ünnepségének mikéntje is.⁸⁹⁸

A vizsgálathoz kiváló mintát nyújtott Holmár Zoltán 2019-es disszertációja, az *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918-1938)*, melyben a szerző a vizsgált vármegyék településeinek emlékműveit részletesen mutatja be. Az Abaúji Református Egyházmegye I. világháborús emlékezeti tendenciáit a jelenleg az egyházmegyéhez tartozó gyülekezetekben vizsgálom. Az elcsatolt területek emlékállítási stratégiái eltérő mintát mutatnak, így ez egy újabb kutatás részét képezheti majd. A Magyarországon megvalósított emlékművekre korlátozva a kutatást, több adatbázis is rendelkezésemre állt. Somfay Örs nagy ívű adatbázisa, *Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékeinek lezárt és nem frissített adatbázisa* könnyen kutatható, interneten is elérhető adatbázisként kiváló forrása nem csak az I., hanem a II. világháborús emlékműveknek is.⁸⁹⁹ Hiányossága azonban, hogy több település nem szerepel az adatbázisban, illetve kontrollforrásokkal összevetve tárgyi tévedések is előfordulnak benne. A másik forrás az emlékművek feltárásánál Hadobás Pál 2015-ben megjelent *Világháborús emlékművek Edelény környékén* című gyűjteménye. Ez elsősorban a Bódva-völgyének Abaújhoz csatolt településeinek szempontjából kiváló forrás. Fontos eredménye a kötetnek, hogy a szerző személyesen kereste fel az emlékműveket, így azok térbeli elhelyezkedéséről, aktuális állapotáról is közöl információkat. A Somfay Örs által készített adatbázisban több esetben előfordul, hogy az emlékművek bizonyos adatai tévesek (például: az emlékek helyeként római vagy görögkatolikus templomok vannak megadva, holott azok református templomok előtt vagy mellett állnak). Harmadik forrásom elsősorban az abaúji református gyülekezetek világháborús megemlékezéseire vonatkozó online kérdőív volt, melyet az abaúji lelkészek töltöttek ki. Tekintve, hogy az emlékművekre vonatkozó általános adatok (készítés éve, alkotó művész, készítettő, elhelyezkedés, II. világháborús vagy egyéb kiegészítés) a fent említett forrásokból elérhetőek voltak, a kérdőív középpontjában napjaink református

⁸⁹⁶ L. Juhász 2010: 12.

⁸⁹⁷ Uo. 13.

⁸⁹⁸ Uo.

⁸⁹⁹ <https://www.kozterkep.hu/adattar/hosi-emlek> (letöltés: 2021.11.29.)

világháborús megemlékezései álltak. A különféle forrásokból összegyűjtött információkat adatbázisban rendszereztem, ennek eredményeit mutatom be.⁹⁰⁰

Az összevetett adatok alapján 99, az Abaúji Református Egyházmegyéhez tartozó gyülekezetéről rendelkezem adattal. A 99 gyülekezetből a kutatás lezárásakor öt településen nem volt semmilyen világháborús hősi emlék, ezek a következők: Dobódél, Litka, Rudolftelep, Teresztenye és Tornakápolna. Ezek a települések vagy 100 fő alattiak vagy egy másik település részévé váltak, ezzel magyarázható az emlékművek hiánya. Tizenöt településen található két, egymástól függetlenül állított hősi emlék: Baktakék, Balajt, Damak, Halmaj, Hidvégardó, Jósvalő, Komjáti, Ládbesenyő, Méra, Nyomár, Szalaszend, Szikszó, Szin, Szuhogy, Vizsoly. 38 településen van csak I. világháborús emlékmű vagy emléktábla, míg 60 településen I. és II. világháborús emlékmű is.

L. Juhász Ilona korszakolása alapján az Abaúji Református Egyházmegye területén is megmutatkoznak a különböző időintervallumok emlékállítási tendenciái. Az I. világháború éveiben, 1914 és 1918 között egyetlen világháborús hősi emléket sem avattak az egyházmegye területén. Ez összefüggésben lehet az 1917. VIII. törvénycikkkel, amely előírta, hogy csak a háborút követően állítsanak emlékműveket. Gyülekezeti szinten ehhez társult, hogy az emlékművek, illetve elsősorban emléktáblák megvalósításához anyagi forrásra volt szükség, melyet a gyülekezetek rendszerint erre a célra létrehozott alapítvánnyal próbáltak összegyűjteni adományok útján. Ez a háború miatt anyagilag megterhelt hívek számára hosszú folyamatnak bizonyult. Az egyes közösségek esetében a hősi halottak neveinek megörökítéséhez meg kellett várni, míg a halottá nyilvánítás hivatalos eljárása befejeződik. Mindezek együttesként az emlékállítás csak 1920-tól indult meg az Abaúji Református Egyházmegyében.

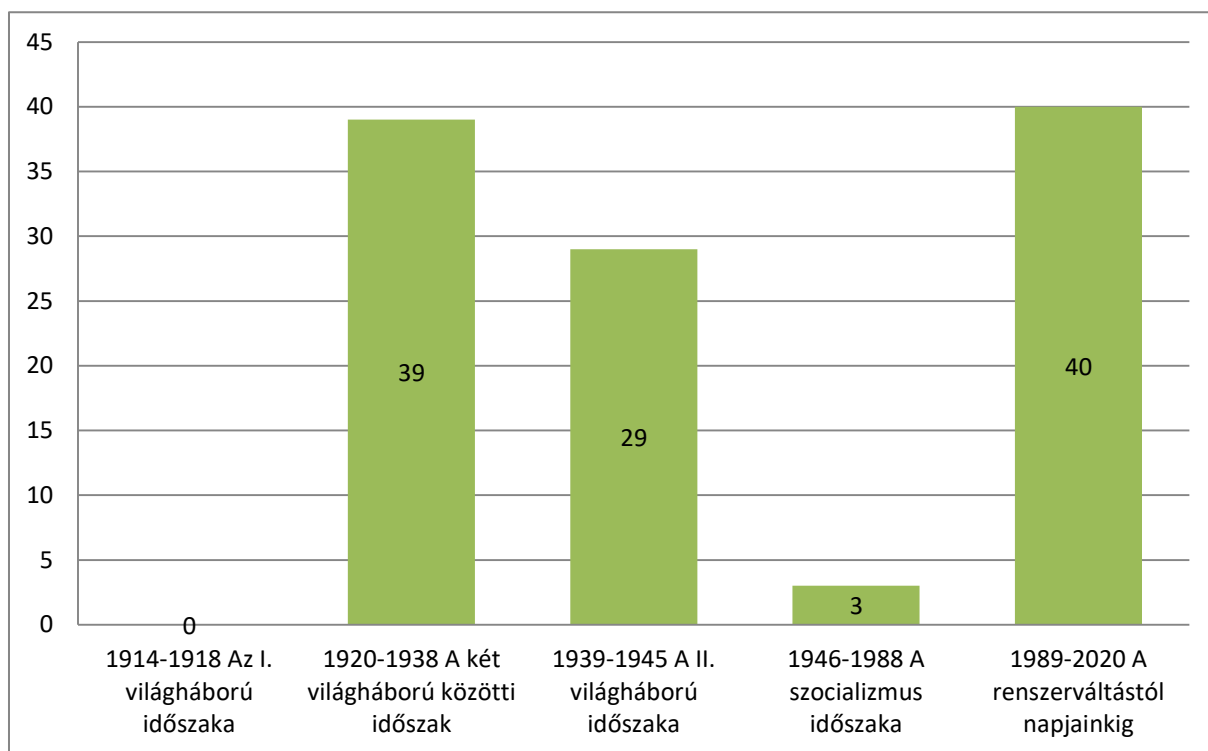
A második időintervallumban, 1920 és 1938 között készült a legtöbb hősi emlék, összesen 39 darab. A két világháború közötti emlékműállítás előzményei az 1848-as forradalom és szabadságharc hőseinek tisztelete és a világháborús propagandába illeszkedő hőskultusz voltak.⁹⁰¹ Az emlékműállítás a világháború utáni irredenta szellemiségbe illeszkedett, és a társadalom számára elfogadhatatlan trianoni döntéshez kötődött.⁹⁰² Egyházi viszonylatban ebben az időszakban keletkeztek jellemzően a gyülekezeti közösségek hősi

⁹⁰⁰ A bemutatott adatok a fent említett adatbázisok és saját kutatásaim együtteseként jöttek létre, így az egyes, emlékművekre vonatkozó információkat külön nem hivatkozom.

⁹⁰¹ NAGYILLÉS 2015: 85.

⁹⁰² Uo.

halottainak emléktáblái. Az egyházmegyében három olyan a templomban vagy a templom külső falán elhelyezett emléktábla van, mely csak a gyülekezet I. világháborús hősi halottaira emlékezik. Balajton 1936-ban helyezték el az emléktáblát a református templom szélfogós bejáratánál. Az emléktábla fekete márványból készült, rajta az I. világháborús hősök nevei olvashatók. Később ez alá került a II. világháborúban eltűnt katona emléktáblája is. Damakon 1924-ben avatták fel az emléktáblát, mely a templomban, a szószékkel szemben lévő falon kapott helyet. A táblán arany színű betűkkel szerepelnek a hősök nevei és a következő felirat: „A hazafias kegyelet közadakozásból.” A balajti példához hasonlóan a damaki templomban is az I. világháborús tábla alá került a II. világháborús emléktábla. Ezek az emléktáblák gyülekezeti gyűjtésből valósultak meg. A templomokban történő elhelyezésnek fontos szerepe lehetett a közösség identitásának megőrzésében és a hősökre való közös emlékezés lehetőségét is nyújtotta. Jellemző az 1920 és 1938 közötti korszakra, hogy nem csak az emléktáblákat, hanem az emlékműveket is a települések templomainak környezetében állították fel. 1920 és 1938 között hét abaúji református templomnál avattak hősi emléket. Ezek az emlékművek a református templomok előtt, mellett vagy annak kertjében találhatóak.

8. kép: Az abaúji emlékművek számaránya keletkezési idejük alapján

Alsóvadászon 1924-ben, Égerszögön 1925-ben, Lakon 1935-ben, Perkupán 1920-ban, Szakácsiban 1938-ban, Szikszón 1926-ban, Szőlősdón pedig 1925-ben készültek el az emlékművek. Típusuk alapján ezek obeliszkok vagy emlékoszlopok. Az egyes települések

felekezeti arányaitól függően a római katolikus és görögkatolikus templomoknál is állítottak emlékeket. Az abaúji egyházmegye területén négy római katolikus és öt görögkatolikus templomnál találkozunk háborús emlékművel. A múcsonyi görögkatolikus templom falán 1925-ben, míg a pereii templom falán 1926-ban helyezték el I. világháborús emléktáblát. Ez a tendencia hasonlít a református gyülekezetek emléktábláinak elhelyezéséhez. Ebből arra következtethetünk, hogy a korszakban az egyházközségek jellemzően a templomban elhelyezett emléktáblán állítottak emléket hősi halottaiknak. Ez összefüggésben lehet a gyülekezetek anyagi kimerültségével, melynek hatására egy emléktáblára történő közösségi gyűjtés megvalósíthatóbb cél volt egy hősi emlékmű állításánál. A vizsgált korszakban két világháborús emlékkeresztet állítottak a régióban, 1920-ban Boldogkőváralján és 1935-ben Komjátiban. Ezek a keresztek a szabadtéri szakrális kisemlékek közé sorolhatóak. Mindkét kereszt a települések fő utcája mentén található, így helyszínt nyújtanak a vallásgyakorláshoz.⁹⁰³

A templomban vagy annak környezetében elhelyezett hősi emlékek pozicionálásuk folytán szakrális térbe kerültek. A templomok mellett a települések szakrális helyeiként tekinthetünk a temetőkre is, melyek a kegyeleti megnyilvánulások és az emlékezés helyei. Az 1920-1938 időintervallumban állítottak világháborús emlékműveket temetőben is, például 1920-ban a szemerei temető központi helyén özvegy Pallavicini Alfrédné⁹⁰⁴ támogatásával egy kőből készült szarkofágot. Ládbesenyőben szintén a két világháború között állítottak a temetőben I. világháborús emléksírkövet. A vizsgált korszakban a települések temetői egyházi fenntartásúak voltak. A temetőben történő emlékállítás a halottak hazahozatalának nehézségei miatt tekinthető egyfajta közös, jelképes hősi halott sírnak. Ezeknél az emlékeknél a hozzátartozók megemlékezhettek azokról az elesett családtagjaikról, akiket nem temethettek el. A hősi emlékek elhelyezése néhány esetben egy már meglévő objektumhoz köthető vagy a hősi halottakra speciálisan kialakított térben történt. Rudabányán 1937-ben avatták fel a bányászati múzeum udvarán álló, fegyvert ragadó bányászt ábrázoló szobrot. Az emlékállítást a Rudabányai Tiszti Kaszinó vállalta magára 1933-ban. Az emlékmű avatása „*nagyszabású rendezvény volt, amelyre több száz fős tömeg gyűlt össze, közöttük a honvédség egyenruhás képviselői. Amikor a szoborról lehullott a lepel, a katonák dízsorútűzzel tisztelegtek. A szobrásznak Besze István (1906– 1973) rudabányai bányász volt a modellje.*”⁹⁰⁵ Külön érdekessége az emlékműnek, hogy az egyik bányászt ábrázolja, ami még lokálisabbá teszi azt.

⁹⁰³ BARTHA 2006: 136.

⁹⁰⁴ Pallavicini Alfrédné, született Felsőszilvási Nopcsa Ilona (1883-1963).

⁹⁰⁵ HADOBÁS 2015: 239.

A bányászatból élő közösségből 107-en estek el a háborúban, így az emlékmű mind témájában, mind elhelyezésében specifikus. Edelényben 1930-ban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékműve mellé került az I. világháborús hősi emlék. Az edelényi emlékmű avatási ünnepségét Hadobás Pál tárja elénk: „1930. szeptember 14-én, vasárnap

9. kép: A Horthy Miklós által felavatott szikszói Hősök szobra

impozáns külsőségek közepette került sor az emlékmű leleplezésére. A római katolikus és a református templomban tartott istentiszteletekkel kezdődött az ünnepség, majd a közönség a község főterére vonult. A község minden intézménye és szervezete képviseltette magát. A Magyar Hiszekegy vezette be az ünnepséget, melyet a római katolikus énekkar adott elő, majd dr. Farkas Gyula országgyűlési képviselő tartott ünnepi beszédet. Az ünnepi beszéd alatt lehullott a lepel az emlékműről, melyet Szemán János plébános, majd Gyülvérsi István lelkész áldott meg. Bónis Aladár, Borsod vármegye alispánja adta át az emlékművet a

község lakosságának, melyet Pakusza István bíró vett át. Koszorúzással és szavalattal zárult az ünnepség.”⁹⁰⁶

Gyáni Gábor véleménye szerint a témával foglalkozó magyar irodalomból még hiányzik az a felismerés, hogy a Horthy-korszak politikai rendszere amellet, hogy a köztéri reprezentációkkal szolgálták a hozzátartozók gyászát, kifejeztek egy politikai irányvonalat is.⁹⁰⁷ A Magyar Hiszekegy előadása egy világháborús emlékmű ünnepélyes avatásakor a revíziós gondolattal volt összefüggésben. A szikszói református templom melletti téren található, hős katonát ábrázoló emlékművet 1926. szeptember 5-én maga Horthy Miklós avatta fel. A két világháború közötti emlékállítás nem csak emlékezeti, hanem propagandacélokat is szolgált. Az irredenta kultusznak elemei voltak a korszakban a látványos állami ünnepek, így a Hősök Emlékünnep és Szent István napja is.⁹⁰⁸

Izsófalván 1922. szeptember 10-én avatták fel a koszorút tartó nőalakot ábrázoló szobrot, melynek kivitelezésére országos pályázatot hirdettek. A pályázaton 25 művész 47 pályaművel vett részt. Az emlékmű avatása így történt: „A korabeli sajtó szerint 8-10 ezren vettek részt az

⁹⁰⁶ Uo. 40.

⁹⁰⁷ GYÁNI 2016: 174.

⁹⁰⁸ ZEIDLER 2009: 219.

avatáson 1922-ben. Az ünnepségen jelen volt Borbély-Maczky Emil, Borsod vármegye főispánja; Ludvig György altábornagy, körletparancsnok; Bónis Aladár főszolgabíró; Lovász János, a kerület nemzetgyűlési képviselője; Nehéz János tanfelügyelő; Hosztják Albert bányászati főfelügyelő. Magyar ruhás fiatalok lovon és gyalog, az I. világháborúban részt vett katonák és díszegyenruhás bányászok vonultak fel. Közreműködött a helyi fúvószenekar Hubay József vezetésével, a rudolftlepi dalárda Fekete Ignác tanító vezetésével, a disznóshorvati⁹⁰⁹ énekkar Árokszállás János községi tanító vezetésével. Az Emlékmű Bizottság elnöke Kőrösi Antal református tanító ismertette az emlékmű létrejöttének történetét, majd az egyházak és a különböző intézmények és szervezetek képviselői tartottak beszédet, majd az emlékmű megkoszorúzására került sor. Az ünnepély után társasbéd volt a református iskolában.”⁹¹⁰A település református tanítója volt a helyi Emlékmű Bizottság elnöke, ami a református értelmiség aktív részvételét mutatja az emlékállításban. Az ünnepi menet a magyar ruhába öltözött fiatalokkal, díszegyenruhás bányászokkal és a világháborút megjárt katonákkal katonai felvonulásra emlékeztet. Az emlékmű környezete a 2000-es években fejlődött tovább, mikor 2001. szeptember 5-én átadták az Izsó Miklós Emlékházat.⁹¹¹A világháborús emlékmű és a falu híres szülöttjének emlékháza együttesen alkotnak egy emlékezeti teret.

A két világháború között előfordult, hogy a világháborús emlékművet a településen kialakított *Hősök Kertjében* vagy *Hősök Ligetében* helyezték el. Szalaszendén 1920-ban állítottak a hősi halottak hozzátartozói emlékoszlopot a Hősök Ligetében. Nyomáron szintén a két világháború között alakították ki a Hősök Ligetét, amelyben 13 tölgyfát ültettek emlékfaként a település 13 hősi halottjának. A nyomári példa mellett, hogy az emlékfái miatt egyedülálló, azért is különleges, mert 1925-től a Hősök Ligetében ünnepelték a *Hősök Napját*. Az 1924. XIV. törvénycikk előírta a háború hősi halottaira való emlékezést, melynek kijelölt napja május utolsó vasárnapja volt.⁹¹² A megemlékezések egységesítésére azért volt szükség, mert korábban a közösségek más-más időpontban tartották azokat. Ezek az időpontok feltehetően a lokális közösségek számára fontos napok voltak (például a hősi emlék avatásának ideje vagy a hősi halottak hazahozatalának napja), így felmerül a kérdés, hogy mennyiben volt célszerű állami szinten egységesíteni a megemlékezés napját. Ugyanakkor az egységesítés célja lehetett az állam részéről, hogy a nemzet emlékezetében a Nagy Háború

⁹⁰⁹ Izsófalva 1950-ig Disznóshorvát volt, ekkor vette fel Izsó Miklós szobrászművész nevét a település.

⁹¹⁰ HADOBÁS 2015: 227-228.

⁹¹¹ <https://www.izsofalva.hu/muvelodesi.php> (letöltés: 2021.12.01.)

⁹¹² RAVASZ (szerk.) 2006: 21.

hőseiről való megemlékezés egyetlen naphoz legyen köthető. A törvény március 15. és augusztus 20. mellett május utolsó vasárnapját is nemzeti ünnepé nyilvánította, *Hősök Emlékünnepé* néven.⁹¹³ A Hősök Emlékünnepén a templomokban istentiszteletek tartását rendelték el, a hősi emlékműveket meg kellett koszorúzni, a hősök sírjait pedig feldíszíteni. 1945-ben még megemlékeztek a Hősök Napjáról, de már szerényebb körülmények között, 1946-tól azonban elmaradtak a megemlékezések.⁹¹⁴ Bódvaszilason az 1920-as években az I. világháború hősi halottjainak tiszteletére 32 nyárfát ültettek a település főterére. A hősookról való megemlékezés azonban felekezeti konfliktusba ütközött: „*Öntvénytáblákat készítettettek, amelyeket a fák mellé beállítandó keresztekre vagy fejfákra szegeztek volna. Azonban a református és katolikus képviselő-testületi tagok között vita támadt (a reformátusok fejfákat, a katolikusok kereszteket szerettek volna állíttatni), így a táblák a volt bíró házának padlásán maradtak, amely 1939-ben leégett.*”⁹¹⁵

A háborúban elesett hősookról való megemlékezési formák már a háború évei alatt is generáltak konfliktusokat. Ezek főként felekezeti konfliktusok voltak, melyeknek központjában a hősi halottak sírjelei álltak. A háború alatt élénk diskurzus alakult ki a különféle protestáns egyházi lapokban arról, hogy a hősi halottaknak – református és katolikus vallásúaknak egyaránt – sírjelként kereszteket állítottak a katonai temetőekben. 1918 májusában, a Konvent közbenjárására, a hadügyminisztérium elrendelte, hogy a református katonák sírját kereszt helyett fejfával kell megjelölni.⁹¹⁶ A kérdésben állást foglalók két táborra oszlottak: voltak, akik helyesnek ítélték a rendeletet, míg mások a kereszt, mint szimbólum protestáns használatát támogatták. A katolikus sírkeresztek hazai állításának kezdete a reformáció-ellenreformáció időszakára tehető, ekkor alakult ki a fejfa-szerű sírjelek protestáns felekezetekhez való kötődése, míg a római katolikus halottak és temetők megkülönböztetésére a keresztet kezdték használni.⁹¹⁷ Abaúji viszonylatban ehhez társult, hogy az ellenreformációs törekvések gyakran erőszakosak voltak, így a római katolikus

⁹¹³ Uo.

⁹¹⁴ Uo. 22.

⁹¹⁵ KOLESZÁR 1997-1998. 19. „Az 1954 nyarán a községben végigpusztító szélvihar pecsételte meg végleg a községi első világháborús hősi halottak tiszteletére a 20-as években a főter köré ültetett nyárfák sorsát. A vihar az ekkorra már terebélyes fák egy részét kidöntötte károkat okozva az egykori alsó Koós-kastély, Béres János lakása, földműves-szövetkezet és nép- 163 ház épületeiben. Ekkor azonban már nem állt mind a harminckét fa, mivel néhány korábban elszáradt, majd a vihart követően az összes megmaradt fát is kivágták.” 19.

⁹¹⁶ *Fejfa és kereszt*. In: PEIL, 61. évf. 24. sz., Budapest, 1918. május 16. 212.

⁹¹⁷ ORTUTAY (szerk.): Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet, *Sírjelek* szócikke. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977-1982. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1230.html> (letöltés: 2021.12.10.)

felekezethez köthető keresztet nem használták a reformátusok.⁹¹⁸E. Szabó Dezső tábori lelkészként így vélekedett a rendeletről: „*Hát én – őszintén megvallva – nem nagyon örültem e »vívmánynak«.* Ősi kálvinista ároni családból való származásom megóv a pápistáskodás vádjától, amikor kijelentem: nem értem, nem helyeslem ezt a kereszt ellen való hadakozást. A kérdés azon fordul meg, van-e a református egyházban szükség szimbólumra, vagy nincs. Ha nincs, akkor vessük el a többi szimbólumokat is, ha van, akkor pedig ne anathémázzuk ki a kereszténység legszebb, legközvetlenebb szimbólumát: a keresztet.”⁹¹⁹A kereszték sírjelként való állításáról pedig ez volt a véleménye: „*Meg kell tűrnünk a keresztet, saját érdekünkben. Ha Stájerban, Karinthiában, Krajnában, Bukovinában, avagy most pláne Oroszországban kereszt nélkül temetném szegény barátaimat: mindenki mohamedánnak vagy zsidónak tartana és aszerint tisztelne meg bennünket. Mert külföldön hozzá vannak szokva, hogy mindenféle kereszttyén felekezet, legyen az katolikus, protestáns, orthodox, egyformán használja és megbecsüli a keresztet. Bizonyos vagyok benne, hogy később az említett országok több temetőjében meg fog később történni, hogy fejfával ellátott katonáink sírját megzavarják, mert a nem keresztényeknek gondolt holtakkal az együgyű nép megfertőződnek véli temetőjét.*”⁹²⁰

E. Szabó Dezső, aki a felsorolt területeken tábori lelkészként szolgált a háború évei alatt, úgy vélte, hogy a kereszt állítása egyfajta biztosíték arra, hogy a sírokat ne háborítsák. Nézetével nem volt egyedül, a Lelkészegyesület 1918. júliusi számában is cikkeztek a témáról: „*Eddig a katolikus kereszt-tengerben veszünk el, most a mohamedán fejdeszkák nyelik el a református katona sírjelző fáját. (...) A kereszt jelvénye alatt űzött üldözések hatása alatt levették templomaikról, halottaik sírjáról a keresztet s mohamedán mintára fejfát faragtak sírjelzőül, ami Dél-Somogyban nem is fejfa, hanem fej-deszka. Azonos azzal, amit a mohamedán halottak kapnak a katonai temetőkben. Ilyet kap ezentúl a református is, mert a határozat kieszközlése mellett a kiviteli mintát talán nem állapította meg a Konvent.*”⁹²¹A tábori lelkészként szolgáló lelkészek nem támogatták, hogy a református katonák sírját fejfával jelöljék meg. Tekintve, hogy ők végeztek temetési szolgáltatásokat a katonai temetőkben is, így feltételezhetjük, hogy találkoztak a nem keresztel ellátott sírokat megrongálásával. Az ország területén bevett gyakorlat volt a református temetőkben a fejfaállítás, a háborús körülmények azonban ezt felülírták. A Konvent ez irányú intézkedése feltehetően a hazai viszonyokat vette alapul. Ehhez társult, hogy a háború folyamán a református tábori lelkészek a katolikus tábori

⁹¹⁸ „*Forrai templom elvétele után az ott lévő protestánsok vallások elhagyására annyira erőltettek, hogy mint Kassa városának emberei, kassai tömlöcözést is szenvedtek.*” SRKL K. cs. III. 6/12. Némely abauji és tornai eklézsiára vonatkozó legrégebbi adatok az üldöztetési korszakból.

⁹¹⁹ *Fejfa és kereszt.* In: PEIL, 61. évf. 24. sz., Budapest, 1918. május 16. 212.

⁹²⁰ *Fejfa és kereszt.* In: PEIL, 61. évf. 24. sz., Budapest, 1918. május 16. 212.

⁹²¹ *Fejfa és kereszt.* In: Lelkészegyesület, XI. évf. 26-27. sz., Debrecen, 1918. július 6. 304-305.

papsággal konfliktusban álltak, így a fejfaállítás egészen új jelentéssel ruházódik fel. A református identitás megtartása szempontjából logikus döntésnek tűnhetett a fejfák használata, ugyanakkor gyakorlati szempontból a sírok megrongálásának veszélyével fenyegetett.

A hősi halottak felekezeti hovatartozásának megjelölésére sikeres példa az 1920-ban Szuhogyon, a közösség által állított obeliszken elhelyezett márványtábla. Az emléktáblán az egyes felekezetek jellemző szimbólumait használták az elhunytak vallásának megjelölésére: a római katolikus hősokeket kereszttel, a református hősi halottakat pedig kehellyel és csillaggal jelölték.

A két világháború közötti időszakban, 1928-ban vette kezdetét az *Országzászló Mozgalom*. A mozgalom a trianoni döntés traumája miatt jött létre, vezéreszméje pedig az volt, hogy a nemzet összetartozása akkor is megmarad, ha a nemzetet határok választják el egymástól, illetve minden nemzetnek joga és kötelessége az összetartozás kinyilvánítása.⁹²² A Mozgalom elindítása báró Dr. Urmánczy Nándor erdélyi politikushoz, országgyűlési képviselőhöz köthető, aki a Területvédő Liga elnöke volt.⁹²³ Az első országzászlót 1928. augusztus 20-án, a Szabadság téren avatták fel, ez volt az Ereklýés Országzászló, melyben a történelmi Magyarország területéről összegyűjtött földet helyezték el.⁹²⁴ 1930-ban Molnár Ferenc, tarcali református tanító vetette fel, hogy több magyarországi településen is állítsanak országzászlókat, amelyeket a nemzeti ünnepeken a trianoni gyász jeleként félárbocra engedjenek.⁹²⁵ Az első vidéki országzászlót 1932. augusztus 28-án avatták fel Mohácson,⁹²⁶ melynek a helyszínválasztása szimbolikus jelentéssel bírt az 1526-os mohácsi vész miatt. Az országzászló-állítás országos mozgalommá vált, minden új országzászlót a központi Ereklýés Országzászló előtt iktattak be, mielőtt azok végleges helyükre kerültek volna. 1936 augusztusáig 240 országzászlót állítottak az ország különböző pontjain.⁹²⁷ A két világháború között abaúji területen felállított országzászlók számát nehéz meghatározni, mert a II. világháború után az országzászlókat és emlékműveket szimbolikájuk miatt megsemmisítették vagy átalakították. Emiatt csak a megmaradt országzászlókat tudjuk számba venni. Az Abaúji Református Egyházmegye 21. századi területén öt településen található országzászló:

⁹²² KÁLMÁN Éva: „Memento Trianon”- A 100. országzászló. 2019. 06.07.

https://mnl.gov.hu/mnl/bazml/hirek/kalman_eva_memento_trianon_a_100_orzagzaszlo(letöltés: 2021.11.29.)

⁹²³ Uo.

⁹²⁴ Uo.

⁹²⁵ Uo.

⁹²⁶ Uo.

⁹²⁷ Uo.

Abaújváron, Gagybátorban, Hangácson, Ongán és Perkupán. Ezek az országházslók 1935 és 1938 között kerültek felavatásra.

Az 1939 és 1945 közötti időintervallumban az Abaúji Református Egyházmegye területén 29 világháborús emlékmű készült, melyből 11 volt I. világháborús. Kázmárkon 1939-ben állítottak a temetőben I. világháborús hősi emléket. Hegymegen 1940-ben, a református templom mellett került felállításra egy emlékoszlop, melynek tetején öntöttvasból készült, kardot tartó turul látható. Annak ellenére, hogy az emlékoszlop a templom mellett helyezkedik el, nem a helyi egyházközség, hanem a település állította azt. Ragályon 1942-ben készült el szintén lakossági finanszírozással a hősi emlék. Rakacaszenden is 1942-ben avatták fel a görögkatolikus templom mellett található Hősök Tornyát, melynek tetején kereszt áll, a tornyon pedig márványtáblán olvashatóak a hősök nevei. 1941-ben, 1943-ban és 1944-ben nem készültek világháborús emlékművek az egyházmegye területén. Magyarország 1941-ben belépett a II. világháborúba, melynek hatására ismét lettek hősi halottai a közösségeknek. Ahogyan az I. világháború idején, úgy a II. világháborúban is már a háború éveit alatt elkezdtek államilag megformálni az emlékezet kereteit. 1942-ben a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter a 24-364/eln.22-1941. számú körrendeletben elrendelte az új háborús halottak neveinek feltüntetését a Nagy Háború hősi emlékművein, illetve, hogy a közösségek tartsanak megemlékezéseket.⁹²⁸ A körrendelet értelmében a két világháború között is ünnevelt Hősök Napján már a II. világháború hőseiről is meg kellett emlékezni. Szintén a halottak hazahozatalának nehézségeivel magyarázható, hogy a korszakban a legtöbb emlékmű 1945-ben készült el: 25 emlékmű 23 településen. Ekkor állítottak hősi emléket Abaújalpáron, Abaújkérben, Abaújlakon (Szanticskán), Abaújszolnokon, Aszalón, Baktakéken, Boldogkőújfaluban, Halmajon, Hejcen, Hernádcécén, Hernádszurdokon, Hidvégdárdon, Jósavfőn, Kánón, Korláton, Mérán, Rásonysápberencsen, Szentistvánbaksán, Szinben, Szögligeten, Vilmányban, Vizsolyban és Zsujtán is. Érdekes jelenség, hogy hét településen 1945-ben még csak az I. világháborús emlékmű készült el. Abaújkérben I. világháborús emléktáblát avattak 1945-ben, ahogy Abaújlakon is. Abaújszolnokon I. világháborús emlékoszlopot állítottak. Aszalón a lakosság állította a Hősök Kertjében elhelyezett emlékművet. Baktakéken mind a református, mind a görögkatolikus templom falán ekkor helyeztek el I. világháborús emléktáblát, ahogyan Szinben is. Zsujtán is csak 1945-ben készült el az I. világháborús hősi emlék. Kánón I. és II. világháborús emléktáblát is 1945-ben avattak. Boldogkőújfaluban már mindkét háború halottaira emlékező hősi emléket állítottak. Halmajon

⁹²⁸ RAVASZ (szerk.) 2006: 22.

hősi emlékként sírkövet avattak, szintén mindkét háború helyi hőseinek. Mérán és Szentistvánbaksán a temetőben helyezték el a két háború hőseinek emlékoszlopát, Rásonysápberencsen pedig a temető mellett. Mindkét világháború hőseire emlékezve jöttek létre 1945-ben emlékművek Hejácén, Hernádcécén, Hernádszurdokon, Hidvégardón, Jósmafőn, Korlátón, Vilmányban. Szögligeten már köztérre került az emlékoszlop: a település postája elé. Vizsolyban külön állított emlékművet a református egyházközség és a település.

1946 és 1988 között mindössze három világháborús emlékjel készült az Abaúji Református Egyházmegye területén. 1946-ban a tomori református templom bejáratánál helyezték el a hozzátartozók márványtáblát a két háború hőseinek neveivel. Arka lakossága 1950-ben állított emléket világháborús hőseinek, Abaújvár lakossága pedig 1958-ban.

1989-től 40 hősi emlékmű került az adatbázisba 2020-ig. Ezek egyrészt újonnan állított emlékművek, másrészt a korábbi emlékművek gyakran közösség-specifikus kiegészítései. 1989-ben a csobádi temetőben avattak I. és II. világháborús emléksírkövet, Szentistvánbaksán pedig emlékoszlopot a település parkosított területén. Ez utóbbit 2001-ben millenniumi emlékművel bővítették. A vizsgált időintervallumnak jellegzetessége volt az ezredfordulós emlékművek állítása. Szinben 1990-ben az MDF helyi szervezete és a református egyházközség közösen állíttatta az I. és II. világháborús, négy kopjafával ellátott emlékművet a református templom kertjében. Tornaszentjakabon az önkormányzat állíttatta a település főterén a mindkét háború hőseiről megemlékező emlékoszlopot, ahogy Felsődobozán is. 1991-ben Jósmafőn bővítették II. világháborús emlékművé az 1928-ban készült emlékoszlopot, illetve ekkor látták el új turullal is, mivel az az emlékoszlop 1950-es áthelyezésekor megsemmisült. Szendrőben az 1930-ban készült emlékművet bővítették 1991-ben. Boldván az önkormányzat készítette a település központjában álló I. és II. világháborús, majd idővel Holokauszt-emlékművé bővített emlékoszlopokat. Hernádbúdon 1992-ben avatták fel a település I. világháborús emléktábláját. Ugyanebben az évben Rakacaszenden a görögkatolikus templomnál létesítettek emlékművet, ahogyan Szuhogyon a református templom előtti téren avattak világháborús emlékoszlopot. 1993-ban Zilizen a temetőben hozott létre az önkormányzat műkő emlékművet. Bódvaszilason a római katolikus templom előtt állítottak I. és II. világháborús obeliszket. 1994-ben két településen bővítették a II. világháború hőseinek neveivel az emlékműveket: Lakon és Szögligeten, míg Szalonnán új világháborús emlékművet avattak. 1995-ben Becskeházán a református templom bejáratánál helyezték el az önkormányzat márvány emléktáblát, a szinpetri református templomban pedig a hősi halottak leszármazottai. Az égerszögi templom kertjében 1925-ben felállított

emlékoszlopot is 1995-ben egészítették ki II. világháborússá. 1996-ban a ládbesenyői önkormányzati hivatal mellett állítottak I. és II. világháborús, valamint millecentenáriumi emlékkopjafát. Abodon 1997-ben avatták fel a település közterén elhelyezett hármaskopjafa emlékművet, mely szintén mindkét világháborúra és a millecentenáriumra emlékezik. 1998-ban a Balajton található Ragályi-kúria kertjében állítottak a világháborúk hőseinek tiszteletére emlékkopjafát. 1999-ben nem készült újabb emlékmű vagy bővítés, ami a 2000-es millennium előkészületeivel magyarázható. 2000-ben négy új emlékmű készült az egyházmegye területén: Bódvalenkén, Damakon, Encsen és Komjátiban. 2001-ben két korábbi emlékművet egészítették ki: Szendrőlád 1989-ben készült emlékművét millenniumi emlékművé, illetve Hidvégardó 1990-es emlékművét, szintén a millenniumra való tekintettel. 2002-ben Varbóc főterén avattak új emlékművet: az emlékkopjafa tetején bronzból készült Szent Korona látható. Ebben az évben készült el Gibárt és Martonyi I. és II. világháborús emlékműve is. A hegymegi református templom mellett álló 1940-es emlékoszlop is ekkor kapott új turult. 2003-ban Nyomáron, ahol a két világháború között emlékfákat ültettek a Hősök Ligetébe, a település új központjában állítottak egy nyitott könyvet formázó emlékművet. 2005-ben Deteken jött létre I. és II. világháborús emlékmű az önkormányzat által.

IX. 4. .A világháborús emlékezet mintái a 21. századi Abaúji Református Egyházmegyében

A Magyar Református Egyház határozatilag nem rendelkezik az I. vagy II. világháborús megemlékezésekről. Nincs egységesen meghatározott emléknapi, ahogyan a megemlékezések keretei sem meghatározottak. A 21. század eleji emlékezési minták ezért erősen lokálisak. Az egyes gyülekezeti közösségektől és azok vezetőitől függ, hogy tartanak-e világháborús megemlékezést vagy sem. 2014 és 2018 között a Tiszaninnen Református Egyházkerület sem tartott kifejezetten I. világháborús megemlékezést, ahogyan az egyházkerülethez tartozó egyházmegyék sem. Az egyházmegyei közgyűléseken esetileg tartottak háborús témában előadást meghívott előadók.

A vizsgált gyülekezetek többségében sem tartottak csak az I. világháborúról szóló megemlékezést. Ez regionálisan azzal magyarázható, hogy bár a világháború is súlyosan érintette a közösségeket, a trianoni döntés következményei hosszútávon sokkal komolyabb következményekkel jártak. Ennek eredményeként a gyülekezeti közösségek jellemzően Trianon évfordulójához kötik az I. világháborús megemlékezéseket is. A vizsolyi református templomban 2020 szeptemberében tartottak trianoni megemlékezést. Az ünnepi

istentiszteleten Pásztor Dániel, a Tiszaninneri Református Egyházkerület püspöke hirdette az ígét, a helyi református lelkész és a település polgármestere mondott beszédet, a megemlékezést pedig zenés műsor zárta. Boldván annak ellenére, hogy az I. világháborúról külön nem emlékeztek meg gyülekezeti szinten, Trianon 100. évfordulójáról 2020. szeptember 6-án templomi ünnepi istentisztelet keretében igen. Rudabányán települési szinten emlékeztek meg Trianonról a trianoni emlékműnél 2020. június 4-én, I. világháborús megemlékezést azonban nem tartottak. Hangácson szintén templomi istentiszteleten emlékeztek Trianonra 2020. június 7-én, verssel, énekkel és filmvetítéssel. Nyomáron együtt emlékeztek meg az I. világháborúról és a trianoni döntésről 2020. június 4-én ünnepi istentisztelettel. A településen a világháborús emlékművet is rendszeresen megkoszorúzzák, ahogyan a szőlősardói református templom kertjében álló világháborús emlékoszlopot is. Szőlősardón ugyanakkor Trianonról nem szoktak megemlékezni. Lakon minden évben március 15-én koszorúzzák meg a világháború hősi halottjainak emlékművét. A református templomban trianoni emlékestentiszteletet tartottak 2020. június 7-én. Az emlékestentiszteletnek része volt egy *„imádság a határainkon kívül élő magyar testvéreinkért.”* A balajti református templomban található világháborús emléktáblát szintén március 15-én szokták megkoszorúzni istentisztelet keretében, ahol imádságban emlékeznek meg az elhunyt hősekről. Balajton is 2020. június 7-én tartottak templomi istentisztelettel imádságos megemlékezést Trianonról. Szendrőben települési szinten valamelyik nemzeti ünnephez kötve koszorúzzák meg a világháborús emlékművet, református gyülekezeti szinten ugyanakkor nincs külön megemlékezés. Trianon 100. évfordulójáról 2020. június 6-án templomi áhítattal és gyermekműsorral emlékeztek meg. Hidasnémetiben, Tornyosnémetiben és Hernádszurdokon a Hősök Napján tartanak világháborús megemlékezést, ökumenikus jelleggel, a trianoni döntés évfordulójáról pedig templomi istentiszteleten emlékeztek meg. Kifejezetten érdekes, hogy az Abaúji Református Egyházmegye területén a világháborús megemlékezéseket néhány helyen a Hősök Napján, május utolsó vasárnapján tartják, hiszen a hivatalos megemlékezések 1946-tól elmaradtak ezen a napon.⁹²⁹ A Zempléni Református Egyházmegye területéről is vannak adataink arról, hogy a világháborús megemlékezéseket az egykori Hősök Napján tartják. Ez egyrészt arra vezethető vissza, hogy a rendszerváltás előtti egyházellenes rendszer miatt az egyházi megemlékezéseket csak titokban, szűk körben tarthatták meg, amelyre egy kis gyülekezet közössége alkalmasnak mutatkozott, ezáltal mintegy átöröklődött a megemlékezés dátuma a rendszerváltás utáni időszakra is. Ugyanakkor

⁹²⁹ Ravasz (szerk.) 2006: 22.

ez is erősen személyfüggő: a megemlékezés időpontjának meghatározásában fontos szerepe van a lelkésznek. Szalaszendén nem éves rendszerességgel, de tartanak világháborús megemlékezést a település emlékművénél. A megemlékezés menete a következő: Himnusz eléneklése, polgármester beszéde, helybeli felekezetek képviselőinek beszéde, koszorúzás, gyermekműsor vagy a községi énekkar műsora, végül pedig Szózat eléneklése. Szemerén hasonlóan tartanak világháborús megemlékezést a település emlékművénél. Göncön a településen felállított világháborús emlékműnél tartják a megemlékezést, melynek elemei rendszerint gyertyagyújtás, beszéd és szavalat.

A néhány példán keresztül is érzékelhető, hogy sem a települések, sem a gyülekezetek megemlékezései nem mutatnak egységes képet. Az esetek többségében egyházi szinten csak Trianonról emlékeznek meg. I. világháborús megemlékezést jellemzően azokban a gyülekezetekben tartanak, ahol a hősi emlék a templom környezetében található (például emléktábla a templom külső vagy belső falán, emlékoszlop a templom kertjében). Ezekben az esetekben az emlékállítás mondhatni elérte a célját, hiszen a gyülekezeti közösségek magukénak érzik a templomnál elhelyezkedő hősi emlékeket. Az, hogy csak gyülekezeti szinten emlékeznek meg az emlékeknél, egy közösség privát emlékezetét mutatja. Az I. világháborús emlékezeti mintákat azonban nem csak a trianoni döntés, hanem a II. világháborús emlékezet is felülírta. Erre kiváló példa a mérai I. és II. világháborús emlékművek esete. Mérán 1934-ben állítottak I. világháborús hősi emléket a református temetőben, majd 1945-ben egy másik emlékmű került szintén a temetőbe, mindkét világháború hőseire emlékezve. 1991-ben az 1945-ös emlékművet felújították, és a település akkori vezetősége úgy döntött, hogy a régi, I. világháborús emlékművet eltávolítják a temetőből. A visszaemlékezések szerint a régi emlékművet darabokra akarták törni, annál is inkább, mert a tetején található turul az emlékmű elmozdításakor megsérült. Mikor a helybeli református lelkész értesült minderről, az emlékoszlop áthelyezésére kérte az önkormányzatot. Így menekülhetett meg az 1934-es emlékmű és került mai helyére, a mérai református templom kertjébe.

A trianoni döntés következményei felülírták az I. világháború emlékezetét abaúji vonatkozásban. Tekintve, hogy a trianoni döntés az I. világháborút volt hivatott lezárni, a Trianonról való megemlékezést tekinthetjük az I. világháborúról való megemlékezésnek is. 2020-ban Trianon 100. évfordulója alkalmából számos abaúji településen avattak trianoni emlékművet, ez egy későbbi kutatásnak kiváló témája lehet.

IX. 5. Összegzés

Az I. világháború a harctéren elhunytakról való megemlékezés számos új módozatát hozta. Az állami propagandában is megjelenő *hősi halottak* kultusza napjaink emlékezetkultúrájára is hatással van. A hősi halottakról való megemlékezést már a háború évei alatt mind állami, mind egyházi szintén igyekeztek szervezett keretek közé szorítani. A hősökre való emlékezés első lépése az elhunytak anyakönyvezése volt, ahol a halál okaként azt tüntették fel: hősi halált halt. A halottak hazahozatala gyakran ütközött nehézségekbe, így a gyülekezeti közösségek gyászistentiszteleteket tartottak, temetés nélkül. Az különféle felekezetek gyásszal kapcsolatos hitelvi felfogásai keveredtek, ami egyházi részről szigorításokat eredményezett a halottakról való megemlékezésben. Az I. világháborús emlékműállítások nemzeti keretbe, azon belül pedig a revíziós szellemiségbe illeszkedtek.⁹³⁰ Az emlékművekre és az avatáson és egyéb ünnepélyeken elhangzott beszédekre jellemző volt a múlt mitizálása, melynek fontos szerepe volt a fiatalok szocializációjában is.⁹³¹ A Református Egyház háborús emlékállítása a mezőlaborci református templom felépítése lett volna, mely sosem valósult meg.

Az Abaúji Református Egyházmegye területén a háborús emlékállítás csak 1920-tól indult meg. Ennek eredményeként 1920 és 1938 között készült a legtöbb hősi emlék, összesen 39 darab. A korszakra jellemző a revíziós gondolattal összefonódó irredenta elemek megjelenése mind az emlékeken, mind azok avatási ünnepélyein. Az 1939 és 1945 közötti időintervallumban az Abaúji Református Egyházmegye területén 29 emlékmű készült, melyből 11 volt I. világháborús. 1946 és 1988 között három világháborús emlékjel készült az egyházmegye területén. Az emlékművek alacsony száma a korszak politikai berendezkedésére vezethető vissza. A rendszerváltás után ezért figyelhető meg újra az emlékműállítás fellendülése. 1989 és 2020 között 40 új emlékművet avattak Abaújban, ezek az aktuális évfordulókra és eseményekre is reflektálnak, például a millenniumra, vagy a trianoni döntés 100. évfordulójára. Ez utóbbi az emlékezetkultúrában is megfigyelhető: abaúji viszonylatban az I. világháborúról való megemlékezést Trianonhoz kötik, aminek következményei felülírták a háború traumáját.

⁹³⁰ NAGYILLÉS 2015: 90.

⁹³¹ Uo. 91.

X. Összegzés

Dolgozatom hipotézise, miszerint a Nagy Háború érzékelése nem országos szinten történt, hanem mindig a konkrét lokális kényszerhelyzetek által vált értelmezhetővé az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetei számára, helyes feltevésnek bizonyult. Ezt támasztják alá a dolgozat fejezeteiben megjelenő, különféle kényszerhelyzeteket és az azokra adott válaszokat bemutató kutatási eredmények.

Az Abaúji Református Egyházmegyét felkészületlenül és rossz anyagi körülmények között érte az I. világháború. A gyülekezetek többsége a korábbi építkezések és felújítások adósságait törlesztette ekkor vagy felújításra szoruló ingatlanjaira próbált egyházi segílyt kérni. Az abaúji gyülekezetek tagjai a legtöbb egyházközségben szegény, vagyontalan emberek voltak, cselédek, napszámosok akiknek gyakran 100 fő alatti létszámát az Amerikába történő kivándorlás is apasztotta. Mind az egyházközségek, mind azok tagjai kimerültek voltak anyagi szempontból, melynek hatására a háború sokféle kényszere súlyosan érintette őket. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeteinek és lelkészeinek I. világháború alatti belső életét két kérdés mentén határozhatjuk meg: a lelkeszi fizetésrendezés és a belmisszió kérdéseinek mentén. Az elszegényedő gyülekezeti tagok a háború évei alatt saját megélhetésükről is nehezen tudtak gondoskodni. Ugyanakkor a lelkeszi állás fenntartásához szükség volt megfeszített anyagi hozzájárulásukra. A lelkészek helyzetén mind az egyházmegye, mind az egyházkerület igyekezett segíteni, azonban az elsődleges támogatást a lelkészek saját gyülekezetüktől várták. Az egyházmegye háborús drágasági pótlékkal igyekezett kompenzálni a lelkészek alacsony fizetését. A gyülekezetek, lelkészeik javaslatára, visszatértek a párbér terményben történő fizetésére, annak aktuális piaci ára helyett, ugyanis a gyors gazdasági változások miatt az nem jelentett volna biztos megélhetést. Mivel a gyülekezetek presbitériumai ragaszkodtak a lelkészek díjlevelében meghatározott javadalmi tételekhez, belső konfliktusok alakultak ki a gyülekezetek és lelkészeik között. A konfliktusok gyakran az egyházmegyei bíróságig jutottak, melyekről az egyházmegyei jegyzőkönyvekből értesülünk. A háború előrehaladtával a gyülekezetek és lelkészek egyre kevésbé számíthattak állami támogatásra, így belső egyházi megoldásra volt szükség. Az egyházmegye vezetősége ezért szorgalmazta gyülekezetenként az egyházfenntartási alap létrehozását. A másik kérdés a belmisszió kérdése volt. Tekintve, hogy a lokális közösségek tagjai korábban sosem tapasztalt jelenségekkel találkoztak a világháború évei alatt, a vallásos buzgóság hanyatlani kezdett. A gyülekezeti élet számos szegmense volt a hívek

áldozatkészségére alapozva a lelkész és a tanító téli tüzelőjéről való gondoskodástól egészen az úrvacsorai jegyek adományozásáig. A vallásos buzgóság felélénkítésére az istentiszteletek mellett vallásos felolvasásokat tartottak, illetve iratokat is terjesztettek. Az egyházmegye belmissziós törekvései azonban csak részleges sikereket értek el: a felolvasások a háború alatt abbamaradtak és a különféle egyletek megalakítása is nehézségekbe ütközött. Mindezek eredményeként a háború külső kényszerhelyzetei tovább nehezítették az egyházközségek életét.

Az első, háború generálta külső kényszerhelyzet a mozgósítás volt. Tekintve, hogy a lelkészek mentesek voltak a hadkötelezettségtől, a mozgósítás elsősorban az egyházközség többi tisztségviselőjét, a tanítót, gondnokot, kántort érintette a gyülekezet többi tagja mellett. Míg a hadbavonult gondnokok vagy kántorok feladatát más is elláthatta a közösségben, addig a református népiskolai tanítók helyettesítése összetett feladat volt. Ezt a feladatot a háború első éveiben rendszerint a helybeli lelkész vállalta magára, külön díjazás nélkül. Az I. világháború-korabeli felekezeti népiskolák többsége egy tanerős volt, így a tanítók mozgósításával akár 80-100 gyerek is oktatás nélkül maradt a községekben. Az gyülekezeti iskolaszékek megpróbálták mozgósított tanítójuk felmentését elérni, azonban ez a legtöbb esetben nem járt sikerrel. Állami részről a háború második felében már szervezeten próbálták helyettesíteni a bevonult tanítókat, főként tanítóképzős növendékekkel és nyugdíjas tanítónőkkel. A helyettesítési rendszernek számos hátlütője volt, többek között a gyermekek vallásos oktatása terén, ugyanis az államilag kirendelt tanítók és tanítónők nem mindig vállalták az iskolákban a hitoktatást. A rendezetlen iskolai helyzet iskolakerüléshez, ezáltal osztályozhatatlan évekhez vezetett. A háború után az állam minden támogatást megvont a felekezeti iskoláktól és arra kötelezte az alacsony létszámú református népiskolákat, hogy olvadjanak össze a helyi római katolikus iskolákkal. Több abaúji felekezeti népiskola a fenntartási nehézségek miatt pedig államivá vált.

A különféle háborús kényszerhelyzetek egymás után érték a gyülekezeteket: a mozgósítás traumája után következtek a hadi célra történő rekvirálások. A gyülekezeti közösségeket elsősorban a harangok rekvirálása érintette. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezetiből 80 darab harangot rekviráltak az I. világháborúban. Ez a szám azért nem lett magasabb, mert a hadvezetőség minden gyülekezetben meghagyott legalább egy harangot, szakrális célokra. Ennek ellenére a harangrekvirálás majdnem minden gyülekezetet érintett, emiatt a háborúval kapcsolatos anekdoták többsége is ehhez köthető. A háború első felében a rekvirálás még a hazafias áldozatkészség jegyében zajlott, a háború

második felére azonban szervezett hadianyag-utánpótlássá változott. A rekvirálások konfliktusokat eredményeztek a gyülekezeteken belül is, hiszen a gyakran több száz éves szakrális tárgyak fontos szerepet töltöttek be a gyülekezetek életében. A művészettörténeti szempontból értékesnek ítélt harangokra nem terjedt ki a rekvirálás, ugyanakkor a gyülekezetek repedt, sérült harangjaikat több esetben is átadták a hadvezetés részére, térítés nélkül. A rekvirált harangokért a gyülekezetek kártérítést kaptak, ennek összege azonban nem fedezte egy új harang öntését. A rekvirált harangok pótlására így alapítványokat hoztak létre, melyeket addig gyarapítottak, míg az összeg elegendő nem lett egy új harang öntésére. Az adományozásban a közösségek Amerikában élő tagjai is részt vettek. A gyülekezetek többsége azonban az 1930-as évekig egy haranggal, vagy harang nélkül maradt.

A hazafias áldozatkészség kinyilvánításának újabb lehetősége volt gyülekezeti szinten a hadikölcsönjegyzés. Az Abaúji Református Egyházmegye gyülekezeti, lelkészei, tanítói és egyháztagjai egyaránt jegyezték hadikölcsönt a világháború során. A gyülekezeti közösségek rendszerint korábbi megtakarításaikat fordították a jegyzésre, ezáltal felhasználva tőkéjüket. Tekintve, hogy az állami propaganda a hadikölcsönt biztosan megtérülő, kiváló befektetésként népszerűsítette, a társadalom minden csoportja jegyzett kölcsönt. A jegyzőkben fel sem merült a gondolat, hogy a visszafizetések elmaradhatnak. A háború elvesztése miatt azonban a kölcsönök állami visszafizetése nem valósult meg. A nehéz anyagi helyzetben lévő abaúji gyülekezetek megtakarított pénzük nélkül és a visszafizetés elmaradásával kilátástalan helyzetbe kerültek. Ez különösen a lelkészek fizetésével kapcsolatos kérdésekben nyilvánult meg. A gyülekezetek és lelkészeik anyagi helyzetében így csak az 1930-as évekre figyelhető meg stabilizáció.

Az Abaúji Református Egyházmegyét érintő háborús kényszerhelyzetek érdekes eleme volt a katonai lelkészi szolgálat is. Az egyházmegye területén, Kassán történtek a sorozások, illetve több katonai kórház is működött ott a háború alatt. A református egyház nem volt felkészülve arra, hogy a besorozott és harctérre küldött református katonák között szolgálatot végezzen tábori lelkészeken keresztül. Ehhez társult, hogy aránytalanul kevés református tábori lelkész szolgált békeidőben is, illetve, hogy a református tábori lelkészet ekkor még nem volt intézményesítve. Mindezek együtteseként a református tábori lelkészek száma csak lassan emelkedett a háború éveiben. A katolikus tábori lelkészek magas számaránya visszaélésekre adott lehetőséget a protestáns katonák között, ami felekezetek közötti konfliktusokat eredményezett. A katonai lelkészként szolgáló lelkészeknek gondoskodniuk kellett saját helyettesítésükről, ami több gyülekezetben konfliktusokhoz vezetett. A lelkészek

nem voltak felkészülve a katonai lelkészettel járó mentális és fizikai megterhelésre sem, erről tábori és harctéri beszámolóik tanúskodnak. A tábori lelkészek alacsony létszámát az egyházi vezetés vallásos iratok terjesztésével igyekezett kompenzálni. Ez a tendencia jól illeszkedik a korszak belmissziós törekvéseibe. A vallásos iratok többsége azonban inkább tekinthető háborús emlékéllátásnak, mintsem tényleges iratmisszióknak.

Az I. világháború emlékezete az Abaúji Református Egyházmegyében nem mutat egységes képet. Az egyházmegye területén a háborús emlékéllátás 1920-tól indult meg, ami többek között a gyülekezetek nehéz anyagi helyzetére vezethető vissza. 1920 és 1938 között 39 hősi emlék készült Abaújban, melyek a korszakra jellemzően a revízió gondolatosságát hordozzák magukon. A II. világháború éveiben, 1939 és 1945 között 29 emlékművet avattak az egyházmegyében, melyből 11 darab volt I. világháborús emlék. A II. világháborút követően az új politikai berendezkedés miatt csak három új hősi emlék készült. Az 1989-es rendszerváltás adott újabb lehetőséget és lendületet az emlékéllátásnak: 1989-től 2020-ig 40 új emlékművet avattak az egyházmegye területén. Ezekre az emlékekre jellemző, hogy az aktuális évfordulókra is reflektálnak, így a millenniumra vagy a trianoni döntés 100. évfordulójára. A trianoni döntés következményei az Abaúji Református Egyházmegye területét is súlyosan érintették, így ez a háborús emlékezetben is megfigyelhető. Annak ellenére, hogy az I. világháború komoly személyi és anyagi veszteségeket okozott az egyházmegye gyülekezeteinek, a trianoni döntés traumája felülírta azokat az emlékezetben. Trianon 100. évfordulójára több abaúji településen avattak trianoni emlékművet, ezek vizsgálata egy újabb kutatás tárgyát képezheti a jövőben.

Az Abaúji Református Egyházmegye az élet minden szegmensére kiható, korábban nem tapasztalt kényszerhelyzetekkel szembesült az I. világháború alatt és azt követően. A gyülekezetek mindig a lokális kényszerek mentén próbálták átvészelni a világháború időszakát, gyakran több évszázados tradíciókat és bevett egyházi gyakorlatokat újraértelmezve. Az egyházmegye vezetősége tudatosan készítette a gyülekezeteket a háború utáni bizonytalan időszakra, és tisztában volt azzal is, hogy az állam nem lesz képes a korábban megszokott módon anyagi támogatást nyújtani. A gyülekezetek többsége az anyagi nehézségeket az Amerikában élő tagok segítségével volt képes túlélni. A trianoni döntés a teljes Magyarországi Református Egyházat súlyosan érintette, az egyház újraszervezése azonban eredményesnek bizonyult. Az I. világháborúban a rossz anyagi helyzetben lévő, kis lélekszámú gyülekezetek kilátástalansága ellenére 100 évvel később az Abaúji Református Egyházmegye még mindig létezik 21. 000 egyházztaggal és 52 lelkésszel.

XI. Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári források

Jelzet nélkül. *Méra Protocula Consistorialia 1856-1910.* Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

Jelzet nélkül. *Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve, 1909-1930, Felsőméra.* Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

Jelzet nélkül. A felső-mérai ref. egyház gondnokainak számadásuk: 1866-1922. Mérai Református Egyházközség parokiális irattára, helyszínen.

SRKL S. E. II. 1/10. *Abaujvár-Pányok, presbiteri jegyzőkönyv 1895-1944.*

SRKL R. B. II. 4/20. *Az abauj-baktai ev. ref. egyház presbytériumának jegyzőkönyve 1896-1915.*

SRKL R. B. II. 4/3. *A baktai református egyház presbiteri- és közgyűléseinek jegyzőkönyve 1916 évtől.*

SRKL S. E. III. 5/5. *Presbiteri jegyzőkönyv, Abaujkér 1911-1950.*

SRKL S. E. IV. 5/11. *A felső és alsó czéczei ref. egyház Tanács gyűlésének jegyzőkönyve 1869-ik esztendőől.*

SRKL S. F. III. 1/46. *Beret-Detek, presbiteri jegyzőkönyv, 1891-1972.*

SRKL S. F. III. 1/41. *Presbiteri jegyzőkönyv II. 1910-1923, Csenyéte.*

SRKL S. E. III. 1/26. *Presbiteri jegyzőkönyv, Telkibánya, 1877-1926.*

SRKL K. cs. III. 6/12. *Némely abauji és tornai eklézsiára vonatkozó legrégebb adatok az üldöztetési korszakból.*

Püspöki iratok

Püspöki irattár 1914. P-4. SRKL

Püspöki irattár 1915./I. P-5. SRKL

Püspöki irattár 1915./II. P-6. SRKL

Püspöki irattár 1916. P-7. SRKL

Püspöki irattár 1918. P-9. SRKL

Püspöki irattár 1919. P-9. SRKL

Püspöki irattár 1922. P-9. SRKL

Püspöki irattár 1923. P-9. SRKL

Nyomtatott források

A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.

1882 Budapest

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1903. évre.

1903 Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-15. évekre.

1915 Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa

A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1917. évi május hó 31. és június 1-2. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.

1917 Országos Központi Községi Nyomda Rt., Budapest

A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1918. évi január hó 18. napján, valamint 1918. évi április hó 24-26-ik napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.

1918 Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda Vállalata, Budapest

Magyarországi Rendeletek Tára 1867-1945

1914 *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 120.000 számú rendelete, a mozgósítás folyamán tényleges katonai szolgálatra bevonult községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók szolgálati viszonyainak és illetményeinek szabályozásáról.*

CZINKE István (szerk.)

1918 *A Tiszáninneri Református Egyházkerület 1918. évi június hó 4. és 5-ik napjain Miskolcson tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein, Ludwig és Szelényi Könyvnyomda Rt., Miskolc

ILLYÉS Bertalan (szerk.)

1923 *A Tiszáninneri Református Egyházkerület Névkönyve.* Sárospatak

KOVÁCS István (szerk.)

- 1909a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1909. évi április hó 27-28. napjain Kassán tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak
- 1912a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1912. évi április hó 10-11. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer, Sárospatak
- 1914a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1914. évi április hó 28-29. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer Nyomda, Sárospatak
- 1914b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1914. évi augusztus hó 27-ik napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi és Társa Könyvnyomda, Miskolc
- 1915a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1915. évi május hó 5-6. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1915b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1915. évi augusztus hó 25-26. napjain Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1916a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1916. évi május hó 9-10. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc, 1916.
- 1916b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1916. évi augusztus hó 31. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1917a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1917. évi május hó 8-9. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1917b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1917. évi augusztus hó 15. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1918a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1918. évi május hó 1-2-ik napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Rt. Könyvnyomda, Miskolc
- 1918b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1918. évi szeptember hó 1. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein, Ludwig és Szelényi Könyvnyomda Rt., Miskolc

PUKY Endre (szerk.)

- 1908a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1908. évi április hó 28-29. napjain Kassán tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

RADÁCSI György (szerk.)

1914b *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1914. évi november hó 18-ik napján Miskolczon tartott őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer, Sárospatak

1915a *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1915. évi június hó 10. napján Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak

1915b *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1915. évi november hó 10-11. napjain Miskolczon tartott őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Nyomda, Sárospatak

1916a *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1916. évi június hó 15. és 16. napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein és Ludwig Nyomdája, Miskolc

1916b *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1916. évi június hó 15. és 16-ik napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein és Ludwig Könyvnyomda, Miskolc

1917a *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1917. évi június hó 14-15-dik napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak

UJJ József (szerk.)

1905a *Az Abaúji Ev. Reform. Egyházmegye Kassán 1905-ik évi május hó 2-3. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

1906a *Az Abaúji Ev. Reform. Egyházmegye Kassán 1906-ik évi április hó 24-25. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

Sajtó

Délmagyarország, 1916. április 1.

Dunántúli Protestáns Lap:

1914. 25. évf. 43. sz.

Evangélikus Lap:

1914. 4. évf. 36. sz.

1915. 5. évf. 8. sz.

Lelkészegyesület:

1918. 11. évf. 26-27. sz.

Protestáns Egyházi és Irodalmi Lap (PEIL):

1914. 57. évf. 35. sz., 39. sz., 43. sz., 47. sz., 51. sz.

1915. 58. évf. 13. sz., 35. sz.

1916. 59. évf. 48. sz.

1918. 61. évf. 24. sz.

Sárospataki Református Lapok (SRL):

1914. 10. évf. 31. sz., 32. sz., 33. sz., 37. sz., 38. sz., 39. sz., 42. sz., 44. sz., 45. sz., 46-47. sz., 50. sz., 51. sz.

1915. 11. évf. 2-3. sz., 4-5. sz., 6-7. sz., 8-9. sz., 10-11. sz., 12-13. sz., 15-16. sz., 19-20. sz., 22. sz., 23. sz., 24. sz., 25-26. sz., 27-28. sz., 29-30. sz.,

1916. 12. évf. 5. sz., 10. sz., 13. sz., 14. sz., 21. sz., 34. sz., 43. sz.

1917. 13. évf. 11. sz., 26-27. sz., 40-41. sz., 44-45. sz.

1918. 14. évf. 18-19. sz.

1921. 16. évf. 1. sz., 13. sz.

1922. 17. évf. 3. sz.

1925. 20. évf. 6. sz.

Internetes források

Törvények és rendeletek

1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

1881. évi LXIV. törvénycikk Abauj és Torna megyék egyesítéséről.

<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6021>

1881. évi LXIII. törvénycikk (néhány törvényhatóságok határának egyes községek és puszták átsatolása által való kiigazításáról, s az ezzel kapcsolatos intézkedésekről.

<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6020>

<http://72varmegye.eu/?oldal=varmegye&varmegye=Abauj-Torna>

1913. évi XLIII. törvénycikk indoklása az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300043.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D46>

Magyarországi Rendeletek Tára 1867-1945, 1914. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 120.000. számú rendelete, a mozgósítás folytán tényleges katonai szolgálatra bevonult községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók szolgálati viszonyainak és illetményeinek szabályozásáról.*

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=2371&layout=s

Egyéb internetes források

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház rövid története. <http://reformata.sk/mutat/379/>

Az Abaúj-Tornai Református Egyházmegye hivatalos Facebook-oldala.

http://www.facebook.com/refabaujterna/about/?ref=page_internal

Adalékok Jankovich Béla életéről:

<http://www.nefmi.gov.hu/miniszterium/volt-miniszterek/volt-miniszterek>

Adalékok Révész Kálmán életéről:

<https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/miskolc/deszka-temeto/revesz-kalman>

<http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2372>

Adalékok Tüdös István életéről:

<http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=3097>

Adalékok a Konventről:

<https://www.parokia.hu/v/a-regi-tetok-helyett>

Izsófalva település weboldala:

<https://www.izsofalva.hu/muvelodesi.php>

Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékeinek lezárt és nem frissített adatbázisa

<https://www.kozterkep.hu/adattar/hosi-emlek>

Mezőlaborc település világháborús tematikájú weboldala:

<https://1914-medzilaborce-1918.sk/hu>

Csunderlik Péter

é. n. *Tirol és Svájc kultúráját a magyar hegyek közé – Mezőlaborc szabadkőműves újjáépítése.*

<http://elsovh.hu/tirol-es-svajc-kulturajat-a-magyar-hegyek-koze-mezolaborc-szabadkomuves-ujjaepitese/>

Dienes Dénes

2009 *Az Abauji Egyházmegye rövid története.*

<http://www.tirek.hu/lap/abauj/cikk/mutat/azabaujegyhaazmegyerol/>

Gazda István

é. n. *A Borsod-Gömöri Református Egyházmegye rövid története.*

http://bgrem.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=47:a-borsod-goemoeri-reformatus-egyhaazmegye-roevld-toertenete&catid=30:egyhaazmegye

Hőgye István

2009 Emlékezés Dókus Ernőre. In: *Zempléni Múza*, 9. évf. 2. sz. 89-90.

http://www.zemplenimuzsa.hu/09_2/hogye.htm

Kálmán Éva

2019 „*Memento Trianon*” - *A 100. országzászló.*

https://mnl.gov.hu/mnl/bazml/hirek/kalman_eva_memento_trianon_a_100_orzagzaszlo

Kollega Tarsoly István (szerk.)

1996-2000 *Magyarország a XX. században. I. kötet: Politika és társadalom, hadtörténet és jogalkotás.* Babits Kiadó, Szekszárd, 1-24.

<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/4.html>

Maczák Ibolya

2010 *Imakönyvek az első világháborúban.*

https://mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/09_elso_vilaghaboru_imakonyvek

Magyar Katolikus Lexikon, Pálos Könyvtár, 1980-2013.

Harangrekvirálás szócikk.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/harangrekvir%C3%A1l%C3%A1s.html>

Herczeg Ferenc szócikk.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/Herczeg.html>

Ortutay Gyula (szerk.)

1977-1982 Magyar Néprajzi Lexikon IV. kötet, *Sírjelek* szócikk. Akadémiai Kiadó, Budapest

<https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1230.html>

Pallas Nagy Lexikona, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1897.

Néptanítók Lapja szócikk.

<https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/074/pc007454.html#8>

Révai Nagy Lexikon XV. kötet, Révai Testvérek Irodalmi Részvénytársaság, Budapest, 1922.

Párbér szócikk. 192. <https://mek.oszk.hu/06700/06758/pdf/revai15.pdf>

XI. 1. Szakirodalom

AUDOIN, Stéphane – BECKER, Rouzeau-Annette

2006 *1914-1918, az újraírt háború*. L'Harmattan Kiadó, Budapest

BALÁZS Eszter

2010 A „sakktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. In: *Múltunk*, 2010/3. 109-131.

BALLA Tibor

2010 *A Nagy Háború osztrák-magyar tábornokai*. Argumentum, Budapest

BARABÁS László

- 1997 Eklézsiakövetés a székely protestáns „szentföldön” (Siklód). In: szerk.: S. Lackovits Emőke: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Veszprém-Debrecen, 386-404.

BARÁTH Béla Levente

- 2014 „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” – *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911-1920).* Hernád Kiadó, Sárospatak **BARÁTH Béla Levente (szerk.)**

- 2014 *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok.* D. Dr. Harsányi András Alapítvány – Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen

BARTA Róbert – CSISZÁR Imre (szerk.)

- 2015 *Vidék és város: Az első világháború és a magyar vidék.* Hajdúnánás Város Önkormányzata, Hajdúnánás

BARTHA Elek

- 2006 *Vallási terek szellemi öröksége.* Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda, Debrecen

BÁRTH Dániel

- 2008 Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In: Fülemile Ágnes-Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi elemzésének lehetőségei.* L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2008. 290-300.

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes

- 1994 Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet-Magyarországból. In: *Névtani Értesítő.* Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkatató Munkaközösségének időszakos kiadványa, Budapest
- 2005 A három szabadkőműves Bókay. In: *Mérnök, természettudós és orvos dinasztiák, melyek befolyásolták Magyarország szellemi életét. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből.* Országos Műszaki Múzeum - Áron Kiadó, Budapest, 245-261.

BIHARI Nagy Éva – SÁPY Szilvia (szerk.)

- 2019 *Vallási Néprajz 16. Válogatott tanulmányok a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciójában elhangzott előadásokból, 2019. augusztus 26-27.* De Néprajzi Tanszék, Debrecen

BIHARI Péter

- 2008 *Lövészárkok a hátszágban: középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest

BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István (szerk.)

- 1995 *A Magyar Református Egyház története.* Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak

BOIA, Lucian

- 2015 *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése.* Ford.: Tibori Szabó Zoltán, Cser, Budapest

BORÓVI József

- 1992 *A magyar tábori lelkészet története.* Zrínyi Kiadó, Budapest

BÖDŐK Gergely

- 2018 „A munka frontján” - A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszágában. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 409-419.

B. KOVÁCS István

- 1986 *Erkölc és fegyelmezés a felsővályi egyházban a jobbágyszabadítás előtt.* In: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 24. évfolyam,* Miskolc, 99-112.

CSÁKY Károly

- 2008 *A Perőcsényi Református Egyházközség presbiteri jegyzőkönyveinek néprajzi vonatkozásai.* In: *Ethnica X. évfolyam,* Debrecen, 12-17.

CSÍKI TAMÁS

- 2017 *Catholic Church Propaganda and Mobilization in the First World War.* In: *Gesta: fiatal miskolci történészek folyóirata,* 2017. 16. sz., 53-59.

- 2018 Isten nevében (?) Az első világháború protestáns értelmezései. In: *Egyháztörténeti Szemle XIX/1.* 66-78.
- 2020 A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása az I. világháború idején. In: *Ethnographia*, 131. évf. 1. sz. 85-105.

CLARK, CHRISTOPHER

- 2015 *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Ford.: Makovecz Benjámin, Park, Budapest

DIENES Dénes

- 1998 *Tanulmányok a Tiszáninneni Református Egyházkerület történetéből.* Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak
- 2001 *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16-17. század.* Osiris Kiadó, Budapest

DIENES Dénes – GYÖRGY KOSZTIK Gábor

- 1996 *A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárának fond- és állagjegyzéke 1294-1990.* Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak

DIENES Dénes – UGRAI János

- 2017 *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története.* Hernád Kiadó, Sárospatak

FARKAS Márton

- 1969 *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban: a hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában.* Akadémiai Kiadó, Budapest

FÜLEMILE Ágnes – KISS Réka (szerk.)

- 2008 *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi elemzésének lehetőségei.* L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézete

GALÁNTAI József

- 1964 *Magyarország az I. világháborúban 1914-1918.* Gondolat Kiadó, Budapest
- 1980 *Az első világháború.* Gondolat Kiadó, Budapest

GERŐ András (szerk.)

- 2014 *Merénylettől a hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon. (1914. június 28 – 1914. július 28.)* Habsburg Történeti Intézet, Budapest

GLÄSSER Norbert – MÓD László (szerk.)

- 2018 *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged

GYARMATI Enikő

- 2015 Alan Kramer: Az első világháború legújabb historiográfiája. (Recent Historiography of the First World War). In: *Klió Történelmi Szemléző Folyóirat*, 2015/2. 81-94.

GYÁNI Gábor

- 2016 *A történelem mint emlék(mű).* Kalligram, Budapest

HAJDÚ Tibor

- 1999 *Tisztikar és középosztály, 1850-1914. Ferenc József magyar tisztjei.* História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest

HAJDÚ Tibor – POLLMANN Ferenc

- 2014 *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914-1918.* Osiris, Budapest

HADOBÁS Pál

- 2015 *Világháborús emlékművek Edelény környékén.* MKKM, Edelény

HALBWACHS, Maurice

- 2018 *Az emlékezet társadalmi keretei.* Atlantisz, Budapest

HASILÓ Judit

- 2017 A reformáció ünneplése 1917-ben. In: *Sárospataki Füzetek*, 2017. 4. sz., 149-156.

HOLMÁR Zoltán

- 2019 *Első világháborús emlékművek Szabolcs és Szatmár vármegyékben a két világháború között (1918-1938).* Doktori disszertáció. DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

JÁVOR Kata

- 1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: *Népi kultúra – Népi társadalom*. V-VI. 71-101. (főszerk.: Ortutay Gyula) Akadémiai Kiadó, Budapest

KISS Réka

- 2009 *Egyház és társadalom a koraujkorban a Küüllői Református Egyházmegye iratainak tükrében (17-18.sz.)*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Néprajztudományi Doktori Iskola, Budapest

KÓSA László

- 1979 Erkölcsi kihágások és büntetésük Gyulán a XIX. század első felében. In: *Békési Élet*. 1979/I. sz., XIV. évfolyam. Kner Nyomda, Gyoma, 118-125.
- 1993 *Egyház, társadalom, hagyomány*. Societas et Ecclesia, Debrecen

KOZMA Zsolt

- 2005 *Teológiai idegen szavak, kifejezések, szólások szótára*. A Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdája, Kolozsvár

KOVÁCS Áron – KUSNYÍR Éva

- 2020 *Reformed College of Sárospatak*. Scala Arts & Heritage Publishers Ltd, London

KOVÁCS Kálmán Árpád

- 2018 Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. Origó. Református egyházi élet Hódmezővásárhelyen a háború kitörésekor. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 378-379.

KULCSÁR László - KULCSÁR J. László

- 2019 „*A burdus élet a legszebb a világon*” - A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. In: *Tér és társadalom*. 33. évf. 2. sz., 83-107.

KUSNYÍR Éva

- 2017 „*Első volt, aki segélykérésünk szavát meghallgatta, koronás királyunk, I. Ferencz József*”. Az alsó-mérai református templom építésének története. In: *Sárospataki Füzetek*, 21. évf. 4. sz. 47-59.

L. JUHÁSZ Ilona

- 2010 *Neveitek e márványlapon...A háború jelei*. Fórum Kisebbségkutató Intézet

MAJOROS István – ANTAL Gábor – HEVŐ Péter – M. MADARÁSZ Anita (szerk.)

- 2015 *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest

MARINKA Melinda (szerk.)

- 2020 *Háború és Katonasors*. Györffy István Néprajzi Egyesület – DE Néprajzi Tanszék, Debrecen

MARWICK, Arthur

- 1974 *War and Society in the Twentieth Century. A Comparative Study of Britain, France, Germany, Russia and the United States*. Macmillan Education LTD

MIHÓK Sándor

- 2018 A hadikölcsön Magyarországon az első világháború idején. In: *Honvédségi Szemle*, a Magyar Honvédség Központi Folyóirata, 146. 4. sz. 2018. 127-139.

MOLNÁR Ambrus

- 1996 A református egyház és a partikuláris iskola tisztségviselői és azok javadalmazása a 18-19. században Hajdúszoboszlón. In: *Ökumenikus*

tanulmányok. KLTE Néprajzi Tanszék; Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa; Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, Debrecen, 167-189.

NAGY Géza

- 1985 Adatok Karcsa lakóinak erkölcsi és társadalmi életéhez a Karcsai Református Egyház jegyzőkönyvei alapján. In: *Vallási Néprajz.* II., 54-106., Budapest

NAGY Ödön

- 1994 A református egyházfegyelem a múltban és a 20. században. In: *Confessio* 1994/2. 18. 94-98.

NAGYILLÉS Anikó

- 2015 A hőskultusz és közösségi emlékezetek. (2015) In: *Sokszínű néphagyomány, sokféle módszer - Válogatás a VII. fiatal néprajzkutatók és kulturális antropológus hallgatók konferenciáján elhangzott előadásokból.* GrafoProdukt, Szabadka, 2015. 85-92.

NÉMETH Tamás

- 2001 Az egyházfegyelem mint etikai kérdés a Magyarországi Református Egyház különböző szintjein. In: *Théma.* 107-112.

P. SZALAY Emőke (szerk.)

- 2010 *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház IV. XVIII. Abaúj-Tornai Református Egyházmegye I.,* Kapitális Kft., Debrecen
- 2011 *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház V. XIX. Abaúj-Tornai Református Egyházmegye II.,* Kapitális Kft., Debrecen
- 2012 *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház VI. XX. Abaúj-Tornai Református Egyházmegye III.,* ProArtDesign, Komárom

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2017 *Abaúj felekezeti és etnikai térszerkezetének változásai (16-20. század eleje).* In: *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza, 2. köt.* Nyíregyházi

Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, Szerencs, 255-272.

PAPP Imre József

2018 Tábori lelkésztség a Magyarországi Református Egyházban a 20. század első felében. In: *Kultúra és közösség*, 9. évf. 3. sz., 2018. 67.

PATAY Pál

1958 Nógrád megye harangjai. In: *Művészettörténeti Szemle*. 149-177.

1977 *Régi harangok*. Corvina Kiadó, Budapest

1997-1998 Szatmári harangok. In: *Jósa András Múzeum Évkönyve XXXIX-XL*. 361-412.

1999 Beregi harangok. In: *Jósa András Múzeum Évkönyve XLI*. 415-445.

2009 Zempléni harangok. In: *Officina Musei* 18.

PÉTERFY László

1974 Fegyelmezés a kükküllői egyházmegyében a XVIII. sz. folyamán a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint. In: *Református Szemle*. 109-118.

POCSAINÉ EPERJESI Eszter

2007 *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek néprajzi vonatkozásai: 16-17. század, Tiszáninneni egyházvidék*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak

POGÁNY Ágnes

2002 A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. In: *Történelmi Szemle*, 2002. 44. évf. 1–2. sz. 65-97.

POLLMANN Ferenc

2011 A háború dimenziói. In: *Acta Musei Militaris in Hungaria*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 12. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 13-16.

2015 A Nagy Háború Magyarországi historiográfiája. In: *Múltunk*, 2015/1. 93-103.

PÓK Attila

2015 Az első világháború értelmezésének fő tendenciái 100 évvel a szarajevói merénylet után. In: *Múltunk*, 2015/1. 22-41.

PUKÁNSZKY Béla – NÓBIK Attila

2013 *A magyar iskoláztatás története a 19-20. században*. Elektronikus tananyag.

PUSKÁS Julianna

1974 Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. In: *Történelmi Szemle*, MTA, Történettudományi Intézet, 1974, 32-68. 34.

PÜSKI Levente – KEREPESZKI Róbert (szerk.)

2015 *A „Nagy Háború” és emlékezete*. DE Történelmi Intézet, Debrecen

RAVASZ István (szerk.)

2006 *Emlékek a hadak útja mentén – Avagy hadtörténelem, kegyelet és hagyományörzés*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

ROMSICS Ignác (szerk.)

2010 *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó, Budapest

SAJTOS Szilárd

2014 Református egyházunk szolgálata a katonákért. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáraitra, diákjaira emlékezve*. D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen, 57-86.

SINKÓ Katalin

1991 A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. In: Kovács Ákos (szerk.): *Monumentumok az első világháborúból*. Corvina, Budapest, 9-45.

S. VARGA Pál

- 2016 Emlékezetkultúra és eszmetörténet. Vallási emlékezhelyek Kelet-Közép-Európában. In: *Klió, Történelmi Szemlész Folyóirat*. 2016/2. 3-26. 8.

SZABÓ Antal

- 1990 A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története – I. rész. In: *Regio Kisebbségtudományi Szemle*, 1. évf. 3. sz. 133-162.

SZABÓ Dániel (szerk.)

- 2009 *Az első világháború*. Osiris, Budapest

SZABÓ Éva

- 2013 *A református katonai lelkigondozás nehézségei az első világháborúban*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 14. évf. 4. sz. 51-59.

SZATHMÁRY Béla

- 2020 *Református egyházjog. A Magyarországi Református Egyház szervezete és működése*. Hernád Kiadó, Sárospatak

SZÁSZFALVI Márta

- 2007 A református egyházfegyelem a sárándi konzisztórium jegyzőkönyvek alapján. In: *Ethnica IX./2*. Debrecen, 38-50.

SZIJJ Jolán (szerk.)

- 2000 *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs*. Petit Real Kiadó, Budapest

SZŐTS Zoltán Oszkár

- 2016 Volt egyszer egy évforduló – válogatás az utóbbi két év első világháborús szakirodalmából. In: *Múltunk*, 2016/2. 120-146.

UGRAI János

- 2014 Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája. In: *Korall*, 56. sz., 27-45.

VÁRADY József

- 1989 *Tiszáninnen református templomai*. Alföldi Nyomda, Debrecen

VARGA A. József

- 2000 *Soltész Elemér protestáns tábori püspök*. Petit Real, Budapest, 2000.

VÉRTESEI Lázár

- 2018 A plébánosok szerepvállalása az I. világháború hátszágának társadalomszervezésében. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 271-285.

WINTER, Jay

- 2009 Approaching the History of the Great War: A User's Guide. In: *The Legacy of the Great War. Ninety Years On*. University of Missouri Press, Columbia, Missouri, 2009. 1–17.

ZEIDLER Miklós

- 2009 *A revíziós gondolat*. Kalligram, Pozsony

ZOVÁNYI Jenő

- 1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest

XI. 2. Forrásirodalom

A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.

1882 Budapest

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1903. évre.

1903 Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára az 1913-15. évekre.

1915 Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa

A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1917. évi május hó 31. és június 1-2. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.

1917 Országos Központi Községi Nyomda Rt., Budapest

A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1918. évi január hó 18. napján, valamint 1918. évi április hó 24-26-ik napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve.

1918 Debreczen Sz. Kir. Város Könyvnyomda Vállalata, Budapest

Magyarországi Rendeletek Tára 1867-1945

1914 *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 120.000 számú rendelete, a mozgósítás folyamán tényleges katonai szolgálatra bevonult községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók szolgálati viszonyainak és illetményeinek szabályozásáról.*

AGGHÁZY Kamil – STEFÁN Valér

1934 *A világháború 1914-1918.* Budapest

BARLA Jenő

1909 Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban. In: *Protestáns Szemle*, XXI. évf. 6. szám. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomda, Budapest, 368-378.

BOROVSKY Samu – SZIKLAY János (szerk.)

- 1896 *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest

CZINKE István (szerk.)

- 1918 *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1918. évi június hó 4. és 5-ik napjain Miskolczon tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein, Ludwig és Szelényi Könyvnyomda Rt., Miskolc

CSOMÁR Zoltán

- 1940 *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története.* M. Kir. Állami Nyomda kirendeltsége, Ungvár

JULIER Ferenc

- 1933 *1914-1918. A világháború magyar szemmel.* Magyar Szemle Társaság, Budapest

ILLYÉS Bertalan (szerk.)

- 1923 *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Névkönyve.* Sárospatak

ILLYÉS Endre

- 1931 *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára.* Hírlapkiadó és Nyomdavállalat R.-T., Szeged
- 1941 *Egyházfegyelem a magyar református egyházban.* Debrecen

KNIEZSA István

- 1941 *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez.* Athenaeum Kiadó, Budapest

KOLESZÁR Krisztián

- 1997-1998 *Vázlatok Bódvaszilas történetéből (1945–1965).* Bódvaszilas. Kézirat az edelényi Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteményében

KOVÁCS István (szerk.)

- 1909a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1909. évi április hó 27-28. napjain Kassán tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak
- 1912a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1912. évi április hó 10-11. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer, Sárospatak
- 1914a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1914. évi április hó 28-29. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer Nyomda, Sárospatak
- 1914b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1914. évi augusztus hó 27-ik napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi és Társa Könyvnyomda, Miskolc
- 1915a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1915. évi május hó 5-6. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1915b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1915. évi augusztus hó 25-26. napjain Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1916a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1916. évi május hó 9-10. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc, 1916.
- 1916b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1916. évi augusztus hó 31. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1917a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1917. évi május hó 8-9. napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1917b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1917. évi augusztus hó 15. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Nyomda, Miskolc
- 1918a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1918. évi május hó 1-2ik napjain Kassán tartott tavaszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Szelényi Rt. Könyvnyomda, Miskolc

1918b *Az Abaúji Református Egyházmegye 1918. évi szeptember hó 1. napján Kassán tartott őszi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein, Ludwig és Szelényi Könyvnyomda Rt., Miskolc

KOZOCSA Sándor

1939-1942 *Magyar Könyvészet 1911–1920 (I–II.)* Budapest

KUN Béla (szerk.)

1911 *A fiatalok támogatására hivatott jótékony célú intézmények Magyarországon.* Wodianer Könyvnyomda, Budapest

MELICHÁR Kálmán

1899 *A katonai lelkeszet az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadseregében (haditengerészeténél) és a magyar királyi honvédségnél.* Budapest

PILCH Jenő (szerk.)

1928 *A világháború története.* Franklin, Budapest

PUKY Endre (szerk.)

1908a *Az Abaúji Református Egyházmegye 1908. évi április hó 28-29. napjain Kassán tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

RADÁCSI György (szerk.)

1914b *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület 1914. évi november hó 18-ik napján Miskolczon tartott őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Dani és Fischer, Sárospatak

1915a *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület 1915. évi június hó 10. napján Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak

1915b *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület 1915. évi november hó 10-11. napjain Miskolczon tartott őszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Nyomda, Sárospatak

1916a *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1916. évi június hó 15. és 16. napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein és Ludwig Nyomdája, Miskolc

1916b *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1916. évi június hó 15. és 16-ik napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Klein és Ludwig Könyvnyomda, Miskolc

1917a *A Tiszáninneni Református Egyházkerület 1917. évi június hó 14-15-dik napjain Miskolczon tartott tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve.* Református Főiskolai Könyvnyomda, Sárospatak

SZABÓ István

1941 *A magyarság életrajza.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest

UJJ József (szerk.)

1905a *Az Abaúji Ev. Reform. Egyházmegye Kassán 1905-ik évi május hó 2-3. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

1906a *Az Abaúji Ev. Reform. Egyházmegye Kassán 1906-ik évi április hó 24-25. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Radil Károly, Sárospatak

XI.3. Képek jegyzéke

1. kép: Révész Kálmán, abaúji esperes 1898-1918 között	22
2. kép: Tüdös István, tiszáninneni püspök 1914-1918 között	24
3. kép: A Lencz Géza által összeállított Beszédek és imák háborúi alkalmakra hirdetése.....	42
4. kép: A felsőmérái régi ref. elemi iskola. Színes akvarell, 20. század eleje.	96
5. kép: Felhívás a VIII. hadikölcsönre való jegyzésre.....	142
6. kép: Tábori lelkészi egyenruha hirdetése a Lelkészegyesületben	171
7. kép: A mezőlaborci vasútállomás korabeli fényképe.	189
8. kép: Az abaúji emlékművek számaránya keletkezési idejük alapján	197
9. kép: A Horthy Miklós által felavatott szikszói Hősök szobra	199

Képek forrásai

1. kép: <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/miskolc/deszka-temeto/revesz-kalman/>
Letöltés ideje: 2022.03.12.
2. kép:
[https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCd%C5%91s_Istv%C3%A1n_\(p%C3%BCsp%C3%B6k\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCd%C5%91s_Istv%C3%A1n_(p%C3%BCsp%C3%B6k))
Letöltés ideje: 2022.04.02.
3. kép: Sárospataki Református Lapok, 1915.
4. kép: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Múzeum, ltsz. n.
5. kép: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattár, jelzet nélkül.
6. kép: Lelkészegyesület, 1914. 44. sz.
7. kép: https://nagyhaboru.blog.hu/2018/03/30/pokolrol_pokolra
Letöltés ideje: 2022.02.05.
8. kép: A szerző saját ábrája.
9. kép:
https://www.kozterkep.hu/he/5/2985_22181ec8461af1455541ce2e716842b3_1.jpg
Letöltés ideje: 2022.03.12.